МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Клюєв Андрій Миколайович

Прим. №_____

УДК 908+[904:336.74]](477.51/.52-89Сів)''165/179''(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ СІВЕРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 032 – Історія та археологія
Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.М. Клюєв

Науковий керівник:
Чумаченко Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент

Глухів – 2026

АНОТАЦІЯ

Клюєв А.М. Грошовий обіг на території Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст.: краєзнавчий аспект. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, 2026.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне, багаторівневе дослідження грошового обігу на території історичної Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. із використанням краєзнавчого підходу. Робота поєднує аналіз нумізматичних матеріалів (монетних скарбів і поодиноких знахідок), писемних джерел та архівних документів із дослідженням повсякденних практик грошового використання, що дозволило відтворити цілісну картину функціонування регіонального грошового ринку.

У центрі дослідження перебувають склад монетної маси на ринках Сіверщини, топографія монетних скарбів, еволюція систем грошової лічби, термінологія грошових одиниць, а також особливості функціонування локальних центрів грошового обігу, зокрема Глухова, Чернігова, Ніжина та Кролевця. Особливу увагу приділено ролі Глухова як адміністративного і фінансового центру Гетьманщини в 1708–1782 рр., що істотно вплинуло на структуру та інтенсивність грошового обігу.

Доведено, що Сіверщина в досліджуваний період була важливою контактною зоною між українськими землями, Московським царством і Річчю Посполитою, що визначило її як специфічний регіон із багатокомпонентною монетною системою. У грошовому обігу тривалий час співіснували різні типи монет – західноєвропейські (передусім талери та їхні фракції), польські номінали та російські рублі, копійки й мідні гроші, що відображало транзитний характер регіону та його залученість до широких торговельно-економічних зв’язків.

Встановлено, що період 1648–1782 рр. характеризується поступовою трансформацією грошової системи: від домінування західноєвропейських і польських номіналів до утвердження російської монетної системи. Цей процес

супроводжувався не лише змінами у структурі монетної маси, але й глибокими зрушеннями в системах грошової лічби, які відображали адаптацію населення до нових економічних умов.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що грошовий обіг є одним із ключових індикаторів економічного розвитку регіону, оскільки відображає рівень розвитку товарно-грошових відносин, торговельних зв'язків, ремесел і сільського господарства. Гроші слугують не лише економічним інструментом, але й важливим історичним джерелом, яке містить інформацію про політичні, соціальні та культурні процеси, стаючи своєрідним «літописом епохи».

Особливої значущості дослідження набуває в контексті регіональної історії, оскільки дозволяє виявити специфіку локальних ринків, особливості формування монетної маси, шляхи надходження монет і характер економічної активності населення. Аналіз монетних скарбів і грошової лічби дає можливість реконструювати повсякденне життя населення Сіверщини, його економічні практики та ментальні уявлення.

Актуальність теми посилюється також недостатнім рівнем її розробленості в історіографії. Попри значну кількість праць, присвячених грошовому обігу України ранньомодерного часу, відсутні комплексні дослідження, які б поєднували аналіз нумізматичних матеріалів із вивченням систем грошової лічби на регіональному рівні. Існують суперечності між наявністю значного масиву скарбового матеріалу та відсутністю його системної інтерпретації, між офіційними нормативами грошового обігу та реальною практикою використання лічильних одиниць, які часто не мали фізичного втілення.

У роботі визначено, що грошовий обіг Сіверщини функціонував у межах складної системи економічних зв'язків Лівобережної України. Важливу роль у цьому процесі відігравали торговельні шляхи, ярмарки, діяльність купецтва та локальні фінансові інституції. Значну увагу приділено ярмарковій торгівлі як одному з ключових механізмів циркуляції монетної маси та формування цінової політики.

Окремо досліджено структуру монетної маси та її динаміку. Встановлено

співвідношення різних номіналів у складі скарбів і поодиноких знахідок, що дозволило виявити тенденції розвитку грошового обігу. Показано, що якісна срібна монета поступово «вимивалася» з внутрішнього обігу, тоді як ринок насичувався мідною монетою та фальсифікатами, що було пов’язано з розвитком торгівлі та впливом державної фінансової політики.

З’ясовано, що набуття Глуховом статусу столиці Гетьманщини в 1708 р. суттєво вплинуло на характер грошового обігу. Концентрація адміністративних і фінансових установ сприяла формуванню специфічного «столичного» грошового ринку, який відзначався підвищеною часткою високовартісної монети та інтенсивністю фінансових операцій. Також простежено зміни у структурі грошового обігу після 1708 року. Виявлено поступове витіснення традиційних європейських номіналів імперськими монетними стандартами, однак встановлено, що локальні практики використання та сприйняття грошей зберігалися тривалий час, що свідчить про інерційність економічної культури населення.

У дисертації здійснено комплексне історико-нумізматичне дослідження грошового обігу Сіверщини 1648–1782 рр. на основі поєднання скарбових, музейних, архівних та наративних джерел, що дозволило реконструювати регіональні особливості функціонування монетного обігу в умовах політичної та економічної трансформації Гетьманщини.

Уперше:

– систематизовано та введено до наукового обігу комплекс нумізматичних матеріалів із території Сіверщини, що включає 163 скарбові комплекси та поодинокі монетні знахідки XVII–XVIII ст.;
– здійснено реконструкцію структури монетного обігу Сіверщини за етапами 1648–1708 та 1708–1782 рр., визначено співвідношення західноєвропейських, польсько-литовських і російських монет у регіональному обігу;
– виявлено регіональні особливості трансформації грошового обігу Сіверщини в процесі інтеграції Гетьманщини до фінансового простору Російської імперії;

– простежено зміни систем грошової лічби населення Сіверщини та встановлено тривале співіснування традиційної польсько-литовської та російської лічильних систем;
– встановлено залежність структури монетного обігу від адміністративного статусу Глухова після перенесення гетьманської столиці у 1708 р.;
– уточнено топографію монетних знахідок Сіверщини та встановлено концентрацію основних скарбових комплексів у районах найбільших торговельних центрів і комунікаційних шляхів регіону.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження регіональних особливостей грошового обігу Гетьманщини;
– вивчення ролі нумізматичних джерел у реконструкції соціально-економічних процесів ранньомодерної України;
– аналіз впливу державної фінансової політики на локальні практики грошового використання;
– дослідження процесів витіснення іноземної монети російськими карбуваннями у XVIII ст.

Удосконалено:

– підходи до комплексного аналізу скарбових комплексів як джерела з історії економічних зв'язків;
– методику поєднання статистичного аналізу нумізматичних матеріалів із даними писемних джерел;
– інтерпретацію трансформації грошового обігу Сіверщини в контексті адміністративної та економічної інтеграції Лівобережної України до Російської імперії.

У дисертації обґрунтовано, що грошовий обіг Сіверщини відображає складні процеси економічної інтеграції, які супроводжувалися не лише уніфікацією фінансової системи, але й збереженням локальних традицій. З'ясовано, що поряд із провадженням імперських стандартів існували елементи прихованого спротиву, які виявлялися в тривалому використанні традиційних систем грошової лічби.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для реконструкції економічних процесів на території Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст., дослідження особливостей функціонування регіонального грошового ринку та його взаємодії з фінансовими системами Гетьманщини й Російської імперії. Результати дослідження поглиблюють уявлення про розвиток грошового обігу України ранньомодерної доби, процеси економічної інтеграції Лівобережжя та роль провідних центрів Сіверщини – Глухова, Чернігова, Ніжина і Батурина – у фінансовому житті регіону.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнювальних праць з економічної історії України та історії Сіверщини, створенні регіональних нумізматичних каталогів, розробленні університетських курсів з історії України, економічної історії та нумізматики, а також у музейній та експозиційній діяльності.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному виконанні дослідження, опрацюванні широкого кола джерел, введенні до наукового обігу нових матеріалів, аналізі нумізматичних знахідок та формулюванні теоретичних і практичних висновків. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано та висвітлено у 20 наукових публікаціях, з яких 15 одноосібні, у тому числі 7 статей у наукових фахових виданнях України та 13 публікацій у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій.

Ключові слова: Гетьманщина, Сіверщина, Чернігово-Сіверщина, грошовий обіг, історичні джерела, скарбовий комплекс, монети, скарби, монетні комплекси, нумізматика, нумізматичне скарбознавство, археологічні дослідження, срібні монети, фальшиві монети, фальшивомонетництво.

ABSTRACT

Kliuiev A.M. *Monetary Circulation on the Territory of Sivershchyna in the Second Half of the Seventeenth–Eighteenth Centuries: A Local History Aspect.* – Qualification scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in Specialty 032 – History and Archaeology. – Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, 2026.

The dissertation presents a comprehensive, multi-level study of monetary circulation in the historical region of Severshchyna during the second half of the seventeenth and eighteenth centuries, employing a regional historical approach. The research combines the analysis of numismatic materials (coin hoards and single finds), written sources, and archival documents with the study of everyday monetary practices, making it possible to reconstruct a holistic picture of the functioning of the regional monetary market.

The study focuses on the composition of coin circulation in the markets of Severshchyna, the topography of coin hoards, the evolution of monetary accounting systems, the terminology of monetary units, and the functioning of local centers of monetary circulation, particularly Hlukhiv, Chernihiv, Nizhyn, and Krolevets. Special attention is paid to the role of Hlukhiv as the administrative and financial center of the Hetmanate between 1708 and 1782, which significantly influenced the structure and intensity of monetary circulation.

It has been demonstrated that during the period under study Severshchyna served as an important contact zone between the Ukrainian lands, the Tsardom of Muscovy, and the Polish–Lithuanian Commonwealth. This determined its character as a distinctive region with a multi-component monetary system. Different types of coins coexisted in circulation for a long time: Western European coins (primarily thalers and their fractions), Polish denominations, and Russian rubles, kopecks, and copper coins. This reflected the transit nature of the region and its involvement in extensive trade and economic networks.

It has been established that the period from 1648 to 1782 was characterized by a

gradual transformation of the monetary system from the dominance of Western European and Polish denominations to the establishment of the Russian monetary system. This process was accompanied not only by changes in the composition of coin circulation but also by profound transformations in monetary accounting systems, reflecting the adaptation of the population to new economic conditions.

The relevance of the study stems from the fact that monetary circulation is one of the key indicators of regional economic development, reflecting the level of commodity-money relations, trade connections, crafts, and agriculture. Money serves not only as an economic instrument but also as an important historical source containing information about political, social, and cultural processes, thus becoming a unique "chronicle of its era."

The significance of the research is further enhanced within the context of regional history, as it reveals the specific features of local markets, the formation of coin circulation, channels of coin inflow, and patterns of economic activity. The analysis of coin hoards and monetary accounting systems makes it possible to reconstruct the everyday life of the population of Severshchyna, its economic practices, and mental perceptions.

The relevance of the topic is also reinforced by its insufficient development in historiography. Despite the considerable number of studies devoted to the monetary circulation of early modern Ukraine, there remains a lack of comprehensive research combining the analysis of numismatic materials with the study of monetary accounting systems at the regional level. Contradictions persist between the availability of extensive hoard materials and the absence of their systematic interpretation, as well as between official monetary regulations and the actual practice of using accounting units, many of which had no physical embodiment.

The study demonstrates that monetary circulation in Severshchyna functioned within the complex system of economic relations of Left-Bank Ukraine. Trade routes, fairs, merchant activity, and local financial institutions played an important role in this process. Particular attention is paid to fair trade as one of the key mechanisms for the circulation of coinage and the formation of pricing policies.

The structure and dynamics of coin circulation were also examined. The proportions of different denominations found in hoards and single finds were established, making it possible to identify trends in the development of monetary circulation. It has been shown that high-quality silver coins were gradually withdrawn from domestic circulation, while the market became increasingly saturated with copper coinage and counterfeits, a process associated with the expansion of trade and the influence of state financial policy.

It has been determined that the acquisition of capital status by Hlukhiv in 1708 significantly affected the nature of monetary circulation. The concentration of administrative and financial institutions contributed to the formation of a distinctive "capital" monetary market characterized by a higher proportion of high-value coins and an increased intensity of financial transactions.

Changes in the structure of monetary circulation after 1708 were also traced. The gradual displacement of traditional European denominations by imperial monetary standards was identified; however, local practices of using and perceiving money persisted for a long time, demonstrating the inertia of the population's economic culture.

The dissertation provides a comprehensive historical and numismatic study of monetary circulation in Severshchyna between 1648 and 1782, based on the integration of hoard materials, museum collections, archival records, and narrative sources. This approach enabled the reconstruction of regional features of coin circulation under conditions of political and economic transformation within the Hetmanate.

For the first time:

– a comprehensive body of numismatic materials from Severshchyna, including 163 hoard complexes and individual coin finds dating from the seventeenth and eighteenth centuries, has been systematized and introduced into scholarly circulation;
– the structure of coin circulation in Severshchyna has been reconstructed for the periods 1648–1708 and 1708–1782, determining the proportions of Western European, Polish-Lithuanian, and Russian coins in regional circulation;

– regional peculiarities of the transformation of monetary circulation during the integration of the Hetmanate into the financial space of the Russian Empire have been identified;
– changes in the monetary accounting systems of the population of Severshchyna have been traced, demonstrating the long-term coexistence of traditional Polish-Lithuanian and Russian accounting systems;
– the dependence of coin circulation structure on the administrative status of Hlukhiv after the transfer of the Hetmanate capital in 1708 has been established;
– the topography of coin finds in the Siversh chyna region has been refined, and the concentration of the principal hoard complexes has been identified in the areas of the region's major trade centres and communication routes.

Further developed:

– studies of regional peculiarities of monetary circulation in the Hetmanate;
– investigations of the role of numismatic sources in reconstructing the socio-economic processes of early modern Ukraine;
– analyses of the impact of state financial policy on local monetary practices;
– studies of the displacement of foreign coinage by Russian mint issues during the eighteenth century.

Improved:

– approaches to the comprehensive analysis of hoard complexes as sources for the history of economic relations;
– methods for combining statistical analysis of numismatic materials with evidence from written sources;
– interpretations of the transformation of monetary circulation in Severshchyna within the context of the administrative and economic integration of Left-Bank Ukraine into the Russian Empire.

The dissertation argues that monetary circulation in Severshchyna reflected complex processes of economic integration that involved not only the unification of the financial system but also the preservation of local traditions. It has been established that, alongside the introduction of imperial standards, elements of latent resistance

persisted, manifested in the continued use of traditional monetary accounting systems.

The practical significance of the results lies in their applicability to the reconstruction of economic processes in Severshchyna during the second half of the seventeenth and eighteenth centuries, the study of the functioning of the regional monetary market, and its interaction with the financial systems of the Hetmanate and the Russian Empire. The findings deepen our understanding of the development of monetary circulation in early modern Ukraine, the processes of economic integration of Left-Bank Ukraine, and the role of major centers of Severshchyna – Hlukhiv, Chernihiv, Nizhyn, and Baturyn – in the financial life of the region.

The materials of the dissertation may be used in the preparation of general works on the economic history of Ukraine and the history of Severshchyna, the compilation of regional numismatic catalogues, the development of university courses on the history of Ukraine, economic history, and numismatics, as well as in museum and exhibition activities.

The applicant’s personal contribution consists of the independent conduct of the research, the analysis of a broad range of sources, the introduction of new materials into scholarly circulation, the examination of numismatic finds, and the formulation of theoretical and practical conclusions The main findings and results of the dissertation research have been tested and disseminated through 20 scientific publications, including 15 single-authored works, among them 7 articles published in Ukrainian peer-reviewed academic journals and 13 papers published in collections of scholarly works and conference proceedings.

Keywords: Hetmanate, Sivershchyna, Chernihiv-Sivershchyna, monetary circulation, historical sources, hoard complex, coins, hoards, coin complexes, numismatics, numismatic hoard studies, archaeological research, silver coins, counterfeit coins, coin counterfeiting.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертації в наукових фахових виданнях України

1. Клюєв А. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII-XVIII ст. *Український літопис.* 2025. Вип. 6. С. 44–50. DOI:10.31470/2786-8583-2025-6-44-50
2. Клюєв А. Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.* 2025. Вип. 54. С. 9–17. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-9-17
3. Клюєв А. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.* 2025. Вип. 51. С. 9–15. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-9-15.
4. Клюєв А. Загальна характеристика грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст. Літопис Волині. *Всеукраїнський науковий часопис.* 2025. Вип. 32. С. 57–63. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.10.
5. Клюєв А. Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). *Українські історичні студії*. 2025. Вип. 17/59. С. 33–38. DOI: https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4.
6. Клюєв А. Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2024. Випуск 50. С. 17–21. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-17-21
7. Клюєв А., Чумаченко О. Українські літописи, щоденники-хроніки 17–18 ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. XXXIX. С. 5–15. DOI: https://doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Клюєв А. Знахідка фальшивої литовської гривні на Глухівщині. *Money & Banking: історія та майбутнє грошей* : тези доповідей ІІ Міжнародної наукової конференції «Money & Banking: історія та майбутнє грошей» (м. Київ, 18–19 вересня 2025 року). Київ, 2025. С. 97–99.
2. Клюєв А. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16–18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 117–121.
3. Клюєв А. Дослідження скарбового матеріалу Сіверщини у першій половині XVII ст. *Наука та освіта в умовах війни* : збірник матеріалів звітної науково-практичної конференції здобувачів вищої та фахової передвищої освіти / за заг. ред. Г. В. Луценка. Глухів, 2024. Ч. 2. С. 127–130.
4. Клюєв А. Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. Ніжин, 2023. Вип. 32. С. 18–20.
5. Клюєв А. Талер та його фракції у грошовому обігу Сіверщини у XVII – першій третині XVIII ст. за скарбовими та письмовими джерелами. *Драгоманівські історичні студії* : зб. наук. пр. молодих істориків. Київ, 2023. Вип. 8 (12). С. 270–272.
6. Клюєв А. Товарно-грошові відносини на Лівобережній Україні в період занепаду Гетьманщини (1701–1782 рр.). *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування* : збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Глухів, 28 листопада 2023 року). Глухів, 2023. С. 92–96.
7. Kliuiev A. Thaler and Its Fractions in Money Circulation of the Sivershchyna in the 17th and the First Third of the 18th Century According to Treasury and Written Sources. *The 21st Century Challenges in Education and Science:*

Materials of the 11th All-Ukrainian Scientific Pedagogical Readings of Young Scientists, Master's and Bachelor's Degree Students (Hlukhiv, April 20–21, 2023). Hlukhiv, 2023. P. 118–121.

8. Клюєв А., Чумаченко О. Срібна російська копійка «чешуйка» (дротяна) в грошовому обігу Сіверщини в XVII–XVIII ст. *Сумські історико-краєзнавчі студії* : збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Суми, 2021. С. 85–90.
9. Курок О. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Балтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Глухів–Київ, 2020. Вип. 13. С. 121–129.
10. Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Глухів–Київ, 2018. Вип. 11. С. 96–104.
11. Бєлашов В. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Монетно-речові скарби Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. (с. Будищі). *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2017. Вип. 5. С. 109–124.
12. Бєлашов В. І., Клюєв А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ ; Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Вип. 8. С. 127–132.
13. Клюєв А. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : тези доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Кіровоград, 5–6 листопада 2015 р.). Київ; Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66–68.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…… 16
ВСТУП…….. 17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ…… 29
1.1 Стан наукового опрацювання проблеми……. 29
1.2 Характеристика джерельної бази дослідження…….. 63
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження…… 74
РОЗДІЛ 2. ГРОШОВИЙ РИНОК СІВЕРЩИНИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1648–1708 РР.)……... 87
2.1 Формування локальної монетної маси в період 1648–1708 рр. …… 87
2.2 Пріоритетні напрями товарно-грошового обміну…….. 108
2.3 Регіональні особливості номінального ряду і лічби на Сіверщині ….. 124
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА СІВЕРЩИНІ ПІСЛЯ НАБУТТЯ ГЛУХОВОМ СТОЛИЧНОГО СТАТУСУ (1708–1782 РР.)……..…… 149
3.1 Вплив адміністративного чинника на інтенсивність та склад монетної маси столиці Гетьманщини……... 149
3.2 Динаміка змін у системі грошової лічби в 1708–1782 рр.……. 173
3.3 Порівняльний аналіз нумізматичних пам'яток Глухівщини до та після 1708 року……... 185
ВИСНОВКИ…… 203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….. 215
ДОДАТКИ…… 241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АК – Археологічна комісія

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АТП – Адміністративно-територіальний поділ

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка

ІА НАНУ – Інститут археології НАН України

НАНУ – Національна Академія наук України

НБУВ – Наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського

НіФ – «Нумізматика і фалеристика»

НМІУ – Національний музей історії України

УІЖ – «Український історичний журнал»

УНіБ – «Українська нумізматика і боністика»

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

147 – підкреслено нумерацію скарбів, уперше введених до наукового обігу

АМ – Аннинський монетний двір

КМ – Коливанський монетний двір

ММ – Московський монетний двір

СПМ – Санкт-Петербурзький монетний двір

ТМ – Таврійський монетний двір

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження грошового обігу Лівобережної України доби Гетьманщини належить до важливих напрямів сучасної економічної історії, нумізматики та історичного краєзнавства. Грошовий обіг є одним із ключових показників соціально-економічного розвитку суспільства, оскільки відображає стан торгівлі, рівень господарської активності населення, характер міжрегіональних зв'язків та фінансову політику держави. Монети й грошові одиниці, що перебували в обігу, виступають цінними історичними джерелами, які дають змогу простежити економічні процеси, торговельні контакти та особливості функціонування ринку в конкретний історичний період.

Сіверщина посідала важливе місце в економічному житті Гетьманщини завдяки вигідному географічному положенню, розвинутій мережі торговельних шляхів та прикордонному статусу. Склад монетних скарбів, їх територіальне поширення, структура грошових комплексів і особливості народної лічби монет відображають інтенсивність торговельних контактів, рівень розвитку ремесел і сільського господарства, а також ступінь залучення регіону до загальноєвропейських економічних процесів. Вивчення цих матеріалів дозволяє не лише уточнити дані писемних джерел, а й реконструювати особливості повсякденного економічного життя населення.

Особливої актуальності дослідження набуває у зв'язку з тим, що друга половина XVII–XVIII ст. стала періодом глибоких змін у грошовому обігу регіону. У цей час відбувався поступовий перехід від переважання західноєвропейської та польсько-литовської монети до домінування російської монетної системи. Зазначені процеси супроводжувалися змінами у структурі монетної маси, трансформацією традицій грошової лічби та адаптацією населення до нових фінансових реалій.

Актуальність дисертаційного дослідження визначається необхідністю комплексного вивчення грошового обігу Сіверщини як важливої складової соціально-економічної історії регіону. Поєднання нумізматичних матеріалів,

даних скарбознавства та писемних джерел дає можливість простежити особливості функціонування місцевого ринку, виявити регіональну специфіку грошового обігу та уточнити місце Сіверщини в економічному просторі Гетьманщини й Східної Європи загалом. Краєзнавчий аспект дослідження дозволяє розкрити локальні особливості економічного розвитку регіону та поглибити знання про історичне минуле Сіверщини.

Історіографія проблеми грошового обігу на території Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. формувалася поступово та пройшла кілька етапів розвитку: від описово-археографічного накопичення джерел у XIX ст. до сучасних комплексних міждисциплінарних досліджень. У науковому дискурсі проблема розглядалася крізь призму нумізматики, економічної історії, краєзнавства, історії торгівлі та фінансової політики Гетьманщини. Водночас спеціального комплексного дослідження грошового обігу Сіверщини як окремого історико-регіонального явища досі не створено.

Початки наукового вивчення проблеми пов’язані з працями істориків та археографів другої половини XIX – початку XX ст. Вагомий внесок у дослідження соціально-економічних процесів на Лівобережній Україні зробили О. Лазаревський та В. Антонович. Вони ввели до наукового обігу значний масив актових джерел, матеріалів родинних архівів та відомостей про монетні скарби Чернігово-Сіверщини. Дослідники звернули увагу на тривале збереження польсько-литовської системи грошової лічби на Сіверщині навіть після поступового входження регіону до фінансового простору Московської держави. Праці В. Антоновича, присвячені скарбам Глухова та археологічній карті Чернігівської губернії, заклали основу для подальшого вивчення топографії монетних знахідок і торговельних шляхів регіону.

У радянський період важливу роль у розвитку досліджень відіграли праці В. Шугаєвського, який одним із перших поєднав аналіз нумізматичного матеріалу з архівними джерелами. У своїх наукових розвідках він довів, що українські землі залишалися інтегрованими до загальноєвропейської монетарної системи, де домінували польські, литовські, німецькі та нідерландські монети.

Особливу увагу дослідник приділив проблемі грошової лічби та співіснуванню різних валютних систем. Важливе місце в історіографії посідають також праці І. Спаського, який дослідив роль талерів та «єфимків» у грошовому обігу Гетьманщини, а також М. Котляра, котрий систематизував відомості про монетний обіг України доби феодалізму та сформував методологічні засади сучасної української нумізматики. Значний внесок у вивчення скарбових комплексів Чернігово-Сіверщини зробив В. Рябцевич, який дослідив специфіку «нумізматичного порубіжжя» між Річчю Посполитою та Московським царством.

Після здобуття Україною незалежності дослідження грошового обігу Гетьманщини набули нового розвитку. Сучасні науковці почали розглядати монетний ринок не лише як сукупність монетних типів, а як складову соціально-економічних і політичних процесів. Важливе значення мають праці Р. Шуста з історії грошового обігу та монетної справи в Україні, а також дослідження О. Бакальця, у яких проаналізовано торговельні зв’язки, скарбові комплекси та роль талера в економіці Гетьманщини. Значний внесок у вивчення економічної історії Глухова та монетних знахідок Сіверщини зробили В. Бєлашов і В. Крижанівський. Проблеми фальшивомонетництва, функціонування дрібної монети та кризових явищ грошового ринку досліджував А. Бойко-Гагарін. Важливими для розуміння процесів податкової політики та фінансової інтеграції Гетьманщини до складу Російської імперії є праці О. Гуржія, В. Орлика, В. Нечитайла, В. Безпалька та інших дослідників.

Отже, сучасна історіографія накопичила значний фактичний матеріал щодо монетного обігу, скарбів, систем грошової лічби та фінансової політики Гетьманщини. Водночас більшість праць присвячена окремим аспектам проблеми або загальноукраїнському контексту. Недостатньо дослідженими залишаються регіональні особливості грошового обігу Сіверщини, специфіка функціонування локальних ринків, співіснування різних монетних систем та їх вплив на соціально-економічний розвиток регіону, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Джерельна база дисертаційної роботи є репрезентативною,

різноплановою та охоплює широкий комплекс нумізматичних, архівних, статистичних і наративних матеріалів, що дозволяють всебічно реконструювати особливості грошового обігу на території Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. Комплексний характер поставлених завдань зумовив необхідність використання джерел різного походження та функціонального призначення, які в сукупності дають можливість дослідити не лише склад монетної маси, а й механізми функціонування грошового ринку, систему лічби монет, особливості торгівлі та фінансової політики Гетьманщини.

Основу джерельної бази становлять нумізматичні матеріали, представлені монетними скарбами, поодинокими знахідками та музейними колекціями. Саме вони є найбільш інформативним джерелом для реконструкції структури монетного обігу та визначення провідних валютних елементів у регіоні. Важливе місце посідають фонди Глухівського міського краєзнавчого музею, де зберігається значний масив срібних монет Московського царства XVII ст., а також російські, польсько-литовські та західноєвропейські монети XVIII ст. Аналіз цих колекцій дозволив простежити еволюцію монетного ринку Сіверщини, співіснування різних монетних систем та поступове утвердження російської монетної системи у XVIII ст. Особливу цінність мають скарбові комплекси, зокрема скарб Глинської пустині та знахідки з території Глухівського Петропавлівського монастиря, які демонструють полівалютний характер грошового обігу, високий рівень зношеності монети та поширення фальшивомонетництва.

Важливим доповненням стали матеріали фондів Державного історико-культурного заповідника «Путивль», що містять комплекси мідних і срібних монет XVIII ст. Вони дозволяють здійснити порівняльний аналіз грошового обігу різних частин Сіверщини та простежити процес витіснення іноземної монети російськими карбуваннями. До джерельної бази також залучено колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, Національного музею історії України, Ніжинського та Кролевецького краєзнавчих музеїв, а

також матеріали архіву Інституту історії матеріальної культури в Санкт-Петербурзі. Загалом у роботі проаналізовано 163 монетні скарби, які походять із території Чернігівщини та Сумщини, що забезпечує високий рівень репрезентативності дослідження.

Другу групу джерел становлять актові матеріали й архівні документи, які дозволяють реконструювати фінансову політику Гетьманщини, систему оподаткування, особливості торгівлі та практику використання монет і лічильних одиниць. Основний масив документів зосереджений у фондах Центрального державного історичного архіву України, насамперед у матеріалах Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. Універсали гетьманів, митні книги, ордери та фінансові розпорядження містять відомості про регулювання цін, боротьбу з фальшивомонетництвом, встановлення валютних співвідношень та контроль за обігом іноземної монети. Значний інтерес становлять також матеріали Державного архіву Чернігівської області, зокрема документи Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., фонди полкових канцелярій та магістратські книги, які відображають повсякденну практику грошових розрахунків, податкових зборів і торговельних операцій.

Важливу групу джерел становлять наративні матеріали, передусім щоденники представників козацької старшини – «Дневник» Якова Марковича та «Дневник» Миколи Ханенка. Ці джерела мають особливу цінність для вивчення повсякденного функціонування грошового обігу, оскільки містять відомості про ціни на товари, оплату праці, позики, боргові операції та використання різних монетних номіналів у приватному господарстві. На відміну від офіційних документів, вони дозволяють простежити реальну економічну практику та співвідношення між лічильними й реальними монетними одиницями.

Окрему групу джерел формують авторські описи монетних скарбів, підготовлені сучасними дослідниками, зокрема О. Бакальцем, В. Бєлашовим та іншими науковцями. Вони систематизують відомості про локалізацію, склад, хронологію скарбів і дозволяють здійснити статистичний аналіз динаміки

монетного обігу на території Сіверщини.

Отже, залучений комплекс джерел є достатнім і методологічно збалансованим для розв'язання поставлених завдань. Поєднання нумізматичних матеріалів із архівними документами та наративними свідченнями дозволяє здійснити комплексну реконструкцію грошового ринку Сіверщини, визначити особливості функціонування монетних систем, простежити трансформацію грошового обігу та оцінити вплив політичних і економічних процесів на фінансовий розвиток регіону.

Об'єкт дослідження: грошовий обіг на території Сіверщини в умовах політичних, соціально-економічних та адміністративних трансформацій другої половини XVII – XVIII ст.

Предмет дослідження: структура, закономірності функціонування та трансформації грошового обігу Сіверщини у 1648–1782 рр., склад монетної маси, системи грошової лічби та регіональні особливості монетного ринку.

Мета роботи: здійснити комплексне дослідження грошового обігу на території Сіверщини в період 1648–1782 рр., виявити регіональні особливості побутування іноземної та російської монети в контексті краєзнавчого дослідження соціально-економічного розвитку регіону.

Для досягнення мети поставлено такі **дослідницькі завдання**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу та визначити теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Дослідити формування локальної монетної маси Сіверщини у 1648–1708 рр.
3. Визначити основні напрями товарно-грошового обміну та місце Сіверщини у міжрегіональних торговельних зв'язках.
4. Проаналізувати особливості функціонування систем грошової лічби населення Сіверщини.
5. З'ясувати вплив столичного статусу Глухова на трансформацію грошового обігу Сіверщини у 1708–1782 рр.
6. Простежити зміни структури монетного обігу Сіверщини в умовах інтеграції до фінансової системи Російської імперії.

7. Провести порівняльний аналіз нумізматичних пам’яток Глухівщини до і після перенесення гетьманської столиці.

У роботі використовується комплекс понять, пов’язаних із функціонуванням фінансової сфери ранньомодерного суспільства. Найбільш широким серед них є поняття грошового господарства, яке охоплює сукупність фінансових інститутів, форм грошового обігу, практик накопичення, оподаткування та використання грошей у межах певної соціально-економічної системи. Його складовою виступає грошовий ринок – сфера функціонування грошових ресурсів, кредитних відносин і монетної маси. У межах грошового ринку виділяється монетний ринок, під яким розуміється конкретно-історична структура монетної маси, її номінальний та металевий склад, а також особливості співвідношення різних монетних номіналів. Базовим для цього дослідження є поняття грошового обігу, тобто процесу використання монетних і лічильних одиниць у торгівлі, податковій практиці, накопиченні та повсякденних розрахунках населення.

Особливий інтерес становить Сіверщина – історико-географічний регіон, який у другій половині XVII–XVIII ст. перебував на перетині різних політичних та економічних впливів. Прикордонне розташування регіону сприяло тривалому співіснуванню кількох монетних систем і різних традицій грошової лічби. Саме тому для характеристики фінансових процесів регіону доцільним є використання поняття «валютне пограниччя», під яким розуміється простір одночасного функціонування західноєвропейських, польсько-литовських і російських монет. Для Сіверщини було характерним паралельне використання талерової та рубльової систем, що зумовило специфіку місцевого ринку та особливості фінансових практик населення.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, застосування яких забезпечило всебічне вивчення грошового обігу Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст.

Загальнонаукові методи аналізу, синтезу й узагальнення використано для опрацювання джерельної бази, систематизації матеріалу та формулювання основних висновків дослідження.

Серед спеціально-історичних методів провідне місце посідав історико-генетичний метод, який дозволив простежити еволюцію грошового обігу та систем грошової лічби Сіверщини в контексті соціально-економічних змін другої половини XVII–XVIII ст. Порівняльно-історичний метод застосовано для зіставлення монетних систем, номіналів і особливостей грошового ринку Сіверщини з іншими регіонами України та сусідніми державами. Історико-типологічний метод використано для класифікації монетних знахідок та визначення особливостей структури монетного обігу. Статистичний метод дав змогу здійснити кількісний аналіз монетних скарбів і поодиноких знахідок, виявити співвідношення різних номіналів та основні тенденції розвитку грошового ринку.

Комплексне застосування зазначених методів дозволило відтворити цілісну картину функціонування та розвитку грошового обігу Сіверщини в досліджуваний період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1648–1782 рр. Нижня межа пов’язана з початком Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та формуванням нової системи соціально-економічних відносин у Гетьманщині. Верхня межа зумовлена завершенням автономного устрою Гетьманщини та остаточним утвердженням російської адміністративної і фінансової системи на території Сіверщини. Водночас у роботі допущено окремі хронологічні відхилення для більш повного аналізу передумов, особливостей розвитку та наслідків трансформацій грошового обігу регіону.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію історичної Сіверщини, до складу якої входили Чернігівський, Стародубський та східні сотні Ніжинського полку Гетьманщини, гетьманські столиці Батурин (1676–1708 рр.) та Глухів (1708–1782 рр.), а також низка сотенних міст: Конотоп, Короп, Батурин, Кролевець, Ямпіль. Географічно досліджувана територія охоплює

басейн середньої та нижньої течії річки Десни, а також річок Сейм, Снов та Остер.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації здійснено комплексне історико-нумізматичне дослідження грошового обігу Сіверщини 1648–1782 рр. на основі поєднання скарбових, музейних, архівних та наративних джерел, що дозволило реконструювати регіональні особливості функціонування монетного обігу в умовах політичної та економічної трансформації Гетьманщини.

Уперше:

- систематизовано та введено до наукового обігу комплекс нумізматичних матеріалів із території Сіверщини, що включає 163 скарбові комплекси та поодинокі монетні знахідки XVII–XVIII ст.;
- здійснено реконструкцію структури монетного обігу Сіверщини за етапами 1648–1708 та 1708–1782 рр., визначено співвідношення західноєвропейських, польсько-литовських і російських монет у регіональному обігу;
- виявлено регіональні особливості трансформації грошового обігу Сіверщини в процесі інтеграції Гетьманщини до фінансового простору Російської імперії;
- простежено зміни систем грошової лічби населення Сіверщини та встановлено тривале співіснування традиційної польсько-литовської та російської лічильних систем;
- встановлено залежність структури монетного обігу від адміністративного статусу Глухова після перенесення гетьманської столиці у 1708 р.;
- уточнено топографію монетних знахідок Сіверщини та встановлено концентрацію основних скарбових комплексів у районах найбільших торговельних центрів і комунікаційних шляхів регіону.

Дістало подальшого розвитку:

- дослідження регіональних особливостей грошового обігу Гетьманщини;
- вивчення ролі нумізматичних джерел у реконструкції соціально-економічних процесів ранньомодерної України;

– аналіз впливу державної фінансової політики на локальні практики грошового використання;
– дослідження процесів витіснення іноземної монети російськими карбуваннями у XVIII ст.

Удосконалено:

– підходи до комплексного аналізу скарбових комплексів як джерела з історії економічних зв'язків;
– методику поєднання статистичного аналізу нумізматичних матеріалів із даними писемних джерел;
– інтерпретацію трансформації грошового обігу Сіверщини в контексті адміністративної та економічної інтеграції Лівобережної України до Російської імперії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для реконструкції економічних процесів на території Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст., дослідження особливостей функціонування регіонального грошового ринку та його взаємодії з фінансовими системами Гетьманщини й Російської імперії. Результати дослідження поглиблюють уявлення про розвиток грошового обігу України ранньомодерної доби, процеси економічної інтеграції Лівобережжя та роль провідних центрів Сіверщини – Глухова, Чернігова, Ніжина і Батурина – у фінансовому житті регіону.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнювальних праць з економічної історії України та історії Сіверщини, створенні регіональних нумізматичних каталогів, розробленні університетських курсів з історії України, економічної історії та нумізматики, а також у музейній та експозиційній діяльності, зокрема в роботі Національного заповідника «Глухів» і Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження отримані автором самостійно. Здобувачем визначено концептуальні засади дослідження, сформульовано мету та завдання роботи, здійснено пошук, опрацювання й аналіз історіографічних, архівних,

нумізматичних і писемних джерел, проведено систематизацію та інтерпретацію отриманих матеріалів, підготовлено основні положення, висновки та узагальнення дослідження.

У наукових працях, підготовлених у співавторстві, авторові належить збір і опрацювання джерельного матеріалу, атрибуція та аналіз монетних знахідок і скарбових комплексів, дослідження особливостей грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст., реконструкція структури монетного ринку регіону, вивчення ролі талера та його фракцій у монетарних процесах Гетьманщини, аналіз товарно-грошових відносин Лівобережної України доби Гетьманщини, а також опрацювання писемних джерел щодо грошового обігу та економічного розвитку Сіверщини. Усі результати, висновки та наукові положення, що становлять зміст дисертації, є особистим науковим доробком здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Результати дослідження були апробовані на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Кіровоград, 2015); II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії» (Суми, 2021); XII Всеукраїнських науково-педагогічних читаннях молодих учених, магістрантів і студентів «The 21st Century Challenges in Education and Science» (Глухів, 2023); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 2023); щорічній конференції «Гроші та банки в історії Європи» (Київ, 2024); звітній науково-практичній конференції «Наука та освіта в умовах війни» (Глухів, 2024); II Міжнародній науковій конференції «Money & Banking: історія та майбутнє грошей» (Київ, 2025) та інших наукових форумах.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано та висвітлено у 20 наукових публікаціях, з яких 15 одноосібних, у тому числі 7 статей у наукових фахових виданнях України та 13 публікацій у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та поставленими дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев’яти підрозділів, висновку, списку використаних джерел і літератури (290 позицій) та додатків. Повний обсяг становить 292 сторінки, із яких 214 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

Грошовий обіг на території Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. належить до складної та багатоаспектної проблеми української історичної науки, яка в наш час не втратили своєї актуальності. Інтерес сучасних науковців до цього питання зумовлений унікальним статусом регіону як контактної зони, де впродовж півтора століття відбувалася взаємодія західноєвропейської, польської та російської монетних систем.

Історіографія проблеми грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини другої половини XVII – XVIII ст. формувалася поступово та пройшла кілька етапів розвитку: від описово-археографічного накопичення джерел у XIX ст. до сучасних комплексних міждисциплінарних досліджень. Умовно її можна поділити на *три основні періоди*: дореволюційний (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (1920–1980-ті рр.) та сучасний (з 1991 р.). Водночас у межах кожного з періодів доцільно виокремити окремі тематичні напрями: дослідження скарбів і монетних знахідок, вивчення систем грошової лічби, аналіз торговельно-економічних зв’язків, а також праці, присвячені фіскальній політиці та фінансовій інтеграції Гетьманщини до складу Російської імперії.

Перший етап історіографії представлений працями дослідників другої половини XIX – початку XX ст., які заклали джерельну та методологічну основу для подальшого вивчення грошового обігу Сіверщини. Фундаментальне значення для дослідження соціально-економічних відносин на Сіверщині мають праці О. Лазаревського, зокрема його тритомне видання «Опис старої Малоросії»[1]. Під час вивчення історії заселення та землеволодіння у Стародубському та Ніжинському полках, учений увів у науковий обіг значний

[1] Лазаревский А. Описание старой Малороссии: в 3 т. Т. 2: Полк Нежинский. Киев: Тип. К. М. Милевского, 1893. 560 с.

масив актових джерел, у яких містилися свідчення про тогочасні ціни, боргові зобов'язання та специфіку грошових розрахунків. Науковець довів, що актові книги XVII–XVIII ст. слугують більш точним джерелом для вивчення соціально-економічних відносин, ніж урядові укази. У своїй праці він наголошував, що в повсякденних розрахунках на Сіверщині використовувалася стара польська система (копи, золоті, гроші), незважаючи на те, що в обігу вже переважно перебували російські монети. В опублікованих ним родинних архівах містяться відомості, які дозволили проаналізувати, яким чином здійснювалася лічба монет у повсякденному житті козацької старшини та міщанства[2]. Дослідник зосереджував увагу на тому, що козацька старшина накопичувала «тверду валюту» – золоті дукати та срібні талери, а міщани, селяни, ремісники – «дрібні» монети (чехи та копійки). Це засвідчувало соціальну розшарованість обігу монет на Сіверщині. Її виявом були описані автором випадки, коли селяни змушені були міняти останні срібні монети на мідні, щоб сплатити державні збори. Отже, відбувався процес переходу від «лічби на гроші» до «лічби на мідні копійки» на побутовому рівні.

Погляди О. Лазаревського поділяв його сучасник В. Антонович, який також звернув увагу на те, що козацька старшина накопичувала повноцінну іноземну монету, тоді як у дрібному обігу панував сурогат, який ускладнював процес лічби та розрахунків для простого люду. Учений одним із перших у Лівобережній Україні звернув увагу на нумізматичний матеріал як на засіб відновлення соціально-економічних відносин, він наголошував на тривалому збереженні традиційних лічильних одиниць в обігу цього регіону, незважаючи на інкорпорацію грошового обігу в Російську фінансову систему.

В. Антонович був ініціатором створення археологічних карт і детальних реєстрів знахідок та їх систематизації. На його погляд, географія скарбових знахідок на Лівобережжі чітко вказувала на наявність важливих торговельних шляхів та економічних зв'язків регіону. У своєї праці «Археологічна карта

[2] Лазаревский А. Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев: Тип. А. Федорова, 1884. 353 с.

Чернігівської губернії» В. Антонович систематизував відомості про знахідки монетно-речових скарбів у Глухівському, Новгород-Сіверському та Конотопському повітах[3]. У праці «О скарбах, знайдених в м. Глухів і його округи» автор провів детальну класифікацію монет, що дозволило реконструювати реальний грошовий ринок XVII – початку XVIII ст.[4]. Він довів, що у цей період на Сіверщині домінували іноземні срібні монети, що великі торгові операції проводилися в талерах (переважно нідерландських «левкових» талерів та німецьких монет). Особливу увагу науковець приділив польським півторакам (сигізмундівським чехам). Знахідки в Глухові довели, що населення продовжувало підраховувати капітал у «чехах», де 30 чехів дорівнювали одному золотому (лічильному), дрібна монета домінувала на місцевому ринку, незважаючи на спроби московського уряду витіснити її. Проаналізувавши скарби Глухівщини, В. Антонович зробив висновок про те, що на Сіверщині продовжувала панувати литовська система лічби (на копи та золоті), навіть коли офіційні документи вимагали переходу на рублі та алтини[5]. Важливе значення для вивчення грошового обігу і лічби монет Сіверщини, на думку В. Антоновича, належить монастирям. У своїй праці «Об обігу монет в Південно-Західному краї» автор підкреслив, що монастирські рахункові книги – це цінне джерело для вивчення реальних цін та курсів валют, оскільки монастирі вели дуже детальний облік торговельних та фінансових операцій[6].

Погляди О. Лазаревського та В. Антоновича формувалися в межах єдиної історіографічної традиції другої половини XIX ст., що ґрунтувалася на позитивістському підході та пріоритеті джерельного аналізу. Обидва дослідники розглядали нумізматичні та актові матеріали як повноцінну основу для реконструкції соціально-економічних процесів ранньомодерної доби. Попри

---

[3] Антонович В. Б. Археологическая карта Черниговской губернии. Москва: Типогр. М. Г. Волчанинова, 1894. 91 с.

[4] Антонович В. Б. О кладах, найденных в г. Глухове и его окрестностях. Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Киев, 1874. Т. 1. С. 245–248.

[5] Там само. С. 246.

[6] Антонович В. Б. Об обращении монет в Юго-Западном крае. Труды Третьего археологического съезда в России (Киев, август 1874 г.). Киев, 1878. Т. 2. С. 153–161; Антонович В. Б. О монетах Юго-Западной России. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1881. Кн. 1. С. 61–80.

спільну джерельну базу, підходи О. Лазаревського та В. Антоновича суттєво відрізняються за методологією та масштабом узагальнень. О. Лазаревський зосереджувався переважно на мікроісторичному та соціально-побутовому рівні аналізу, тоді як В. Антонович застосовував ширший історико-географічний підхід. Його головний інтерес полягав у реконструкції повсякденних економічних практик, зокрема механізмів лічби, боргових зобов'язань та реальних розрахунків у середовищі козацької старшини та міщанства. У його інтерпретації грошовий обіг постає насамперед як елемент соціальної стратифікації, де монета виконує функцію маркера станових відмінностей.

У радянський період відбувається суттєве розширення дослідницьких питань: від описово-джерельного накопичення матеріалу до спроб комплексної реконструкції монетарних систем у широкому економічному контексті. Саме в межах цієї нової дослідницької парадигми одним із перших науковців, який застосував комплексний метод (поєднав нумізматику з аналізом архівних документів) для вивчення грошового обігу та лічби монет Лівобережної України XVII–XVIII ст., був В. Шугаєвський. У своїй праці «До питання про грошовий обіг на Україні в XVII ст.»[7] дослідник довів, що тогочасна Україна була інтегрована в загальноєвропейську монетарну систему, залишаючись тривалий час відокремленою від московської. Проаналізувавши склад грошового ринку, автор підкреслив провідну роль польських, литовських, чеських, прусських та шведських монет: дукатів, талерів, флоренів, ортів, та дрібних номіналів: шостаків, півтораків, чехів, солідів. В. Шугаєвський пильну увагу приділив дослідженню дрібних монет у грошовому обігу, пояснивши, чому саме вони стали основною одиницею розрахунку на Сіверщині. Учений вступив у наукову дискусію з М. Слабченком щодо існування автономного козацького монетного

[7] Шугаєвський В. А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII ст. Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1926. С. 60–63; Шугаевский В. А. К денежному обращению Черниговщины XVII в. Чернигов и Северное Левобережье. Киев : Госиздат Украины, 1929. С. 10–22.; Шугаевский В. А. Монета и денежный счёт на Черниговщине в XVII в. Чернигов : Черниговский государственный музей, 1924. 32 с.; Шугаевский В. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернигів: Северянська Думка, 1918. 47 с.;

карбування. Дослідник критично поставився до тверджень про функціонування повноцінної власної монетної системи в Гетьманщині XVII ст. На основі аналізу джерел він дійшов висновку, що відомості про козацьку монету мають переважно легендарний або недостатньо підтверджений характер. Водночас учений не заперечував можливості існування окремих спроб карбування чи використання символічних грошових знаків, однак наголошував на відсутності доказів регулярного державного монетного виробництва[8].

Наукові пошуки В. Шугаєвського знайшли своє логічне продовження у працях І. Спаського. Дослідник обґрунтував тезу про те, що монетарна система України XVII–XVIII століть була автономним та складним механізмом, у якому органічно поєднувалися східні та західні фінансові впливи. Одним із засадничих здобутків вченого став аналіз реформи 1654 року. Зокрема, він детально вивчив специфіку маркування європейських талерів російськими штемпелями (відомих як «єфимки»)[9]. І. Спаський довів, що використання таких монет для фінансування армії в часи Хмельниччини та наступних воєнних конфліктів підтверджує інтегрованість українського ринку в загальноєвропейську систему срібного стандарту.

У фундаментальній монографії «Руська монетна система. Історико-нумізматичний нарис» автор представив комплексну модель тогочасного грошового обігу, розділивши його на два рівні. Згідно з його висновками, повсякденні потреби селянства та міщан обслуговувалися дрібною розмінною монетою, як-от: соліди, чехи та копійки (перший рівень). Водночас для масштабних державних розрахунків та транскордонної торгівлі застосовувалися

---

[8] Шугаєвський В. А. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета. *Науковий збірник Історичної секції УАН за 1926 рік*. Т. XXI. С. 112–119.; Шугаєвський В. А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. *Записки українського наукового товариства в Київі історичної секції ВУАН*. Т. 19. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55–61; Шугаєвський В. А. Монети і грошова лічба на Лівобережній Україні в XVII ст. Чернігів: Сіверянська думка, 1918. 57 с.; Шугаєвський В. А. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета. *Науковий збірник Історичної секції УАН за 1926 рік.* Т. XXI. С. 112–119.

[9] Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог ефимков. Ленинград, 1960. С. 5–10; Спасский И. Г. Дукаты и золотые монеты Петра I. *Нумизматика и эпиграфика*. 1960. Т. 2. С. 139–145; Спасский И. Г. Русская монетная система. 3-е изд., доп. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1962. 176 с.; Спасский И. Г. Русская монетная система. Москва: Учпедгиз, 1957. 122 с.

високі номінали – золоті дукати та срібні талери (другий рівень)[10].

Важливим методичним внеском І. Спаського у вивчення нумізматичної карти Сіверщини стало вдосконалення підходів до картографування знахідок. Учений перейшов від простого опису вмісту скарбів до системного аналізу локацій їхнього виявлення. Такий територіальний підхід дозволив точніше реконструювати напрямки тогочасних торгових шляхів та визначити ареали домінування конкретних валют у регіоні[11].

Аналіз поглядів В. Шугаєвського та І. Спаського показав, що науковці по-різному інтерпретують грошовий обіг України XVII–XVIII ст., хоча виходять із спільної тези про його включеність у європейські монетарні процеси. Шугаєвський акцентує на емпіричному аналізі складу грошового ринку та підкреслює домінування західноєвропейських монет і відносну відокремленість українських земель від московської системи, водночас критично ставлячись до гіпотез про козацьке монетне карбування. Натомість І. Спаський пропонує більш системну модель, розглядаючи грошовий обіг як ієрархічну структуру з поділом на рівні функціонування монети та підкреслюючи взаємодію європейських і російських впливів. На відміну від В. Шугаєвського, він акцентує не на відокремленості, а на інтеграційних процесах і просторовій організації монетного обігу.

Одним із перших дослідників грошової лічби на Лівобережній Україні періоду радянської України був також А. Єршов. У серії праць 1920-х рр. він аналізував рахункові грошові одиниці («осьмаки», «леви», «левки»), співвідношення між рахунковою та реальною монетою, а також особливості монетної термінології XVII–XVIII ст., заклавши підвалини подальших досліджень українських нумізматів[12].

Вагомий внесок у дослідження грошового обігу та лічби монет Чернігово-

---

[10] Спасский И. Г. Русская монетная система: историко-нумизматический очерк. 4-е изд., дополн. Ленинград: Аврора, 1970. 256 с.

[11] Спасский И. Г. Дукаты и золотые монеты Петра I. *Нумизматика и эпиграфика*. 1960. Т. 2. С. 139–145.

[12] Єршов А. До історії грошової лічби й монети на лівобережній Україні XVII–XVIII в. *Наук. Збірник Істор. Секції УАН за р. 1929.* С. 102–114.

Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. зробив відомий нумізмат В. Рябцевич. У своїх працях він не тільки систематизував відомі раніше відомості, а й залучив до наукового обігу десятки нововиявлених монетних комплексів. У праці «Грошовий обіг і скарби на території Чернігово-Сіверської землі та Східної Беларусі в XVI – початку XVIII в.» учений висвітлив унікальну ситуацію «нумізматичного порубіжжя». На його думку, Сіверська земля досліджуваного періоду була зоною інтенсивної взаємодії між монетною системою Речі Посполитої та Московського царства. Він довів, що у грошовому обігу переважно перебували дрібні срібні монети: польські півтораки, гроші та литовські соліди (шеляги). В. Рябцевич підкреслив специфіку лічби, а саме: паралельне існування двох систем лічби: традиційної литовсько-польської (копа, грош) та поступове впровадження московської (рубль, алтин, копійка)[13].

У статті «Скарби 2-й чверті XVII ст.» В. Рябцевич детально описав механізм «засмічення» ринку низькопробною мідною монетою, зокрема запровадженням солідів, що, на його думку, призвело до різкого знецінення грошової одиниці та вимивання якісного срібла з обігу Сіверщини[14].

У розвідці «Монетні скарби другої чверті XVIII – першої половини XIX ст. на території Новгород-Сіверщини та Східної Білорусі» дослідник дійшов висновку, що Сіверщина довше зберігала в побутовій лічбі назви та вартісні еквіваленти колишньої монетної системи, наприклад, використання терміна «злотий» для позначення певної кількості копійок. В. Рябцевич продемонстрував, як за вмістом одного скарбу можна реконструювати торговельні шляхи, що пролягали через Чернігово-Сіверський регіон[15]. Підхід В. Рябцевича істотно розширив можливості нумізматичного аналізу, посиливши його значення як самостійного інструменту історико-економічних досліджень.

---

[13] Рябцевич В. Н. Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Беларуси в XVI – начале XVIII в. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1968. № 3. С. 135–151.

[14] Рябцевич В. Н. Клады 2-й четверти XVII в. Нумизматика и сфрагистика. 1963. № 1. С. 152–202.

[15] Рябцевич В. Н. Монетные клады второй четверти XVIII – первой половины XIX вв. на территории Новгород-Северщины и Восточной Беларуси. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев : Наукова думка, 1974. № 5. С. 138–154; Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты. 2-е изд., перераб. и доп. Минск : Народная асвета, 1977. 397 с.

Фундаментальним етапом у становленні вітчизняної нумізматики став 1971 рік, коли побачила світ монографія М. Котляра «Грошовий обіг на території України доби феодалізму». У цій праці автор вперше застосував системний підхід, інтегрувавши нумізматичні дані в широкий контекст соціально-економічного та геополітичного буття. Дослідник реконструював еволюцію монетарного ринку – від суворого «безмонетного періоду» XII ст. до складних трансформаційних процесів кінця XVIII ст., зумовлених анексією українських територій Російською імперією. Особливу цінність роботі надає багатий довідковий апарат: верифіковані топографічні карти знахідок та фаховий глосарій термінів[16].

Міжнародне визнання методології вченого закріпила опублікована у 1975 році в Польщі праця «Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarze Ukraińskiej SSR». Вона стала детальним реєстром скарбового матеріалу, де автор скрупульозно каталогізував кількісні та якісні параметри знахідок за регіональним принципом. Аналізуючи кон'юнктуру XVII століття, М. Котляр наочно продемонстрував тотальне домінування європейських держав-емітентів (продукції понад 20 держав), серед яких першість належала Речі Посполитій, тоді як московська монета займала лише периферійну нішу в грошовому обігу на українських землях[17].

Подальше поглиблення теоретичних засад відбулося в монографії «Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.», у якій дослідник зосередив увагу на аналізі писемних джерел: актових книг, майнових описів та козацьких діаріушів. Це дозволило йому дешифрувати складні системи монетної лічби та уточнити терміни тогочасної бухгалтерії, реконструювати динаміку реальних і офіційних валютних курсів та простежити механізми доплат і коливання монетарної маси в межах ринку Гетьманщини[18].

У цій праці М. Котляр підкреслив входження України в

[16] Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наук. думка, 1971. 187 с.
[17] Kotlar M. Znaleziska monet z XIV – XVII w. na obszarze Ukrainskiej SSR. Wroclaw ; Warszawa ; Krakow ; Gdansk : Ossolineum, 1975. 250 s.
[18] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1981. 238 с.

загальноєвропейський фінансовий простір. Грошове господарство XVI–XVIII ст. він розглядав не ізольовано, а в тісному зв'язку з монетарними системами Священної Римської імперії, Нідерландів, Швеції та Речі Посполитої. Для розуміння специфіки Сіверщини важливими є висновки автора про багатофункціональність грошей як інструменту платежу та засобу тезаврації (накопичення). Завдяки використанню нумізматичних джерел ученому вдалося створити цілісну картину економічного життя Сіверського краю в умовах постійних державно-політичних трансформацій[19].

На нашу думку, необхідно враховувати методологічні обмеження радянської нумізматики. Більшість досліджень цього періоду розглядала монетний обіг переважно крізь призму загальнодержавних економічних процесів, приділяючи недостатню увагу регіональній специфіці та локальним особливостям функціонування грошового ринку. Крім того, концепція «возз'єднання» України з Росією нерідко визначала інтерпретацію процесів уніфікації монетного обігу, що звужувало можливості аналізу альтернативних моделей розвитку та збереження місцевих монетно-лічильних традицій.

Сучасний етап у розвитку історіографії проблеми розпочався після здобуття Україною незалежності, коли дослідження грошового обігу Гетьманщини поступово вийшли за межі суто описової радянської нумізматики та почали розглядатися в ширшому контексті соціально-економічної історії, регіональних особливостей і процесів державотворення. Якщо для радянського періоду були характерні переважно систематизація монетного матеріалу та аналіз окремих скарбових комплексів, то сучасні українські дослідники зосередили увагу на проблемах функціонування локальних ринків, механізмів валютної взаємодії та адаптаційних стратегій населення в умовах монетарної багатосистемності. Також відбулося суттєве розширення джерельної бази шляхом активного залучення архівних документів, актових книг, приватних щоденників, матеріалів археологічних експедицій та нових скарбових знахідок.

Одним із провідних представників сучасної української нумізматичної

[19] Там само. С. 165–173.

школи став Р. Шуст, праці якого дають підстави розглядати Сіверщину як регіон тривалого співіснування різних монетарних традицій. Його дослідження, на нашу думку, дозволяють поглянути на Сіверщину як на зону унікального монетарного симбіозу, де впродовж тривалого часу відбувалася конкуренція між талеровою системою Заходу та копійчаною системою Сходу. У своїх статтях про скарби XVII століття Р. Шуст ґрунтовно проаналізував склад грошового обігу на землях Чернігово-Сіверщини. Науковець довів, що в щоденних розрахунках населення Сіверщини використовувало польсько-литовські півтораки (чехи), драйпюлькери та прусські драйєри. Учений зосереджував увагу на тому, що в досліджуваний період ринок Сіверщини був перенасичений мідними солідами, що призвело до двошаровості обігу: «срібного» – для великої та «мідного» – для роздрібної торгівлі[20].

У науково-популярному виданні «Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні» Р. Шуст розкрив механізми грошової лічби, які побутували на Сіверщині після Переяславської ради. Зокрема, він, спираючись на документи козацької старшини Сіверщини, показав, що розрахункові суми часто вказувалися в «золотих» (лічильних одиницях по 30 грошів), хоча реальною монетою в обігу вже була російська. Р. Шуст простежив також складний процес «втиснення» європейських номіналів у московську десяткову систему, показавши, як населення Гетьманщини адаптувало курс талера до рубля, довів, що фінансова автономія Гетьманщини трималася на використанні «єфимків» (талерів) та золотих дукатів як стабільної основи грошового обігу в цьому регіоні[21].

Праці Р. Шуста стали важливим етапом розвитку української нумізматичної науки. На відміну від підходів попереднього періоду,

---

[20] Шуст Р. Грошовий ринок України у другій половині XVII–XVIII ст. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 450 с.; Шуст Р. М. Грошовий обіг в Україні у XVII ст. (за матеріалами скарбів). *Питання стародавньої та середньовічної історії.* Чернівці, 1999. Т. 1. С. 136–145; Шуст Р. М. Монетний ринок України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (на прикладі Волині та Лівобережжя). *Львівські нумізматичні записки*. 2004. № 1. С. 12–18; Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні : науково-популярне видання. Київ : Знання, 2007. 375 с.; Шуст Р. М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького. *Міжнародна практична конференція* [«Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня, 2004). Львів. 2004. С. 213–221.

[21] Шуст Р. Грошовий ринок України у другій половині XVII–XVIII ст. С. 118–120.

представлених, зокрема, працями І. Спаського, у центрі уваги дослідника перебувають не лише питання атрибуції, класифікації та хронології монет, а й проблеми функціонування монетного ринку, регіональних особливостей грошового обігу та ролі монетних знахідок у реконструкції соціально-економічних процесів. Якщо для радянської нумізматики було характерним розгляд монет переважно як джерела для вивчення загальних закономірностей розвитку державних грошових систем, то Р. Шуст значно розширив дослідницьке поле, інтегрувавши нумізматичний матеріал у ширший контекст економічної історії, торговельних зв'язків і регіональних особливостей розвитку українських земель.

Вагомий внесок у розвиток сучасної української нумізматики зробив О. Бакалець, який у своїх працях сфокусував увагу на інтеграційних процесах грошового ринку Гетьманщини, де Сіверщина відігравала роль важливого торговельного та фінансового вузла. У монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.)» автор довів стабільність срібного стандарту, звернув увагу на те, що навіть у періоди воєнних руїн Сіверщина залишилася зоною накопичення якісної європейської монети, про що свідчить розвинена мережа торговельних шляхів та ярмарків[22]. У праці «Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст.» науковець простежив європейський вектор обігу талера, продемонстрував, що через Сіверщину проходили основні потоки «валюти» з Нідерландів, німецьких земель та Речі Посполитої до Московської держави[23]. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять розвідки О. Бакальця про писемні джерела. Аналізуючи щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка за 1727–1753 роки, дослідник показав, як на практиці мешканці Сіверщини вираховували вартість товарів у російських копійках, водночас використовуючи звичні лічильні одиниці – «золоті» та «копи», підкреслюючи консерватизм фінансового

[22] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ : Стилос, 2012. 336 с.
[23] Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2005. Число 12, ч. 2. С. 143.

мислення козацької старшини, яка зберігала традиційні методи підрахунку навіть за умов уніфікації монетної системи імперією[24].

Досліджуючи грошовий обіг Гетьманщини, О. Бакалець у низці праць ґрунтовно реконструював механізм тогочасного ринку. Автор аргументовано довів, що епіцентрами формування «живої» монетарної маси, яка безпосередньо визначала рівень добробуту регіону, були великі ярмарки в Кролевці, Глухові та Чернігові, на яких відбувалася активна взаємодія різних валютних систем. У цих працях дослідник детально проаналізував впровадження російської срібної копійки (так званої «луски»), яка поступово витіснила традиційні для українського ринку номінали[25].

Вагомим доповненням до досліджень О. Бакальця є науковий доробок В. Бєлашова, який у серії монографій, присвячених Глухову як столиці Гетьманської України, розкриває роль міста не лише як політичного, а і як потужного фінансового осередку Сіверщини. Дослідник зосереджує увагу на тому, що статус столиці зумовив концентрацію в Глухові значних грошових потоків, що підтверджується численними нумізматичними знахідками на території міста та його округи[26].

Особливу наукову цінність для розуміння реального складу грошової маси мають спільні розвідки В. Бєлашова, О. Бакальця та А. Клюєва. Зокрема, у праці про монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря автори детально проаналізували склад депозитів другої половини XVII–XVIII ст.[27] Це

---

[24] Бакалець О. А., Ільницька Н. Є. «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр.» – важливе джерело вивчення побуту, грошового обігу, цін на товари та послуги в Гетьманщині. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне* : зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) /редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. С. 9–12.

[25] Бакалець О. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). Бар, 2012. 270 с.; Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2007. Число 14. С. 116–125; Бакалець О. А. Ярмарки Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII ст. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. Вип. 1. С. 138–142.

[26] Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманської та Лівобережної України. Глухів : РВВ ГДПУ, 2002. 200 с.; Глухів – столиця Гетьманщини (1708–1782 рр.). Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.; Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). Суми: ВПП Фабрика друку, 2019. 419 с.; Бєлашов В. Глухівський замок: історія, архітектура, археологія. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 52–56.

[27] Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 54–62.

дослідження дозволяє нам простежити процес накопичення капіталу духовною елітою та підтверджує тривале співіснування в монастирській скарбниці західноєвропейських талерів, ортів і солідів поруч із російськими номіналами.

У спільній статті В. Бєлашова та А. Клюєва «Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.)» систематизовано інформацію про знахідки, що належать до «Глухівського періоду» історії України. Автори довели, що структура скарбів цього часу відобразила поступову нівеляцію іноземної монети та перехід до уніфікованої імперської системи. Однак, як зазначає В. Бєлашов, специфіка Глухова як митного та адміністративного вузла сприяла тому, що в місті значно довше, ніж в інших регіонах, зберігалася концентрація великої срібної монети, необхідної для зовнішньоторговельних операцій[28].

Особливої уваги заслуговує монографія В. Бєлашова «Глухів – столиця Гетьманщини (1708–1782 рр.)»[29]. Застосовуючи оновлені методологічні підходи, дослідник переосмислив роль Глухова як стратегічного форпосту української державності та автономізму в умовах тиску російського самодержавства. Для нумізматичного дискурсу праця є цінною через ґрунтовне висвітлення економічного базису столиці: від еволюції ремесел до аналізу розгалужених торговельних зв’язків Сіверщини з європейськими ринками та Московською державою. Автор наводить переконливі факти, що ілюструють реальну вартість грошей та масштаби фінансових операцій тієї доби. Зокрема, крізь призму меценатської діяльності Івана Мазепи на межі XVII–XVIII століть В. Бєлашов розкриває структуру монетарних пожертв, що дає змогу реконструювати тогочасну ієрархію номіналів. Наприклад, на потреби Глухівського жіночого монастиря та низки інших духовних центрів Гетьманщини й православного Сходу гетьман спрямовував колосальні суми, що обчислювалися сотнями тисяч золотих, десятками тисяч дукатів і тисячами імперіалів. Важливим для розуміння монетно-вагової лічби є зауваження дослідника щодо тогочасного курсу:

[28] Бєлашов В., Клюєв А. Монетні скарби та окремі знахідки монет м. Глухова та його округи. *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 98–103.
[29] Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманщини (1708–1782 рр.). Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.

золотий імперіал прирівнювався до 10 срібних рублів[30]. Це засвідчує високий рівень капіталізації економіки Сіверського регіону та активне використання золотого стандарту у великих розрахунках. Отже, праця В. Бєлашова не лише підтверджує статус Глухова як ідеологічного центру, а й доводить його роль як фінансового ядра, де акумулювалися значні ресурси у формі різноманітних європейських та імперських валютних одиниць.

Особливе місце в нашому дослідженні посідає дисертаційне дослідження В. Нечитайла «Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.)», у якому комплексно проаналізовано монетарні процеси на українських землях через призму економічного протистояння з Московським царством. Дослідник спростував міф про реальний обіг мідних полтин Олексія Михайловича, класифікуючи спроби їх впровадження як акт державного поширення фальшивих грошей. Важливим науковим внеском є уточнення топографії «єфімків з ознаками» (талерів із московським надкарбуванням), що були інструментом примусового вилучення повновартісного срібла в населення. Особливу увагу він приділив емісіям, що безпосередньо стосувалися Сіверського краю. Автор увів у науковий обіг нові дані про севські чехи 1686 р. (імітації польських півтораків) та уточнив іконографію путивльських чехів, які виготовлялися нижчої якості для витіснення західноєвропейської монети[31]. Дослідження В. Нечитайла продемонструвало поступове захоплення ринку московською «лускою» (дротовою копійкою), яка згодом почала домінувати в дрібних розрахунках, витісняючи традиційні для регіону соліди (шеляги) та гроші Речі Посполитої. Автор детально описав практику фальшування монет як форму народної реакції на дефіцит готівки та фінансовий тиск. Об’єктами імітації були як європейські «боратинки» та тимфи, так і московські полушки[32].

Доповнюючи висновки В. Нечитайла щодо насичення українського ринку російською монетою, варто звернути увагу на інституційні зміни в торгівлі, які

---

[30] Бєлашов В. Нові археологічні джерела з історії середньовічного Глухова. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*. Глухів, 2002. С. 14–18.

[31] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Кропивницький; Переяслав-Хмельницький, 2019. 250 с. С. 101–110; 131–133.

[32] Там само. С. 122–125.

аналізує О. Рудьков у своїй статті «Стан торгівлі та протекціоністської політики гетьмана Данила Апостола в умовах інкорпорації Гетьманщини Росією». Автор порівняв економічну політику гетьманів І. Мазепи та Д. Апостола. Він відзначив, що І. Мазепа прагнув зробити заможну старшину – земельних власників – опорою автономії України, підтримуючи та заохочуючи земельну шляхту. Натомість Д. Апостол підтримував старшинсько-купецьку верству, зокрема протобуржуазію, убачаючи в ній основу української державності. Завдяки активній політиці гетьмана були знижені митні бар'єри для експорту українських товарів, встановлених Росією. З 1722 року українські купці отримали право на переміщення країною за гетьманськими паспортами, що фактично прирівнювало їх до російських документів. Однак одночасно зросли податки, що надходили від Гетьманщини до російської скарбниці в срібних рублях (якщо в перші десятиліття XVIII ст. сума індуктового збору становила близько 10 000 рублів, то в 1731 році вона зросла до 20 000 рублів). Російський уряд почав контролювати український експорт і імпорт, а в наступні десятиліття скасування митних бар'єрів між Гетьманщиною та Росією фактично означало ліквідацію окремого українського економічного простору[33].

Логічним продовженням аналізу торговельно-протекціоністської політики, започаткованого О. Рудьковим, є дослідження безпосереднього фіскального навантаження на сільське населення. Якщо О. Рудьков зосереджує увагу на зміні векторів підтримки від шляхти до протобуржуазії, то механізми реалізації цієї політики детально висвітлені у фундаментальній монографії професорів О. Гуржія та В. Орлика «Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.)». Автори дослідили проблему оподаткування сільських жителів України в період з XVII століття до середини XIX століття. У праці висвітлені процеси формування та розвитку різних груп сільського населення в контексті їхніх фіскальних обов'язків. Автори комплексно

[33] Рудьков О. І. Стан торгівлі та протекціоністської політики гетьмана Данила Апостола в умовах посилення інкорпорації Гетьманщини Росією. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне* : зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) / редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. С. 138–141.

проаналізували становлення та функціонування основних інститутів, що реалізовували податкову політику гетьманських урядів у другій половині XVII–XVIII століть та російського уряду в 70–90-х роках XVIII – першій половині XIX століття, аж до скасування кріпосного права імператором Олександром II у 1861 році[34].

Автори, досліджуючи процеси впровадження російських податкових статей на українських землях, а також специфіку різних видів оподаткування в російських рублях в українських регіонах через призму станових, етнічних і регіональних аспектів фіскальної політики в українських селах, де проживала більшість населення того часу, надають важливі фактичні та статистичні дані для нашого дослідження. Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку Лівобережної України, зокрема Сіверщини, було поступове заміщення натуральних податків грошовими, до того ж простежувалася тенденція до значного зростання останніх на користь державної скарбниці. У 1765 році було введено рубльовий оклад, який поширювався на всі селянські, міщанські, козацькі підпомічницькі та підсусідські двори. Відомості з матеріалів «Опису Новгород-Сіверського намісництва» 1779–1781 років дають нам уявлення про життя та податкове навантаження на селян. Наприклад, селяни з «дворцової економічної контори» Чернігівського полку в Понорницькій сотні (яка налічувала 486 дворів і 578 хат, не рахуючи 107 козацьких дворів) сплачували податок у розмірі 40 копійок з двору на рік[35].

Поряд із фіскальною політикою та державним регулюванням важливим індикатором реального стану грошового ринку є склад монетних скарбів, зафіксованих на території регіону. У цьому контексті значущим є дослідження Н. Стрижакової «Талери Західної Європи в українських скарбах», де авторка детально аналізує талери та їхні фракції, що зберігаються в скарбових комплексах Національного історичного музею України. В 11 скарбах, датованих другою половиною XVII–XVIII ст., простежено присутність талерів у грошовому

[34] Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). Черкаси : Ант, 2011. С. 41–43.
[35] Там само. С. 44–45.

обігу Гетьманщини. Серед них два скарби із Сіверщини – один із Старої Басані Бобровецького району, другий – із міста Козельця Чернігівської області. Н. Стрижакова здійснила ретельний опис складів скарбів за областями та хронологією монет, склавши список талерів за часом та географічними ознаками. Вона робить висновок, що склад монет на українських землях у XVII–XVIII ст. був надзвичайно різноманітним, і особливий авторитет мали саме західноєвропейські (рідше польські) срібні талери[36]. Разом із тим оцінка ролі талера в грошовому обігу Гетьманщини не є однозначною. Частина дослідників розглядає талер як одну з ключових монет міжнародної торгівлі та важливий елемент грошового ринку українських земель XVII–XVIII ст., тоді як інші наголошують насамперед на його функції великої лічильної та скарбової одиниці. Відповідно дискусійним залишається питання співвідношення реального використання талерів у повсякденних розрахунках та їх ролі як засобу накопичення і перерахунку вартості.

Питання термінології та монетно-лічильних назв, що використовувалися в побуті на Сіверщині та в Гетьманщині загалом, набуває особливої ваги у світлі сучасних дискусій про деколонізацію української нумізматики. Цей аспект висвітлено в статті В. Безпалька «Шаг: походження українського монетно-лічильного найменування та особливості функціонування в XVII–XX ст.»[37]. Дослідник переконливо довів, що назва «шаг» є автентичним українським найменуванням, яке виникло ще в XVII ст. як лічильна одиниця для означення польсько-литовського трояка (тригрошовика). В. Безпалько наголошував на тому, що, попри офіційне впровадження російської монетної системи, саме «шаг» залишався основним у народній лічбі на Лівобережжі протягом усього XVIII ст.[38].

Розвиваючи цю тему в праці «Найменування “шаг” у практиці грошового

---

[36] Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах. *Українська нумізматика і боністика*. 2000. № 2. С. 299–343.

[37] Безпалько В.В. Шаг: походження українського монетно-лічильногго найменування та особливості функціонування в XVII–XX ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16–18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 10–14.

[38] Там само.

обігу та лічби Гетьманщини й Слобожанщини кінця XVII – першої третини XVIII століть», В. Безпалько зосередився на практичному аспекті функціонування цієї одиниці в грошовому обігу та лічбі Гетьманщини й Слобожанщини. Автор сфокусував увагу на функціонуванні «шага» не лише як фізичної монети (трояка), а передусім як універсальної грошово-лічильної одиниці, що була панівною в регіоні в першій третині XVIII ст. Важливим для нашого дослідження є висновок автора про те, що «шаг» був своєрідним «математичним містком» між західноєвропейською та московською системами. На основі аналізу судових справ та тестаментів того часу В. Безпалько довів, що українське населення ігнорувало складну офіційну систему лічби (на алтини та денги), натомість адаптувало російський рубль під власні потреби, прирівнявши його до 50 шагів. Особливий інтерес для дисертаційної роботи становлять наведені дослідником відомості про використання терміну «шаговик» для означення конкретної срібної монети та виділення «старих цілкових шагів» (високопробних трояків)[39]. Отже, статті В. Безпалька доводять, що «шаг» у XVIII ст. був не лише застарілою назвою монети, а живим і панівним інструментом лічби, який дозволяв українському населенню адаптувати іноземні (зокрема російські) грошові одиниці під власні економічні потреби.

Для комплексного розуміння монетарних процесів Сіверщини важливим є звернення до ширшого інституційного та джерельного контексту, який дозволяє реконструювати механізми функціонування економіки в цілому. У цьому напрямі вагоме місце посідають праці А. Гриценка, В. Прокопчука та В. Крижанівського, які послідовно аналізували як структуру козацького устрою, так і його вплив на фінансові та монетарні процеси регіону.

Так, у статті «Козацький устрій та його роль у суспільно-політичних та економічних процесах на Чернігово-Сіверщині» автори зосередили увагу на інституційній основі функціонування регіону. Вони довели, що полково-сотенна

---

[39] Безпалько В. В. Найменування «шаг» у практиці грошового обігу та лічби Гетьманщини й Слобожанщини кінця XVII – першої третини XVIII століть. *Money &banking : історія та майбутнє грошей* : тези доповідей II Міжнародної наукової конференції «Money &banking : історія та майбутнє грошей» (м. Київ, 18–19 вересня 2025 року). Київ, 2025. С. 5–8.

система виступала не лише адміністративною, а й економічною структурою, яка забезпечувала контроль за податками, торгівлею та рухом ресурсів. У цьому контексті особливо важливим є їхній висновок про те, що саме козацька адміністрація визначала просторову організацію ярмаркової та митної системи, а отже, опосередковано формувала і локальні особливості грошового обігу на Сіверщині[40].

Розвиваючи цю проблематику, у наступній праці – «Дослідження історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. за скарбовим матеріалом Сіверщини» – дослідники перешли від інституційного аналізу до джерельної реконструкції реального грошового обігу. Спираючись на скарбові матеріали, вони продемонстрували структуру монетної маси регіону, у якій значну частку становили західноєвропейські срібні монети, що відобразило інтеграцію Сіверщини у міжнародні торговельні потоки. Водночас автори зафіксували поступове зростання російського монетного компонента, що засвідчило трансформацію фінансового простору під впливом імперської політики. Особливу увагу в статті приділено аналізу тезаврaційних практик населення, яке використовувало монети як засіб збереження вартості в умовах нестабільності грошового ринку. Таким чином, автори ввели у науковий обіг важливі дані, що дозволяють реконструювати не лише структуру монетної маси, а й економічну поведінку різних соціальних груп Сіверщини.[41].

Логічним продовженням цих досліджень є їхня третя стаття – «Аналіз грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини XVII–XVIII ст. за писемними джерелами», у якій автори перешли до аналізу текстових джерел як основи реконструкції економічних практик. Вони довели, що літописи, щоденники та актові матеріали дозволяють простежити не лише перелік монет, а й реальні системи розрахунків, що використовувалися населенням. Особливу увагу автори приділили співіснуванню різних валютних систем та збереженню

[40] Гриценко А., Прокопчук В., Крижанівський В. Козацький устрій та його роль у суспільно-політичних та економічних процесах на Чернігово-Сіверщині. Актуальні питання у сучасній науці. № 5(35) 2025. С. 1561–1571.
[41] Прокопчук В., Гриценко А., Крижанівський В. Дослідження історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. за скарбовим матеріалом Сіверщини. Вісник науки та освіти. № 4 (34). 2025. С. 2078–2089.

традиційних лічильних одиниць навіть за умов поступової уніфікації грошового обігу під впливом імперської монетної політики. Вони детально проаналізували співіснування різних валютних систем – польської, литовської та російської – та підкреслили, що саме через писемні джерела можна простежити процес поступової уніфікації грошового обігу. Важливим є їхній висновок про збереження традиційних лічильних одиниць навіть після офіційного запровадження імперської монетної системи, що свідчить про інерційність економічної культури регіону[42].

Важливим доповненням до досліджень фіскальної політики та соціально-економічних процесів Гетьманщини є праці, присвячені старшинським родам, які виступали основними акумуляторами матеріальних ресурсів та активними учасниками фінансового життя регіону. У цьому контексті особливий інтерес становить дослідження А. Гриценка «До питання генеалогії роду Савичів», у якому через призму історії одного зі старшинських родів Сіверщини розкрито механізми формування земельних володінь, службової кар’єри та економічного впливу козацької еліти. В праці автор висвітлив роль Глухова як адміністративного та економічного центру Гетьманщини, показав тісний зв’язок родини Савичів із Генеральною військовою канцелярією, гетьманським урядом та старшинськими колами. Це дало нам можливість простежити середовище, у якому концентрувалися фінансові потоки, здійснювалися земельні операції, формувалися податкові й рангові прибутки. У статті А. Гриценко подав відомості про рангові маєтності, шинки, млини, винокурні, постоялі двори та підданих, що дозволило нам реконструювати економічну базу старшинських родів, а отже – і потенційні канали руху монетної маси на Сіверщині.

Важливим для дисертаційного дослідження є також матеріал про майнові суперечки, купівлю дворів, отримання царських грамот і універсалів, оскільки ці процеси супроводжувалися активним використанням грошей та кредитно-майнових відносин. Зокрема, згадка про купівлю двору в Стародубі за 100

[42] Гриценко А., Прокопчук В., Крижанівський В. Аналіз грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини XVII - XVIII ст. за писемними джерелами. Актуальні питання у сучасній науці. № 4(34) 2025. С. 1369–1378.

карбованців або про володіння шинками й постоялими дворами свідчить про поширення товарно-грошових відносин у середовищі старшини [43]. В іншій статті «Втрата впливовості Савичів у 1720-1740-ті роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини» А. Гриценко на прикладі роду Савичів простежив трансформацію соціального статусу української старшини, механізми службового просування та поступову інтеграцію козацької еліти до імперської адміністративної системи. Особливу увагу дослідник приділив функціонуванню бунчукового та військового товариства, їх участі у діяльності Генеральної військової канцелярії, судових комісій, фіскальних перевірок і господарських ревізій. Праця містить цінні відомості про механізми збору індуктового податку, проведення Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр., організацію поштових трактів, нагляд за будівництвом гетьманських резиденцій у Глухові та Батурині, а також участь старшини в економічному управлінні регіоном. Важливими для нашого дослідження є наведені автором факти щодо концентрації земельної власності, податкового навантаження після реформ Малоросійської колегії та поступового включення старшинських родів до імперської фінансово-адміністративної системи. Окрему цінність становлять дані про діяльність Федора Савича у сфері судочинства, збору індуктових платежів і роботи Генеральної військової канцелярії, що дозволяє краще реконструювати функціонування адміністративно-фінансового апарату Гетьманщини XVIII ст.[44]

Вагомий внесок у вивчення економічного розвитку Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. належить В. Крижанівському[45]. У його працях

---

[43] Гриценко А. П. До питання генеалогії роду Савичів. Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 195-200.

[44] Гриценко А. П. Втрата впливовості Савичів у 1720-1740-ті роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини. Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. Вип. 9. Київ – Глухів, 2016. С. 244 – 248.

[45] Крижанівський В. М. Митна система Гетьманщини: організація та оподаткування (друга половина XVII – XVIII ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 34–39; Крижанівський В. М. Поташне виробництво в Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. Вип. 8. С. 136–149; Крижанівський В. М. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII ст. (на прикладі старшинських господарств). *Сіверщина в контексті історії України*. Суми, 2011. Вип. 4. С. 142–146.

досліджено функціонування митної системи, особливості оподаткування, розвиток окремих галузей господарства та соціально-економічні процеси на Лівобережній Україні. Зокрема, автор проаналізував організацію митної справи та механізми справляння митних зборів у Гетьманщині, що є важливим для розуміння умов розвитку товарно-грошового обміну й формування регіональних торговельних зв'язків. Окрему увагу приділено поташному виробництву як одному з напрямів експортної торгівлі, залученому до міжрегіональних і міжнародних економічних відносин. Дослідження соціально-економічного розвитку Лівобережної України на прикладі старшинських господарств дозволяє простежити особливості господарської діяльності еліти та її роль у розвитку внутрішнього ринку. Праці В. Крижанівського використовуються для характеристики економічного середовища, у межах якого формувався та функціонував грошовий обіг Сіверщини.

Окремий напрям досліджень, пов'язаний із функціонуванням грошового ринку, становить вивчення фальшування монет як одного з невід'ємних явищ монетарної системи. Фундаментальний внесок у розроблення цієї проблематики здійснив А. Бойко-Гагарін, праці якого дають змогу реконструювати технічні та юридичні аспекти виготовлення й поширення фальшивих грошових знаків. Автор наголошує на тому, що в епоху раннього нового часу фальшування часто було не лише кримінальним промислом, а й наслідком гострого дефіциту дрібної розмінної монети на українських землях. У монографіях та статтях дослідника комплексно висвітлено еволюцію підробки монет. У контексті нашого дослідження особливе значення мають такі аспекти праць автора:

– *Гіпотетичні емісії доби Хмельниччини.* Розглядаючи питання монетарного суверенітету, А. Бойко-Гагарін проаналізував можливість карбування Б. Хмельницьким фальшивих монет як методу ведення економічної війни та забезпечення потреб козацького війська готівкою[46]. Це корелює з тезами

[46] Бойко-Гагарін А. До питання можливого карбування гетьманом Богданом Хмельницьким фальшивих монет. *VIII Богданівські читання* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. С. 118–122.

В. Нечитайла про прагнення гетьманської адміністрації до власної емісії[47].

– *Севський чех 1686 року.* Дослідження автором конкретних знахідок, зокрема «севського чеха» із фондів НМІУ, підтверджує складність перехідного періоду, коли московський уряд намагався імітувати звичні для населення Лівобережжя та Сіверщини польські номінали для полегшення фіскальної експансії[48].

– *Фальшування в імперський період.* Аналізуючи ситуацію кінця XVIII – початку XX ст., А. Бойко-Гагарін продемонстрував, як уніфікація грошової системи Російською імперією спровокувала появу нових видів підробок. Важливим є опис позолоченого червінця Катерини II[49] та аналіз фальшування монет Польського царства[50], що свідчить про збереження різнотипності обігу на українських теренах навіть під жорстким імперським контролем.

У праці «Фальшування монет на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)» А. Бойко-Гагарін довів, що фальшування монет на українських землях у складі Російської імперії було формою стихійної адаптації ринку до фінансових реформ[51]. Якщо О. Рудьков та О. Гуржій з В. Орликом описали законодавчий тиск та зростання офіційних податків, то праці А. Бойко-Гагаріна розкрили «неофіційну» реакцію населення на ці процеси.

У спільній статті О. Бакальця та А. Бойко-Гагаріна «Скарб фальшивих півтораків Сиґізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині» автори акцентують на дослідженні специфіки скарбу з фальшивих півтораків Сигізмунда III Вази, виявленого на Поділлі. Дослідники довели, що в епоху раннього нового часу

---

[47] Нечитайло В. В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648–1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665–1676 рр. Хмельницького. Міжнародна практична конференція [«Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня, 2004). Львів. 2004. С. 224–225.

[48] Бойко-Гагарін А. Нове надходження до зібрання НМІУ – «севський чех» 1686 року. *Нумізматика і фалеристика*. 2018. № 2. С. 24–25.

[49] Бойко-Гагарін А. Позолочений червінець Катерини II (1763–1796) як приклад нагородної традиції. *Нумізматика і фалеристика*. 2019. № 1. С. 20–21.

[50] Бойко-Гагарін А. Фальшиві монети Польського царства в грошовому обігу українських земель. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 13. С. 75–98.

[51] Бойко-Гагарін А. Фальшування монет на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Київ : Український нумізматичний тип, 2017. 400 с.

фальшування набувало масштабів системного промислу. Аналіз цього комплексу свідчить про функціонування налагодженої локальної майстерні, де виготовлення підробок відбувалося із застосуванням однієї пари штемпелів, що вказує на серійність і професійність процесу. На відміну від поодиноких кримінальних актів, такі знахідки демонструють спроби фальшувальників масово насичувати ринок низькопробними сурогатами. Через свою візуальну схожість із офіційною монетою та гострий дефіцит дрібної готівки вони безперешкодно інтегрувалися в грошовий обіг досліджуваного регіону[52]. Особливу цінність для реконструкції економічних реалій має висновок авторів про стратегію збуту фальшивок малими партіями. Це дозволяло деструктивним елементам тривалий час підривати монетарну стабільність регіону, залишаючись непоміченими для офіційного контролю.

Залучення доробку А. Бойко-Гагаріна дозволяє стверджувати, що грошовий простір Сіверщини XVIII ст. був ареною боротьби не лише між різними лічильними системами, як указував В. Безпалько, а й між офіційною монетою та масовими фальсифікатами, що суттєво вплинуло на реальну купівельну спроможність населення та динаміку торгівлі в регіоні.

Вагоме місце в сучасній українській історичній науці посідає О. Потильчак, основними напрямами наукових досліджень якого традиційно були джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни, проблеми воєнної історії України XX ст., музеєзнавство та експертиза культурно-історичних цінностей. Водночас останніми роками вчений активно звернувся до проблем української нумізматики та скарбознавства, зосередивши увагу на теоретико-методологічних аспектах вивчення монетних знахідок і скарбових комплексів. У статті «Скарбознавство як галузь нумізматики»[53] дослідник обґрунтував нумізматичне скарбознавство як самостійний напрям нумізматичної науки, визначив його предмет, об’єкт, основні завдання та місце в системі спеціальних

[52] Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сиґізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині. *Український історичний журнал*. 2025. № 2. С. 98–104.
[53] Потильчак О. Скарбознавство як галузь нумізматики. *Український нумізматичний щорічник*. 2023. № 7. С. 221-246.

історичних дисциплін. Автор наголосив на важливості комплексного використання скарбових матеріалів для реконструкції грошового обігу, торговельних зв'язків і соціально-економічних процесів минулого. Подальший розвиток цих ідей знайшов відображення у праці «Класифікація та типологія монетних знахідок у нумізматичному скарбознавстві»[54], де запропоновано систематизацію монетних знахідок за категоріями одиничних монетних знахідок, локальних груп монет, монетних комплексів і скарбів, а також розроблено підходи до їх класифікації та типології. Праці О. Потильчака мають важливе методологічне значення для дослідження грошового обігу, оскільки дозволяють уніфікувати понятійний апарат і вдосконалити методику аналізу нумізматичних джерел[55].

Для реконструкції матеріального та інфраструктурного тла, на якому відбувався грошовий обіг Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст., важливе значення має науковий доробок Є. Осадчого. Зокрема, у дослідженнях, присвячених Путивлю та Конотопу, автор детально розглянув роль цих міст як важливих стратегічних та торговельних центрів на кордоні з Московською державою. Для нумізматичного аналізу надзвичайно цінними є його розвідки щодо функціонування митниць і торгових шляхів, оскільки саме в цих пунктах відбувалася активна конвертація валют та концентрація грошової маси[56].

У праці, присвяченій фортифікаційним спорудам та військовим пам'яткам, Є. Осадчий зосереджував увагу на специфіці розташування полкових та сотенних міст Сумщини. Його аналіз оборонних вузлів дозволив зрозуміти логіку тезаврації (накопичення) скарбів у межах міських укріплень і замків. Окремо варто звернути увагу автора до археологічного контексту. Дослідник наголошував, що розвиток економічного життя Сіверщини в XVII ст. був тісно

---

[54] Потильчак О. В. Класифікація та типологія монетних знахідок у нумізматичному скарбознавстві. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С. 152–165.

[55] Потильчак О. В. Лабораторний практикум з нумізматичної експертизи: Навчально-методичний посібник / О. В. Потильчак; Ф-т історичної освіти Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Каф-ра джерелознавства та спец. іст. дисциплін. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 17 с.

[56] Осадчий Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у 17 ст. *Сіверянський литопис*. 2025. № 4. С. 5–14.; Осадчий Є. Митниця у місті Конотоп у першій половині XVII ст. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 138–140.

пов'язаний із міжнародною торгівлею, що підтверджується численними знахідками західноєвропейської монети та їх місцевих імітацій[57].

У статті «Укріплені двори Чернігово-Сіверщини середини XVII століття» Є. Осадчий розкрив інфраструктурну основу фіскальної політики досліджуваного регіону в період Польсько-Литовської доби, обґрунтував значення торговельних шляхів і митних пунктів на прикордонні. Він підкреслив, що важливим аспектом реконструкції монетарного простору Сіверщини та Гетьманщини є вивчення локальних осередків адміністративно-фінансового контролю, якими в першій половині XVII ст. були укріплені феодальні двори. Феодальні садиби (зокрема Бачівськ та Уланове) розташовувалися поблизу переправ і бродів, виконуючи роль митних пунктів. Це підтверджено нумізматичними знахідками на їхній території півторагрошовиків Сигізмунда III, шведських монет та московських копійок, що свідчить про інтенсивну конвертацію валют на кордоні Речі Посполитої та Московського царства[58].

Досліджуючи фіскальну й монетарну політику на Сіверщині та Гетьманщині загалом, неможливо оминути увагою роль церковних інституцій, які були одними з найбільших осередків накопичення грошової маси. У цьому контексті вагомими є розвідки В. Ластовського, зокрема його монографія «Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.» та низка статей про економічне становище монастирів у XVIII ст. Автор детально проаналізував вплив російського законодавства на господарську автономію українських монастирів, підкресливши, що імперська уніфікація торкнулася не лише світської, а й духовної сфери[59]. В. Ластовський зазначив, що

---

[57] Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст. : ілюстр. довід. / наук. ред. Титова О. М. Київ : О. Філюк, 2015. 153 с.

[58] Осадчий Є. Укріплені двори Чернігово-Сіверщини середини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 29. С. 116–130.

[59] Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. : монографія. Київ : Фенікс, 2008. 496 с.; Ластовський В. Вплив російського законодавства на економічне становище монастирів Гетьманщини у XVIII ст. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2005. Т. 41. С. 22–27; Ластовський В. Архівні джерела до біографії архімандрита Мельхиседека Значко-Яворського. Вісник Черкаського університету. № 3. Черкаси, 2025. С. 62–67; Ластовський В. В. Методологічні підходи до дослідження церковної історії в сучасній українській науці. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 145. С. 75–78; Ластовський В. Монастирі та селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря). Український

монастирські скарбниці на Гетьманщині слугували свого роду індикаторами реального наповнення ринку повноцінною монетою. Оскільки церква була потужним землевласником та кредитором, через її фінансові структури проходили значні обсяги готівки, що дозволило досліднику реконструювати структуру грошового обігу регіону[60].

Особливу увагу В. Ластовський приділив процесу поступового обмеження фінансової свободи духовенства через запровадження штатів та посилення державного контролю над монастирськими доходами. Це, на думку автора, призвело до трансформації церковних установ з автономних економічних суб'єктів у ланку загальноімперської фіскальної системи. Для нумізматичного аналізу надзвичайно цінним є спостереження дослідника щодо концентрації в церковних фондах саме якісної срібної монети, яка використовувалася для великих транзакцій і міжнародної торгівлі, тоді як сурогати та низькопробні номінали частіше осідали в дрібному роздрібному обігу.

Вагомий внесок у висвітлення військово-політичної діяльності еліти Гетьманщини зробив П. Сас, чиї монографії, зокрема «Полководець Петро Сагайдачний», дозволяють реконструювати не лише стратегічні аспекти козацьких воєн, а і їхні економічні наслідки для прикордонних територій, зокрема Сіверщини. Автор акцентував увагу на ролі П. Сагайдачного як фундатора козацької державності, чия активна зовнішня політика безпосередньо впливала на динаміку грошового обігу. У своїй праці автор дійшов висновку щодо наповнення ринку іноземною валютою завдяки військовим виплатам і трофейній готівці, які ставали потужним стимулом для активізації внутрішнього ринку Гетьманщини. П. Сас підкреслив, що саме за цієї доби козацтво остаточно перетворилося на самостійного економічного суб'єкта, здатного концентрувати

селянин. 2025. Вип. 35. С. 5–13; Ластовський В. Роль монастирів у культурному просторі України XVIII ст. Лаврський альманах. 2021. Спецвип. 24. С. 116–124; Ластовський В. Скарби монастирів України як джерело до вивчення матеріальної культури. Музейні читання. Київ, 2010. С. 112–118; Ластовський В. Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII столітті. Краєзнавство. 2024. № 2. С. 181–188; Ластовський В., Горенко Л., Косяк С. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам'ятка культури та історичне джерело. Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 65–75.

[60] Ластовський В. Монастирі та селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря). С. 5–13.; Ластовський В. Скарби монастирів України як джерело до вивчення матеріальної культури. С. 112–118.

значні фінансові ресурси, що згодом заклало фундамент для формування скарбниць великих монастирів та полкових канцелярій, які ставали головними осередками накопичення капіталу в регіоні[61].

Характеризуючи *сучасний етап* у розвитку історіографії проблеми грошового обігу Сіверщини, визначимо низку наукових публікацій, у яких досліджуються окремі аспекти монетного обігу, скарбових комплексів, торговельно-економічних зв'язків, фінансової політики та історії регіону. Значна частина цих праць має регіональне спрямування й базується на введенні до наукового обігу нових археологічних, нумізматичних та архівних матеріалів.

Окремий напрям становлять дослідження, присвячені безпосередньо нумізматичним пам'яткам Сіверщини та Глухівщини. У працях А. Армена[62] розглянуто особливості грошового обігу Глухівщини доби Гетьманщини, проаналізовано склад нумізматичних пам'яток періоду Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини, а також поширення російських монет у регіоні. Важливе значення для дослідження мають роботи Г. Арендаря та В. Гончаренка[63], присвячені Голубицькому скарбу 2001 р., а також публікація В. Заїки та О. Бакальця[64] про Глинський скарб срібних копійок XVI–XVII ст. Ці матеріали суттєво розширюють джерельну базу дослідження та дозволяють простежити особливості формування локальної монетної маси Сіверщини.

Для вивчення писемних джерел важливими є праці, присвячені українському козацькому літописанню. Дослідження А. Бовгирі[65], І. Дзирі[66],

---

[61] Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 280 с.

[62] Армен А. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. *Сіверщина в історії України*. 2010. Вип. 3. С. 133–137; Армен А. Нумізматичні пам'ятки доби ВКЛ, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини. *Сіверщина в контексті історії України*. Суми, 2007. С. 58–61; Армен А. Російські монети в грошовому обігу Глухівщини. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 4. С. 180–184.

[63] Арендар Г., Гончаренко В. Голубицький скарб 2001 року. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 75–84.

[64] Заїка В. В., Бакалець О. А. Глинський скарб срібних копійок XVI–XVII ст. із Глухівського району. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне*. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) / редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. С. 54–57.

[65] Бовгиря А. Новгород-Сіверський літопис – пам'ятка української історіографії. *Сіверський літопис*. 2003. № 4–5. С. 45–51.

[66] Дзиря І. Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30-80-х рр. XVIII ст.: методика дослідження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць Ін-т. історії України НАН України. Число 12. У двох част. Част. 2. Київ, 2005. С 198–209; Дзиря І. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII- другої половини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни*: *питання теорії та методики*: зб. наук. пр. 2000. Вип. 5, ч. 1. С. 81–100.

В. Кривошиї та О. Леляка[67] розкривають особливості формування, тематику та інформаційний потенціал літописів Самовидця, Грабянки й Величка, а також методичні підходи до їх використання. Висновки зазначених авторів були враховані під час аналізу літописних повідомлень про грошовий обіг, торгівлю та економічні процеси на території Гетьманщини.

Важливе значення для вивчення нумізматичних пам'яток регіону мають праці, присвячені діяльності музейних установ та археологічним дослідженням Сіверщини. У роботах Ю. Коваленка[68] та О. Онопрієнка[69] висвітлено результати археологічних досліджень у Глухові та охарактеризовано нумізматичні колекції місцевих музеїв. Публікація І. Якушевої-Омельянчик[70] дозволяє простежити історію формування нумізматичних зібрань Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, а дослідження Є. Калашник[71] містить відомості про історико-культурну спадщину міст Лівобережжя, зафіксовану в працях архівних комісій.

Важливим джерелознавчим підґрунтям дослідження стали публікації документальних матеріалів. Дослідження І. Ситого[72] вводить до наукового обігу гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, а публікація Ю. Мицика та І. Тарасенко[73] містить документи фонду 1633 Центрального державного історичного архіву України, що висвітлюють окремі аспекти історії Глухівщини XVIII ст. Залучення цих

---

[67] Кривошия В., Леляк О. До характеристики особистості і світогляду Самійла Величка. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. Сер. "Політол. і етнологія"*. 2004. Вип. 26. С. 9– 21.

[68] Коваленко Ю. Глухівський Петропавлівський монастир та його округа. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми, 2013. Вип. 7. С. 128–129; Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження державного історико-культурного заповідника у м. Глухові. *Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України*. Матеріали V науково-практичної конференції. Зб. наукових праць. Глухів : РВВ ГАПУ, 2006. С. 32–37.

[69] Онопрієнко О. Нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини*. Матеріали першої наук.-практ. конф. (18 квітня 2002 р., Глухів). 2002. С. 95–100.

[70] Якушева-Омельянчик І. Доля мінцкабінету Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. № 12. С. 367–374.

[71] Калашник Є. С. Історико-культурна спадщина сотенних містечок Поворскля в «Працях Полтавської вченої архівної комісії». *Сіверщина в історії України*. Сб. наук. ст. Київ, 2015. Вип. 8. С. 50-54.

[72] Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 35–41.

[73] Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. З документів фонду 1633 ЦДІАК до історії Глухівщини XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 140–145.

матеріалів дозволяє уточнити відомості про економічне життя регіону та особливості його адміністративного розвитку.

Для досягнення поставлених дослідницьких завдань важливе значення мають праці з історії України другої половини XVII–XVIII ст., у яких висвітлено особливості політичного, соціально-економічного та адміністративного розвитку українських земель. Серед них слід відзначити колективне видання «Економічна історія України», підготовлене науковцями Інституту історії України НАН України[74]. Праця містить ґрунтовний аналіз господарського розвитку українських земель, становлення торговельних зв'язків, фінансової системи та економічних процесів доби Гетьманщини, що дозволяє розглядати грошовий обіг Сіверщини в загальноукраїнському контексті.

Окреме значення для дослідження мають довідкові видання, зокрема «Енциклопедія історії України»[75], матеріали якої використано для уточнення термінології, характеристик історичних явищ, адміністративно-територіального устрою та окремих аспектів функціонування державних інституцій досліджуваного періоду. Важливим джерелом відомостей про розвиток населених пунктів регіону є том «Сумська область» багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР»[76]. Наведені в ньому матеріали дали можливість уточнити відомості про історію міст Сіверщини, розвиток ремесел, торгівлі та господарського життя регіону.

Для висвітлення історичних процесів на українських землях другої половини XVII–XVIII ст. використано також третій том «Історії Української РСР»[77], у якому розглянуто політичний та соціально-економічний розвиток Лівобережної України в умовах поступової інтеграції до Російської держави. Вагоме значення для розуміння особливостей функціонування інститутів

---

[74] Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

[75] Енциклопедія історії України: у 10 тт. Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.

[76] Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] ; Ін-т історії АН УРСР. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Сумська область / АН УРСР; редкол. тому: І. Я. Макухін (голова) [та ін.]. 1973. 693 с.

[77] Історія Української РСР / голов. ред. Ю. Кондуфор. Київ : Наук. думка, 1983. Т. 3. 719 с.

Гетьманщини та суспільно-політичних процесів другої половини XVII–XVIII ст. має колективна монографія «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура»[78], матеріали якої використано для аналізу історичного тла формування та розвитку грошового обігу на території Сіверщини.

Важливе значення для дослідження мають праці, присвячені історії Гетьманщини, розвитку її політичних інституцій, міст та окремих регіонів Лівобережної України. Зокрема, у роботі Л. Гвоздик-Пріцак[79] розкрито економічні та політичні засади функціонування держави Війська Запорозького, що дає можливість простежити витоки формування фінансової системи козацької держави та особливості розвитку товарно-грошових відносин у другій половині XVII ст. Праці Н. Полонської-Василенко[80] та О. Путра[81] висвітлюють політичні й соціально-економічні процеси на українських землях у складі Російської держави та Російської імперії, що дозволяє розглядати трансформацію грошового обігу Сіверщини в контексті загальноімперських інтеграційних процесів.

Для вивчення ролі міських центрів у розвитку господарського життя регіону важливими є дослідження О. Компан[82] та Г. і С. Самойленків[83]. У цих працях висвітлено особливості функціонування українських міст, розвиток ремесел, торгівлі та адміністративних центрів, що створює необхідне підґрунтя для аналізу товарно-грошового обміну на території Сіверщини. Особливе значення мають відомості про Ніжин як один із найбільших торговельних центрів Лівобережної України.

Окрему групу становлять праці, присвячені історико-культурній спадщині

---

[78] Українська держава другої половини 17-18 ст. : політика, суспільство, культура. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.

[79] Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ: Обереги, 1999. 216 с.

[80] Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.

[81] Путро О. І. Лівобережна Україна в складі Російської держави у другій половині XVIII ст. Київ: Вища школа, 1988. 140 с.

[82] Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.

[83] Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Нариси культури Ніжина. Частина 1: Історія Ніжина. Ніжин : НДПІ, 1996. 100 с.

та урбаністичному розвитку Гетьманщини. У дослідженнях В. Вечерського[84] розглянуто історію гетьманських столиць, архітектурний розвиток Лівобережної України та особливості формування історико-культурного середовища регіону. Матеріали цих праць використано для характеристики ролі Глухова як адміністративного й політичного центру Гетьманщини та з'ясування впливу його столичного статусу на економічний розвиток регіону.

Значну цінність для дослідження становлять довідкові та навчально-методичні видання. «Довідник з історії України» за редакцією І. Підкови та Р. Шуста[85] використано для уточнення історичних термінів, персоналій та окремих подій досліджуваного періоду.

Важливу складову історіографічної та довідково-інформаційної бази дослідження становлять каталоги, словники, енциклопедичні довідники та музейні путівники, які забезпечують можливість атрибуції монетного матеріалу, уніфікації спеціальної термінології, локалізації нумізматичних знахідок і реконструкції історичного середовища функціонування монетного ринку. На відміну від спеціальних наукових праць, присвячених безпосередньо аналізу грошового обігу, ці видання виконують насамперед інформаційно-довідкову та систематизуючу функцію, проте їх значення для нумізматичних досліджень є надзвичайно вагомим.

Формуванню єдиного понятійного апарату української нумізматики значною мірою сприяли праці В. Зварича. Його «Нумізматичний словник»[86] став одним із перших спеціалізованих українських словників, у якому було систематизовано термінологію, що використовується у нумізматиці, боністиці, сфрагістиці та суміжних спеціальних історичних дисциплінах. Значення цього видання полягає не лише у тлумаченні термінів, а й у створенні методологічної

[84] Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час. 2008. 320 с.; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ: Видавничий дім А.С.С, 2005. 589 с.; Вечерський В. Українська спадщина історико-культурологічні есе. Київ, 2004. 340 с.

[85] Довідник з історії України (А - Я) : посібник для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка ; упоряд. І. З. Підкова ; заг. ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуста. 2.вид., доопрац. і доп. К. : Генеза, 2002. 1135 с.

[86] Зварич В. Нумізматичний словник. Львів : Вища школа, 1978. 338 с.

основи для уніфікованого використання спеціальної нумізматичної лексики в українській науковій літературі. Подальшим кроком у розвитку довідкової літератури став підготовлений В. Зваричем і Р. Шустом довідник «Нумізматика»[87], який містить відомості про історію грошового обігу, монетні системи різних держав, основні монетні типи та особливості їхнього поширення на українських землях. Упродовж тривалого часу це видання залишалося одним із найбільш повних україномовних довідників із нумізматики.

Одним із перших узагальнюючих українських видань довідкового характеру став «Малий історично-нумізматичний довідник» О. Бакальця[88]. Автор систематизував основні поняття нумізматики, короткі відомості про монетні системи різних держав, найважливіші монетні номінали та особливості їхнього функціонування. Видання має популяризаторський характер, проте містить значний фактичний матеріал, корисний для ідентифікації монет, які перебували в обігу на українських землях у різні історичні періоди.

Особливе значення для сучасних досліджень грошового обігу ранньомодерної України мають каталоги В. Нечитайла[89]. Каталог польсько-литовських монет, що перебували в обігу на українських землях у XIV–XVIII ст., дозволяє ідентифікувати численні монети Речі Посполитої, які становили важливу складову монетного ринку українських територій. Не менш важливим є каталог монет України періоду Козаччини XV–XVIII ст., у якому систематизовано відомості про монетні випуски, пов’язані з українськими землями та козацькою добою. Обидва видання широко використовуються дослідниками під час атрибуції монетних знахідок і скарбів, а також для визначення хронології формування скарбових комплексів.

Важливим джерелом інформації про регіональний історичний простір виступають краєзнавчі та музейні довідкові видання. Путівник Глухівського

[87] Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. Тернопіль, Львів: держ. ун-т ім. І. Франка, 1998. 464 с.
[88] Бакалець О. Малий історично-нумізматичний довідник. Бар, 2003. 128 с.
[89] Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду Козаччини XV–XVIII ст. Київ, 2011. 62 с.; Нечитайло В. В. Каталог польсько-литовських монет, які перебували в обігу на Україні в XIV–XVIII ст. Київ : Книго-журнальна фабрика, 2010. 136 с.

міського краєзнавчого музею, підготовлений О. Дятленком[90], а також путівник Музею археології Національного заповідника «Глухів»[91] містять відомості про археологічні колекції, музейні зібрання та знахідки, пов'язані з історією колишньої гетьманської столиці. Ці видання дають можливість простежити історію формування музейних колекцій, уточнити походження окремих нумізматичних пам'яток та локалізувати місця виявлення монетних комплексів і скарбів. Подібне значення має й путівник «Новгород-Сіверський»[92], у якому узагальнено історико-краєзнавчі відомості про один із найдавніших центрів Сіверщини. Наведені в ньому дані про історію міста, пам'ятки археології, культові споруди та торговельні осередки дозволяють ширше розглядати процеси формування регіонального монетного ринку та особливості економічного розвитку краю.

Для історико-географічної характеристики території дослідження особливу цінність становить енциклопедичний довідник «Чернігівщина» за редакцією А. Кудрицького[93]. Видання містить значний масив відомостей про населені пункти, адміністративно-територіальний устрій, історичні події, монастирі, ярмаркові центри та визначні пам'ятки регіону. Завдяки цьому довідник є важливим інструментом локалізації нумізматичних знахідок та реконструкції історичного середовища функціонування грошового обігу.

Отже, аналіз стану наукового опрацювання проблеми засвідчує, що проблема грошового обігу монет на Сіверщині в другій половині XVII–XVIII ст. пройшла тривалу еволюцію: від первинної систематизації скарбів у працях дослідників XIX ст. (В. Антоновича, О. Лазаревського) до комплексного економічного аналізу в дослідженнях сучасних фахівців (О. Бакальця, А. Бойка-Гагаріна, В. Орлика та інших). Праці дослідників XIX – початку XX ст. заклали джерельну та фактологічну основу для вивчення регіонального грошового

[90] Глухівський міський краєзнавчий музей / авт. тексту О. Дятленко. Суми: Університетська книга, 2007. 8 с.
[91] Музей археології Національного заповідника «Глухів». Путівник / автор-упоряд. Ю. О. Коваленко. Суми : АС-Поліграф, 2011. 42 с. з іл.
[92] Путівник. Новгород-Сіверський / редкол. М. Сугоняко. Київ : Богдана, 2012. 64 с. з іл.
[93] Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. Київ: УРЕ, 1990. 1007 с.

ринку, тоді як науковці радянського та сучасного періодів суттєво розширили методологічні підходи, інтегрувавши нумізматичні матеріали в ширший контекст економічної, фіскальної та політичної історії. Наявний історіографічний доробок створює належне підґрунтя для подальшого дослідження грошового ринку Сіверщини, однак водночас підтверджує необхідність системного аналізу регіональної специфіки монетного обігу та лічби монет у другій половині XVII–XVIII ст.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження грошового обігу та метрологічних особливостей лічби монет на території Сіверщини в середині XVII – наприкінці XVIII ст. вирізняється високим рівнем репрезентативності, різноплановістю та інформативністю. Комплексний характер поставлених у роботі завдань зумовив необхідність залучення широкого кола джерел, які за своїм походженням, функціональним призначенням і змістовним наповненням умовно поділено на кілька основних груп, серед яких панівне місце посідають нумізматичні пам’ятки як безпосередні носії інформації про структуру грошового обігу.

Першу і визначальну групу джерел становлять нумізматичні матеріали, представлені монетними скарбами, поодинокими знахідками, а також музейними колекціями. Саме вони формують фактичне підґрунтя дослідження, оскільки дозволяють реконструювати реальний склад монетної маси, що перебувала в обігу на території Сіверщини в досліджуваний період. Особливу цінність мають матеріали музейних фондів, які забезпечують можливість як якісного, так і кількісного аналізу.

Основу джерельної бази становлять фонди Глухівського міського краєзнавчого музею, які містять значний масив нумізматичних пам’яток. Зокрема, дослідження базується на опрацюванні музейних матеріалів, у яких зберігається понад 400 срібних копійок Московського царства. Важливо, що

близько 300 із них датуються XVII ст. та належать до періоду правління таких монархів, як Федір Іванович, Борис Годунов, Лжедмитрій I, Михайло Федорович Романов, Олексій Михайлович та Федір Олексійович. Це дозволяє простежити еволюцію грошового обігу ще від догетьманського періоду та виявити передумови формування локального монетного ринку.

Окрему підгрупу становлять скарбові комплекси, серед яких особливе місце посідає скарб Глинської пустині. Він містить 294 срібні монети, 6 мордовок та 3 олов'яні наслідування московських «чешуйок». Характерною рисою цього комплексу є значний ступінь зношеності монет, наявність отворів та залишків кріплень, що свідчить про їх використання як елементів прикрас (зокрема, моніст). Така практика демонструє не лише економічну, а й соціокультурну функцію монети в повсякденному житті населення. Вагові показники (0,45–0,68 г) і висока проба срібла (не нижче 0,868) підтверджують їхню відповідність стандартам тогочасного грошового обігу.

Важливе значення мають і поодинокі монетні знахідки, представлені у фондах музею. Серед них – срібний орт коронний 1622 р. карбування часів правління польського короля Сигізмунда III (м. Краків, вага 6,87 г, проба 800), що свідчить про активні торговельні зв'язки регіону з Річчю Посполитою. Значний інтерес становлять також російські срібні карбованці XVIII ст., зокрема монети періоду Анни Іоанівни (1733 р.) та Катерини II (1764 р.), які відображають поступове утвердження російської монетної системи на Сіверщині. Їхні вагові та пробірні характеристики (близько 25 г, проба 750–802) демонструють стандартизацію грошового виробництва в умовах імперської економіки.

До цього ж комплексу належить талер Священної Римської імперії Марії-Терезії (1780 р.), який є яскравим свідченням тривалого функціонування західноєвропейської монети на території Сіверщини. Наявність таких монет підтверджує тезу про полівалютний характер грошового обігу регіону та його зв'язок із ширшими європейськими економічними процесами.

Вагому частину джерел становлять також мідні монети російського

карбування – п’ятаки та двокопійчаники періоду правління Єлизавети Петрівни та Катерини ІІ. Їх значна кількість і сліди тривалого обігу свідчать про активне використання дрібної розмінної монети у внутрішній торгівлі. Вагові параметри (близько 50–54 г для п’ятаків та 19–20 г для двокопійчаників) відображають стабільність монетної системи та її адаптацію до потреб повсякденного ринку.

Матеріали Глухівського краєзнавчого музею дозволяють відтворити структуру монетного обігу, простежити соціально-економічні особливості функціонування грошей у регіоні. Аналіз цих фондів дає можливість зробити обґрунтовані висновки щодо співвідношення різних монетних систем, ступеня зношеності монети, інтенсивності її використання та ролі в побутовій культурі населення.

Важливим доповненням до нумізматичних матеріалів Глухівського регіону є фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль», які суттєво розширюють джерельну базу та дозволяють здійснити порівняльний аналіз грошового обігу північної частини Сіверщини. У дослідженні опрацьовано 26 фондів, що містять як масові знахідки мідних монет, так і скарбові комплекси срібла XVIII ст.

Особливо показовим є колекція монет, об’єднана під одним інвентарним номером у книзі надходжень 985 (інв. № 272), який охоплює близько 400 мідних монет періоду правління російських імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини ІІ. Структура цього скарбу демонструє домінування п’ятаків і двокопійчаників, що були основною розмінною одиницею внутрішнього ринку. Хронологічний діапазон монет (1750–1790-ті рр.) і їхня кількісна репрезентативність дозволяють простежити стабілізацію мідного грошового обігу та поступове витіснення іноземної монети з повсякденної практики.

Не менш важливим є скарбовий комплекс, що зареєстрований у КН–3220. Він містить скарб срібних монет у кількості 64 одиниць (збережено 17), що належать до періоду правління Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни. Номінальний склад (гривеники, полтини, рублі) та високий вміст срібла (проба близько 802) свідчать про використання повноцінної монети у великих

торговельних операціях і накопиченнях. Географія карбування (Московський і Санкт-Петербурзький монетні двори) відображає централізацію монетного виробництва та посилення контролю держави над грошовим ринком.

Окрему групу становлять скарби дротяних срібних монет («чешуйок») XVII ст., зокрема комплекс із хутора Сичове, який налічує 1 787 монет загальною вагою понад 800 г. Цей матеріал є надзвичайно цінним для вивчення раннього етапу грошового обігу, адже демонструє масовість використання дрібної срібної монети та її різнорідність за пробою (від 600 до 900). Значна частина обрізаних монет вказує на практики адаптації вагових стандартів і можливі спроби регулювання їхньої купівельної спроможності на локальному рівні.

Загалом матеріали путивльських фондів переконливо свідчать про те, що у XVIII ст. на території Сіверщини панівне місце посідала російська монетна система, яка поступово витіснила інші валютні елементи. Водночас наявність різночасових і різнотипних монет підтверджує складний і тривалий характер цього процесу.

Суттєвим доповненням до джерельної бази є також фонди інших музейних установ, серед яких: Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин), Кролевецький та Ніжинський краєзнавчі музеї, Національний музей історії України, а також Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Ці колекції містять як поодинокі знахідки, так і цілісні скарбові комплекси, що дозволяє розширити територіальні межі дослідження та підвищити його репрезентативність.

Важливими джерелами є також матеріали музею археології заповідника «Глухів», що містить археологічні та нумізматичні колекції, пов’язані з досліджуваним регіоном.

Окремо варто виділити скарб, знайдений на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будища), який складається з 240 монет, переважно солідів Речі Посполитої 1660–1666 рр. Його аналіз дозволив встановити високий рівень фальсифікації (до 50% неідентифікованих монет), що є важливим свідченням кризових явищ у грошовому обігу другої

половини XVII ст. Наявність також шведських солідів (карбування Риги) і московської копійки підкреслює полівалютний характер ринку та інтенсивність транскордонних економічних зв’язків.

Структурний аналіз цього скарбу (переважання мідних солідів – 98,78%) та значний розрив у вагових показниках (0,24–1,27 г) свідчать про деградацію монетного стандарту та широке поширення низькопробної або підробленої монети. Це дозволяє зробити висновок про складну ситуацію на грошовому ринку Сіверщини в період політичної та економічної нестабільності.

Отже, нумізматичні джерела, представлені музейними фондами та скарбовими комплексами, є базовим і найбільш інформативним компонентом джерельної бази дослідження. Вони дозволяють здійснити не лише кількісний і типологічний аналіз монетного обігу, але й виявити основні тенденції його розвитку, зокрема процеси полівалютності, уніфікації та трансформації грошових систем у регіоні.

Другою важливою групою джерел є актові матеріали та писемні документи, що дозволяють реконструювати нормативно-правові засади функціонування грошового обігу, особливості фінансової політики та реальну практику використання монет і лічильних одиниць у господарському житті Сіверщини. Ці джерела мають особливу цінність, оскільки відображають не лише формальні приписи влади, але й фіксують конкретні економічні ситуації, пов’язані з торгівлею, оподаткуванням, кредитними відносинами та судовою практикою.

Основний масив актових документів зосереджено у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України). Зокрема, значний інтерес становлять матеріали Фонду 51 (Генеральна військова канцелярія), які містять універсали гетьманів, розпорядження щодо регулювання грошового обігу, встановлення цін на товари та заходи боротьби з фальшуванням монети. Наприклад, універсал гетьмана Івана Скоропадського від 31 грудня 1721 р. (справа 605[94]) встановлює фіксовані ціни на продовольчі товари та фураж з

[94] ЦДІАК. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія. Опис 3. Спр. 605.

метою запобігання спекуляції під час розквартирування військ. Цей документ засвідчує безпосереднє втручання державної влади в цінову політику та підтверджує важливість стабільності грошового обігу для забезпечення військових потреб.

Не менш показовим є розпорядження наказного гетьмана Павла Полуботка від 15 травня 1723 р. (справа 842[95]), яке забороняло вивіз дефіцитної монети за кордон і регламентувало митні правила. Цей акт свідчить про намагання держави контролювати рух грошової маси та запобігати її відтоку з регіону, що було особливо актуально для прикордонної Сіверщини. Ордер Генеральної військової канцелярії від 10 вересня 1728 р. (справа 2145[96]) щодо публікації такс на іноземні товари в містах Стародубського полку ілюструє механізми регулювання зовнішньої торгівлі та встановлення валютних співвідношень.

Цінні відомості містять також документи, пов’язані з боротьбою проти фальшивомонетництва. Зокрема, матеріали справи 1201[97] (1725 р.) фіксують факти виявлення підроблених польських і чеських монет на ярмарках у Глухові та Новгороді-Сіверському, а справа 3512[98] (1731 р.) містить відомості про розслідування діяльності фальшивомонетників у прикордонних селах. Універсал 1735 р. (справа 5890[99]) про вилучення низькопробної срібної монети («тинфів» і «чехів») свідчить про прагнення влади очистити грошовий обіг від нестабільних валютних елементів.

Важливу інформацію щодо практичного функціонування грошової системи містять документи Фонду 54 (Генеральний військовий суд). У справах цього фонду відображено фінансові аспекти судових процесів, зокрема оцінку майна, боргові зобов’язання та грошові розрахунки в лічильних одиницях (копах, золотих, гривнях). Справа 202[100] (1736 р.) містить відомості про надходження податкових коштів із полкових скарбниць та уточнює, якими саме монетами

[95] Там само. Спр. 842.
[96] Там само. Спр. 2145.
[97] Там само. Спр. 1201.
[98] Там само. Спр. 3512.
[99] Там само. Спр. 5890.
[100] ЦДІАК. Фонд 54. Генеральний військовий суд. Оп.3. Спр. 202.

здійснювалися платежі. Це дозволяє зіставити реальну монетну масу з бухгалтерськими формами обліку.

Документи справи 415[101] (1742 р.) демонструють прагнення держави уніфікувати грошову систему через вимогу приймати до скарбниці лише «указну» монету, що підтверджує процес централізації фінансової політики. Справа 687[102] (1751 р.) містить звіти про закупівлю товарів для потреб війська на ярмарках Глухова та Кролевця із зазначенням цін як у копійчаному обрахунку, так і в золотих червінцях, що дозволяє дослідити співвідношення різних валютних одиниць у практиці торгівлі.

Окремий підмасив становлять документи, пов’язані з митною справою та транскордонною торгівлею[103] (опис 3 Фонду 54). Книги збору ввізного мита (1724–1725 рр.)[104], справи про контрабанду монети[105] (1748 р.) та матеріали про стан монетного ринку після введення нових тарифів[106] (1760 р.) дають змогу простежити динаміку грошового обігу в прикордонних умовах та визначити роль Сіверщини як транзитного регіону.

Важливим джерелом статистичної інформації є матеріали Державного архіву Чернігівської області, зокрема Фонд 57 («Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.»), який дозволяє оцінити економічний потенціал міст Сіверщини, їхній фінансовий стан і рівень розвитку торгівлі. Фонди полкових і сотенних канцелярій (наприклад, Фонд 146 – Чернігівська полкова канцелярія) містять документи повсякденного характеру: відомості про податки, виплати козакам, закупівлю товарів, що відображають реальну практику використання грошових одиниць.

Доповнюють цю групу матеріали Фонду 679, які охоплюють метричні книги та магістратські документи. Вони дозволяють простежити динаміку цін на товари і послуги, а також виявити особливості локальних ринків Сіверщини.

---

[101] Там само. Спр. 415.
[102] Там само. Спр. 687.
[103] Там само.
[104] Там само.
[105] Там само.
[106] Там само.

Загалом актові та архівні джерела дають змогу глибше зрозуміти механізми функціонування грошового обігу, співвідношення між реальною монетою та лічильними одиницями, а також роль держави в регулюванні фінансових процесів. Їх аналіз дозволяє поєднати нумізматичні дані з економічною практикою та відтворити цілісну картину грошових відносин у регіоні.

Третю групу джерел становлять наративні матеріали, зокрема особисті щоденники представників козацької старшини, які зберігаються у фондах відділу рідкісної книги Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Найбільш інформативними серед них є «Дневник» Якова Марковича (1717–1725 рр.) та «Дневник» Миколи Ханенка (1727–1753 рр.). Ці джерела мають виняткову цінність для дослідження повсякденного функціонування грошового обігу, оскільки фіксують конкретні економічні практики, приватні витрати, ціни на товари, оплату праці, а також співвідношення між різними монетними номіналами.

На відміну від офіційних документів, які відображають нормативну модель функціонування фінансової системи, щоденники дають змогу реконструювати реальну економічну поведінку населення. У записах Якова Марковича містяться численні згадки про купівлю продуктів, оплату послуг, позики та боргові зобов’язання, що здійснювалися як у реальних монетах, так і в лічильних одиницях. Це дозволяє простежити співіснування різних форм грошового обігу та виявити відмінності між офіційною і побутовою практикою.

Щоденник Миколи Ханенка так само містить важливі відомості про динаміку цін, курси іноземних монет і специфіку їх використання в приватному господарстві. Особливо цінними є свідчення про коливання вартості срібної та мідної монети, що дозволяє оцінити рівень інфляційних процесів та нестабільності грошового ринку.

Четверту групу джерел становлять описи монетних скарбів, які є результатом наукового опрацювання нумізматичного матеріалу. У дослідженні використано 40 описів скарбів Глухівщини, підготовлених А. Клюєвим, 24 описи

скарбів Чернігівщини, Глухівщини, Кролевеччини та Путивльщини, виконані О. Бакальцем, а також окремі описи, здійснені В. Заїкою, В. Бєлашовим, Ю. Коваленком та Ю. Шемшученком. Ці матеріали мають важливе значення, оскільки узагальнюють результати польових досліджень, систематизують відомості про склад скарбів, їхню локалізацію та хронологію.

На основі зазначених джерел сформовано узагальнену картину топографії монетних знахідок на території Сіверщини. Загалом у роботі проаналізовано 163 монетні скарби, що походять із території трьох полків Гетьманщини та охоплюють сучасні Чернігівську і Сумську області. Статистичний аналіз засвідчує суттєві зміни у просторовому розподілі скарбів: якщо в другій половині XVII ст. переважали знахідки на території Чернігівщини (72,3%), то у XVIII ст. простежується їх концентрація на північно-східній Сумщині (66,03%). Така динаміка пов’язана з перенесенням адміністративного центру до Глухова та активізацією економічних зв’язків із Московською державою.

Важливим методологічним аспектом формування вибірки є критерії відбору 163 монетних скарбів, покладених в основу дослідження. До аналізу включалися лише ті комплекси, що мають підтверджену локалізацію в межах території Сіверщини (сучасні Чернігівська та Сумська області) та містять достатньо повні дані щодо складу й контексту виявлення. Виключалися скарби з фрагментарною атрибуцією, втраченими відомостями про місце знахідки або без можливості хронологічної ідентифікації складу.

Формування вибірки ґрунтувалося на поєднанні географічного, хронологічного та інформаційного критеріїв. Географічний принцип передбачав обмеження матеріалу межами історичної Сіверщини, хронологічний – серединою XVII – кінцем XVIII ст., а інформаційний – наявністю повного або відтворюваного опису складу та умов виявлення скарбу. Таким чином забезпечувалася репрезентативність вибірки та її придатність для подальшого статистичного аналізу.

Методика статистичного опрацювання передбачала використання скарбу як базової аналітичної одиниці, а монетного складу – як внутрішньої структурної

змінної. Для уникнення викривлення результатів кожен комплекс враховувався лише один раз незалежно від кількості згадок у різних публікаціях чи каталогах. Повторно опубліковані комплекси ідентифікувалися шляхом зіставлення музейних інвентарних номерів, археологічних звітів і наукової літератури, після чого включалися до зведеної бази за принципом пріоритету первинної фіксації.

Окремою методологічною проблемою стала повторна публікація одних і тих самих комплексів у різних наукових виданнях і музейних каталогах. У таких випадках здійснювалося зіставлення описів і перевірка інвентарних даних, після чого скарб враховувався лише один раз у зведеній базі. Наприклад, комплекс із Глухівського регіону, відомий як «скарб дротяних копійок XVII ст.», зафіксований одночасно у музейному каталозі та регіональних оглядах, у підсумковій базі враховано за музейною інвентарною документацією. Аналогічно, скарб із території Путивльщини (мідні монети XVIII ст.), що має різні кількісні інтерпретації в публікаціях, уніфіковано за первинним археологічним описом.

Випадкові знахідки без контекстуальної інформації (стратиграфії або археологічного опису) залучалися лише як допоміжний матеріал і не використовувалися для просторових узагальнень. До цієї категорії віднесено поодинокі срібні копійки XVII–XVIII ст., виявлені поза археологічними розкопками під час господарських робіт у Глухівському та Путивльському регіонах, щодо яких відсутні дані про умови залягання. Аналогічно, окремі мідні монети XVIII ст., передані до музеїв без уточнення місця знахідки, використовувалися лише для типологічного аналізу.

Перевірка достовірності локалізації здійснювалася шляхом зіставлення музейних інвентарних книг, археологічних звітів і даних наукової літератури. У разі розбіжностей пріоритет надавався первинній польовій документації або інвентарним описам. Так, локалізацію скарбу Глинської пустині уточнено шляхом зіставлення музейного опису та публікацій, що дозволило уніфікувати дані щодо складу і ступеня зношеності монет. Аналогічно, для скарбу з хутора Сичове (1787 монет дротяного типу) базовим джерелом визначено

археологічний опис, оскільки в публікаціях містилися різні оцінки проби й стану збереження. У випадку скарбу з території Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будища) інвентарні дані були визначальними для встановлення кількісного складу та частки мідних солідів, тоді як наукові публікації містили розбіжності щодо ступеня фальсифікації монет. Подібним чином для путивльських комплексів (фонди КН–985 та КН–3220/НМ) зіставлення інвентарних і друкованих даних дозволило уточнити хронологію та номінальну структуру.

Усі скарбові комплекси були атрибутовані за єдиною аналітичною схемою, що включає: місце виявлення, склад монет, хронологічний діапазон, стан збереження та типологічну структуру. Це забезпечило порівнюваність матеріалу та зменшило вплив термінологічних і описових розбіжностей у попередніх публікаціях. Наприклад, для скарбу Глинської пустині стандартизовано всі параметри: визначено локалізацію, склад (294 срібні монети, мордовки та олов’яні наслідування), хронологічні межі XVII–XVIII ст. та стан зношеності, включно з ознаками використання як елементів прикрас.

Аналогічно, скарб із хутора Сичове описано як комплекс дротяних срібних монет із фіксацією кількісного складу (1787 одиниць), діапазону проби (600–900) та типології карбування, що дозволило усунути розбіжності між різними публікаціями щодо його характеристик. Для скарбу з території Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будища) уніфікація стосувалася структури комплексу (домінування шелягів Речі Посполитої – 98,78%) і уточнення частки фальшивих монет. Путивльські комплекси (фонди КН–985 та КН–3220/НМ) були приведені до єдиної моделі опису з фіксацією складу, номінальної структури, хронології та географії карбування, що забезпечило їхню внутрішню порівнюваність у межах загальної вибірки.

Додаткову інформацію про грошові відносини надають історичні та літописні джерела, зокрема Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 р., козацький літопис Самійла Величка та пам’ятка «Історія русів». Хоча ці джерела мають узагальнений і часто ідеологізований характер, вони містять важливі

відомості про фінансову політику, податкову систему та грошові відносини в період становлення і розвитку Гетьманщини.

Важливим доповненням є також документи церковного походження: звіти архімандритів, описи монастирських маєтностей, розпорядження єпархіальних установ Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв кінця XVIII ст. Вони свідчать про значну роль монастирів як економічних центрів, що брали активну участь у фінансовому житті регіону, здійснювали господарські операції та акумулювали значні матеріальні ресурси.

Узагальнюючи, варто зазначити, що всі залучені джерела – нумізматичні, актові, статистичні та наративні – мають різний інформаційний потенціал і ступінь достовірності, що зумовлює необхідність їх критичного аналізу. Водночас їх комплексне використання дозволяє не лише відтворити склад монетної маси, але й розкрити механізми функціонування грошового обігу, особливості ціноутворення та специфіку фінансових відносин на Сіверщині.

Синтез результатів аналізу монетних скарбів із матеріалами актових книг, архівних документів і наративних джерел забезпечує можливість всебічної реконструкції грошового ринку регіону. Такий підхід дозволяє встановити співвідношення між реальною монетою та лічильними одиницями, визначити основні номінали, простежити еволюцію грошової системи та оцінити рівень економічного розвитку Сіверщини в досліджуваний період.

Отже, сформована джерельна база є достатньою, репрезентативною та методологічно збалансованою для досягнення поставленої мети дослідження і забезпечує об’єктивне відтворення процесів грошового обігу на території Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Важливість проведення теоретико-методологічних досліджень полягає в тому, що вони допомагають чітко визначити основні концепти, категорії та принципи, на яких базується дослідження, а також вибрати найбільш ефективні

методи та техніки для збору та аналізу результатів.

Теоретико-методологічні дослідження дозволяють:

– створити чітку теоретичну структуру для розуміння і пояснення складних явищ наукового дослідження;

– обґрунтувати вибір методів і технік, що використовуватимуться для збору, оброблення та аналізу інформації;

– проаналізувати й систематизувати наукові знання з теми дисертаційної роботи;

– адаптувати наукові дослідження до змінюваних умов сучасного світу, враховуючи нові технології, соціальні, економічні й культурні тенденції;

– підвищити якість наукової роботи, надаючи результатам більшої обґрунтованості й переконливості для наукової спільноти.

Отже, теоретико-методологічні дослідження – необхідний етап у процесі написання дисертаційної роботи, оскільки закладають фундамент для подальших досліджень і забезпечують об’єктивність і надійність отриманих результатів.

Методологічною основою роботи є засадничі принципи наукового пізнання: об’єктивність, історизм, системність і всебічність розгляду історичних явищ. У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що дозволяють реконструювати реальну картину грошового господарства Сіверщини як специфічного регіону в складі Лівобережної України. Серед термінів, представлених у нашій роботі, доцільно розглянути такі:

Сіверщина – це історико-географічний регіон на півночі України, який у середньовіччі був частиною Київської Русі, а згодом став одним із важливих князівств у складі Чернігівського князівства. Сіверщина охоплює території, які нині розташовані в Чернігівській і Сумській областях України, а також частково на території Росії (в основному в Брянській і Курській областях)[107].

[107] Бєлашов В. І. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). С. 18.

Грошовий обіг – це процес руху грошей в економіці, що передбачає всі операції з використанням грошей як засобу обміну, платежу та збереження вартості. Він охоплює всі трансакції, у яких гроші використовуються для купівлі товарів і послуг, а також для розрахунків між економічними агентами (фізичними особами, підприємствами, державними установами тощо). На території Сіверщини в обігу перебувала значна кількість іноземних монет: польські, російські, литовські, західноєвропейські та ін. Їхня цінність визначалася вагою металу та курсом щодо інших валют. У грошовому обігу, крім срібних талерів і флоринів, були поширені білонні монети з нижчим умістом срібла. Лічба монет була складною через різноманітність валют, що зумовлювало використання певних рахункових одиниць та перерахункових курсів.

Грошове господарство – сукупність відносин, інститутів, практик і механізмів, пов’язаних із функціонуванням грошей у суспільстві, включаючи їх емісію, обіг, нагромадження, обмін, використання в торгівлі, оподаткуванні та фінансових операціях. У контексті дослідження під грошовим господарством розуміється система використання різних монетних номіналів і лічильних одиниць населенням Сіверщини в умовах співіснування кількох монетних систем.

Грошовий ринок – сфера економічних відносин, у межах якої здійснювався обіг грошей, обмін монет різних емітентів, формування їхньої купівельної спроможності та забезпечення потреб торгівлі й господарського життя. Для Сіверщини XVII–XVIII ст. грошовий ринок характеризувався одночасним функціонуванням монет різного походження, високою мобільністю грошової маси та значним впливом міждержавних економічних зв’язків.

Монетний ринок – складова грошового ринку, що охоплює процеси надходження, поширення, обміну, вилучення та використання монет різних типів і номіналів у господарському житті регіону. У межах цього дослідження монетний ринок розглядається як система циркуляції реальних грошових знаків, реконструйована на основі скарбів, поодиноких знахідок і писемних джерел.

Монетна маса – сукупність монет, які перебували в обігу на певній території у визначений історичний період та використовувалися як засіб платежу, обміну, нагромадження або лічби. У дисертації поняття застосовується для характеристики кількісного та якісного складу монетного обігу Сіверщини, включаючи монети різних держав, номіналів і металів.

Валютне пограниччя – історико-економічний простір, у межах якого одночасно функціонували й взаємодіяли кілька монетних систем та пов'язаних із ними лічильних практик. У контексті даної роботи Сіверщина розглядається як валютне пограниччя між Річчю Посполитою, Московською державою та частково західноєвропейським монетним ринком, що зумовлювало тривале співіснування польсько-литовських, західноєвропейських і російських монет та відповідних систем грошової лічби.

Торговельний шлях – це маршрут, яким перевозяться товари та здійснюється обмін між різними територіями або країнами. Такі шляхи можуть бути наземними (через дороги, степи, гірські перевали), водними (по річках, озерах, морях) або комбінованими. Торгові шляхи відіграють важливу роль у розвитку економіки, культури та взаємозв'язків між народами. У контексті дослідження Сіверщини XVII–XVIII століть розуміння тогочасних торговельних шляхів є важливим для аналізу грошового обігу. Розташування Сіверщини на перетині певних торговельних артерій впливали на те, які монети потрапляли в регіон, які товари тут продавали та купували, і, відповідно, які грошові одиниці були найбільш поширені в обігу[108].

Скарб – це зазвичай значна кількість таких цінних предметів, як: гроші, ювелірні вироби, монети або інші предмети, які були заховані або випадково знайдені. Зазвичай скарб має вагому історичну або матеріальну цінність, а його знаходження часто супроводжується цікавими історіями та дослідженнями[109].

У контексті археології та нумізматики скарб визначають як навмисно прихований або загублений комплекс цінних предметів, найчастіше монет,

[108] Там само. С. 48.
[109]Бакалець О. А. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. : документи та матеріали. С. 110.

металевих виробів, коштовностей або їх фрагментів, що були заховані в землю, будівлях чи інших місцях і з часом втратили своїх власників або були ними забуті.

Скарб часто містить монети, які були заховані в минулому з різних причин: через фінансову кризу, війну або просто як захист від можливих труднощів. Знахідка скарбу може бути важливою для вивчення історії, економіки, культури того часу. Склад скарбу відображає монети, що перебували в обігу на певній території та в певний час. Наймолодша монета в скарбі вказує на приблизний час його захування, тому вона слугує хронологічним індикатором. Кількість, номінал та походження монет у скарбі свідчать про економічний стан певного регіону, торговельні зв'язки та політичну ситуацію.

Дукат – це тип золотих або срібних монет, які мали популярність у Європі з середньовіччя і до раннього нового часу. Назва «дукат» походить від латинського слова «ducatus» (герцогство), оскільки монети часто карбувалися на честь герцогів або правителів певних земель. Спочатку дукати були срібними монетами, уперше випущені в Сицилії в 1140 році. Згодом, особливо з кінця XIII століття, дукат став переважно золотою монетою, набувши широкого поширення в багатьох країнах Європи. Відомими стали також венеціанські дукати (з 1284 року), які завдяки сталій вазі та високій пробі золота стали міжнародною торговою валютою протягом кількох століть. Золоті дукати зазвичай мали вагу близько 3,5 грама та високу пробу золота (часто близько 986 проби, або 23 2/3 карата, що називалося «дукатним золотом»). Ці характеристики могли дещо варіюватися залежно від країни та періоду карбування. Дукати використовували в різних країнах як засіб обміну та накопичення багатства. На території України в XIV–XVIII століттях дукат був однією з основних золотих монет, часто називався «червоним золотим» або «червінцем». Його курс значно перевищував курс срібних монет, наприклад, талера. Дукати карбували в різних країнах, зокрема у Венеції, Австрії, Польщі, а пізніше й у Росії та інших країнах Європи[110].

[110] Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 115–117.

Талер – це велика срібна монета, яку використовували в Європі з 15 по 19 століття. Назва «талер» походить від німецького слова «Thaler», яке є скороченням від «Joachimsthaler», що означає «монета з Йоахімсталя» – міста в Чехії, де почали карбувати ці монети в 16 столітті.

Талер був популярний у багатьох європейських країнах, зокрема в Німеччині, Австрії, Швейцарії, а також у скандинавських країнах та в Іспанії. Це була монета великого номіналу (від 25–30 грамів срібла), і вона відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі, оскільки мала високу цінність і стабільність. Талер став основою для багатьох інших валют. На території Сіверщини в досліджуваний період талер був однією з важливих срібних монет, що перебували в обігу. Завдяки своїй вагомості та відносно сталій вартості талери використовували в торговельних операціях, вони були основою для місцевих систем розрахунків, їх знаходили у скарбах. Аналіз знахідок талерів на Сіверщині є важливим для розуміння економічних зв'язків регіону та структури його грошового обігу[111].

Опис монети є важливим етапом у дослідженні предмета нумізматики, і рекомендовано починати з її візуального огляду. Здебільшого перший погляд на монету дає змогу кваліфікованому експерту-нумізмату визначити кілька основних характеристик: країну походження, номінал, ім'я монетного сеньйора (влада чи особа, яка видала наказ карбувати монету) та дату карбування.

Визначення стану монети є важливим етапом опису, оскільки це впливає на її вартість та повноту інформації. Якщо через зношення або інші фактори рельєф монети пошкоджений, деталі зображення чи легенд можуть стати нерозбірливими або зникнути. У цьому разі особливо важливою стає спостережливість експерта, який має звертати увагу на інші ознаки монети, які можуть допомогти її ідентифікувати. Результатом правильно здійсненого опису монети має стати встановлення її номіналу, країни-емітента, монетного сеньйора, монетного двору та дати карбування. Отже, фактично йдеться про ідентифікацію та атрибуцію нумізматичного матеріалу переважно на основі його

[111] Бакалець О. А. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. : документи та матеріали. С. 51.

візуального обстеження та порівняння цих даних з інформацією каталогів і спеціалізованих довідників[112].

Краєзнавчий аспект передбачає розгляд теми дослідження через призму місцевої історії, культури та специфіки регіону Сіверщини. Під краєзнавчим аспектом дослідження розуміємо територіальну прив'язку (дослідження зосереджується на конкретній території – Сіверщині), місцевий історичний контекст (аналіз грошового обігу та лічби монет відбувається у взаємозв'язку з політичною, соціально-економічною та культурною історією Сіверщини досліджуваного періоду), використання місцевих джерел (застосування колекцій місцевих краєзнавчих музеїв, вивчення праць місцевих істориків та краєзнавців), виявлення регіональної специфіки (аналіз складу монетних скарбів, знайдених саме на території Сіверщини, вплив місцевих торговельних шляхів та економічних центрів тощо).

Складність і багатогранність процесів функціонування монетарного ринку Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. зумовили необхідність застосування комплексної наукової методології. Розв'язання поставлених у роботі завдань базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що забезпечили об'єктивність аналізу джерельного матеріалу та дозволили комплексно дослідити розвиток грошового обігу Сіверщини в досліджуваний період.

Серед загальнонаукових методів у роботі використано аналіз, синтез, систематизацію та узагальнення.

Метод аналізу дозволив дослідити окремі складові монетного матеріалу – метал, вагу, техніку карбування, номінал, іконографію та легенди монет, а також структуру скарбових комплексів. Це дало змогу виявити особливості співвідношення різних типів монет у грошовому обігу Сіверщини. Метод синтезу застосовано для поєднання отриманих результатів у цілісне уявлення про функціонування монетного ринку та систем грошової лічби регіону.

---

[112] Потильчак О. В. Лабораторний практикум з нумізматичної експертизи : навчально-методичний посібник / Ф-т історичної освіти Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Каф-ра джерелознавства та спец. іст. дисциплін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 17 с.

Метод систематизації дозволив класифікувати монетні знахідки за хронологією, місцем карбування, металом, номіналом і типологічними ознаками, що сприяло глибшому розумінню структури грошового обігу Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. Водночас системний підхід дав можливість розглядати регіональний монетний ринок як складну багатовалютну систему, у межах якої взаємодіяли польсько-литовські, західноєвропейські, московські й окремі східні монетні емісії.

Метод узагальнення використано для систематизації виявленого фактичного матеріалу та формування висновків щодо основних тенденцій розвитку грошового обігу й еволюції систем монетної лічби на території Сіверщини.

Під час написання роботи було використано такі спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, статистичний та картографічний, які дали змогу простежити еволюцію грошового обігу Сіверщини, здійснити класифікацію й кількісний аналіз нумізматичних пам’яток, виявити регіональні особливості монетного обігу та визначити основні тенденції його розвитку в другій половині XVII–XVIII ст.

Історико-генетичний метод став основним для реконструкції розвитку монетного обігу Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. Його застосування дозволило простежити зміни у складі монетної маси від переважання польсько-литовських і західноєвропейських номіналів у другій половині XVII ст. до поступового утвердження російської монетної системи у XVIII ст. Метод використовувався також для виявлення етапів трансформації грошово-лічильних практик та впливу політичних змін на функціонування регіонального монетного ринку.

Порівняльно-історичний метод застосовано під час зіставлення матеріалів різних територій історичної Сіверщини, насамперед сучасних Сумської та Чернігівської областей, а також для порівняння нумізматичних пам’яток Глухівщини до і після 1708 р. За його допомогою проаналізовано зміни у

структурі скарбових комплексів, співвідношенні польських, західноєвропейських і російських монет, а також відмінності між прикордонними та внутрішніми районами регіону. Окремим напрямом порівняння стало зіставлення особливостей грошового обігу Сіверщини з іншими регіонами Гетьманщини та суміжними територіями Речі Посполитої й Московської держави.

Історико-типологічний метод використано для класифікації монетного матеріалу за місцем карбування, державою-емітентом, металом, номіналом, хронологією та функціональним призначенням. На його основі сформовано узагальнювальні таблиці монетних скарбів і поодиноких знахідок, що дозволило визначити структуру монетної маси Сіверщини та особливості її змін у різні періоди.

Статистичний метод застосовано для кількісного аналізу нумізматичних пам'яток регіону. Одиницею підрахунку виступала окрема монета, а також скарбовий комплекс загалом. У процесі дослідження обчислювалися кількість монет різних держав і номіналів, їх частка у загальній структурі знахідок, співвідношення між окремими групами монет, питома вага монетних систем у різні хронологічні періоди. Статистичний аналіз здійснювався на основі 163 скарбових комплексів із території Сіверщини. При цьому враховувалися номінали монет, метал карбування, країна походження та хронологія випуску. Матеріал було згруповано за двома періодами – 1648–1708 та 1708–1782 рр., що відповідають етапам до і після набуття Глуховом статусу гетьманської столиці та дозволяють простежити динаміку змін у структурі монетного обігу регіону. Статистичні підрахунки здійснювалися на основі узагальнених таблиць скарбів і поодиноких знахідок, поданих у додатках дисертації. Для реконструкції структури грошового обігу використано масив даних, що охоплює понад 13 тис. монет із території Сіверщини.

Картографічний метод застосовано під час аналізу топографії монетних знахідок. Нанесення місць виявлення скарбів та поодиноких монет на карту дозволило встановити основні осередки концентрації монетного матеріалу,

простежити зв’язок між поширенням знахідок і торговельними шляхами, а також визначити територіальні особливості функціонування грошового обігу в межах регіону.

Міждисциплінарний підхід забезпечив поєднання методів нумізматики, економічної історії, археології, джерелознавства та історичного краєзнавства, що дало змогу комплексно дослідити грошовий обіг Сіверщини як складову соціально-економічного розвитку регіону.

Із нумізматичних методів варто виділити такі[113]:

Метод типології, який було використано для класифікації монет за різними характеристиками: за типом, матеріалом, номіналом, зображеннями, технікою карбування, епохою чи правителем. За допомогою цього методу була створена система категорій для подальшого порівняння монет і їхнього аналізу.

Метод датування (хронологічний метод) дозволив визначити час карбування монети на основі аналізу її стилістичних особливостей, інвентарних записів, історичних подій, що відображені на монетах.

Метод археологічних досліджень був використаний для опису монетних скарбів, а також окремих монет на основі археологічних матеріалів. Вивчення місць зберігання монет дозволило встановити, яким чином монети потрапляли в певні регіони Сіверщини, а також вивчити процеси торгівлі та грошового обігу.

Метод нумізматичної іконографії був використаний для дослідження зображень, символів, гербів, портретів на монетах. Іконографія допомагала виявити політичні, релігійні, культурні й економічні аспекти Сіверщини того періоду.

Метод металографії дозволив вивчити склад металу монети та його фізичні властивості (жорсткість, корозія, чистота металу). Це дозволило дослідити не тільки техніку карбування, а й економічні процеси (наприклад, зміни в складі монет через дефіцит металів). Вивчення складу металу також допомогло визначити походження монети або регіон її виготовлення, а також процеси перекарбування чи зміни номіналу.

---

[113] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 34–35.

Метод аналізу монетних скарбів допоміг відтворити економічні процеси того часу, з'ясувати, як і чому певні монети були заховані, з яких регіонів вони походять, яким шляхом вони потрапили у цей регіон, яким чином вони відображають рівень економіки.

Отже, комплексне використання загальнонаукових, спеціально-історичних і нумізматичних методів сприяло цілеспрямованому вивченню та об'єктивному висвітленню грошового обміну Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст.

Висновки до розділу 1

Стан наукового опрацювання проблеми грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. засвідчує поступове накопичення наукових знань у межах української нумізматики, економічної історії та регіональних історичних досліджень. Від початку XX ст. увага дослідників зосереджена переважно на аналізі монетних скарбів, структурі грошового ринку та співвідношенні іноземних і місцевих монет в обігу. Вагомий внесок у формування наукових підходів до вивчення проблеми зробили праці В. Шугаєвського, І. Спаського, В. Рябцевича, у яких закладено основи дослідження монетного обігу українських земель у контексті загальноєвропейських економічних процесів.

Особливе значення мають роботи М. Котляра, який одним із перших комплексно розглянув грошовий обіг українських земель як складову європейського монетарного простору та підкреслив важливість поєднання нумізматичних і писемних джерел. Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується розширенням джерельної бази та активним використанням міждисциплінарних підходів. Значний внесок у дослідження грошового обігу Сіверщини зробили О. Бакалець, А. Бойко-Гагарін, В. Орлик, О. Потильчак, В. Бєлашов та інші науковці, які ввели до наукового обігу численні монетні скарби та окремі знахідки. Водночас аналіз історіографії засвідчив відсутність окремого комплексного дослідження, присвяченого саме системі грошового

обігу та лічбі монет Сіверщини у складі Гетьманщини, що визначає актуальність обраної теми.

Джерельна база дослідження є різноплановою та репрезентативною. Її основу становлять речові й писемні джерела. Найбільш інформативною категорією є монетні скарби, поодинокі знахідки, музейні та приватні колекції, які дозволяють реконструювати структуру монетного обігу, співвідношення номіналів, географію надходження монет і хронологію їх функціонування. Важливе значення мають матеріали місцевих музеїв і заповідників Сіверщини, насамперед Глухівського міського краєзнавчого музею та Державного історико-культурного заповідника «Путивль», фонди яких містять значні нумізматичні комплекси другої половини XVII–XVIII ст.

Не менш важливу групу джерел становлять писемні пам’ятки: актові книги, універсали, документи гетьманської та полкової канцелярій, описи маєтностей, козацькі літописи, щоденники Якова Марковича та Миколи Ханенка. Вони містять інформацію про номінали монет, систему розрахунків, ціни, податки, масштаби торгівлі та особливості повсякденного фінансового життя. Комплексне поєднання речових і писемних джерел дозволяє більш повно відтворити специфіку монетарного ринку Сіверщини й особливості функціонування багатовалютного середовища.

Проведений аналіз топографії монетних знахідок засвідчив інтенсивність грошового обігу на території Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. Значна кількість тезаврацій свідчить про активний розвиток торгівлі, ремесел та міжрегіональних економічних зв’язків. Водночас регіональні відмінності в поширенні скарбів між територіями сучасних Чернігівської та Сумської областей відображають неоднорідність економічних процесів у межах історичної Сіверщини.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та нумізматичних методів. Використання методів аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції та систематизації дозволило здійснити класифікацію

монетного матеріалу та сформувати цілісне уявлення про структуру грошового обігу регіону. Історико-генетичний, порівняльно-історичний, хронологічний, статистичний і картографічний методи дали можливість простежити еволюцію монетарної системи Сіверщини, визначити регіональні особливості лічби монет та виявити вплив західноєвропейських, польсько-литовських і московських грошових традицій. Комплексне застосування зазначених методів створює належну наукову основу для подальшого дослідження грошового обігу Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст.

РОЗДІЛ 2
ГРОШОВИЙ РИНОК СІВЕРЩИНИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1648–1708 РР.)

2.1. Формування локальної монетної маси в період 1648–1708 рр.

XVII століття стало важливим етапом в історії грошового обігу на українських землях. Саме цим періодом датується більшість відомих нумізматичних скарбів і окремих монетних знахідок. Не є винятком і територія Сіверщини, де археологічні та нумізматичні матеріали регулярно поповнюють джерельну базу дослідження.

Хоча нижньою хронологічною межею роботи визначено 1648 р., у підрозділі частково розглянуто події першої половини XVII ст., оскільки саме тоді формувалися передумови розвитку локального грошового обігу Чернігово-Сіверщини. Після Деулінського перемир'я 1618 р. регіон увійшов до складу Речі Посполитої, що супроводжувалося активізацією колонізаційних процесів, розвитком міст, наданням магдебурзького права та розбудовою торговельної інфраструктури. У цей період закладалися основи ярмаркової торгівлі, транзитних шляхів і багатовалютного монетного середовища, які визначали економічний розвиток краю в добу Гетьманщини.

Формування локального монетного ринку Сіверщини відбувалося в умовах суттєвих політичних та економічних змін. Після входження краю до складу Речі Посполитої польська адміністрація розглядала регіон як важливу прикордонну територію та стимулювала його господарське освоєння шляхом надання податкових пільг і міських привілеїв. Це сприяло поступовому залученню Сіверщини до торговельних мереж Центрально-Східної Європи.

Водночас змінювалося і монетне середовище регіону. Архаїчна московська система поступово витіснялася багатономінальною європейською моделлю грошового обігу, у межах якої одночасно функціонували гроші, соліди, трояки, талери та дукати. Така трансформація була пов'язана з розвитком

товарного виробництва та торгівлі, які потребували гнучкішої системи розрахунків[114].

Одним із вирішальних чинників наповнення внутрішнього ринку срібною монетою стало формування мережі міських і ярмаркових центрів. Надання магдебурзького права Чернігову, Кролевцю, Глухову, Новгороду-Сіверському та Стародубу[115] створило передумови для активізації торгівлі та концентрації монетної маси. Саме через ярмарки, міські ринки та монастирські господарства в регіоні акумулювалася різнопробна монета. Водночас розвиток щоденної торгівлі потребував значної кількості дрібних номіналів – грошей, солідів і шелягів, які обслуговували локальний ринок[116].

У 1639 р. центром Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства став Глухів, який посів особливе місце у цій системі, оскільки розташований на перетині Московського тракту та доріг до Батурина, Путивля й Новгорода-Сіверського. Завдяки вигідному розташуванню на польсько-литовсько-російському прикордонні місто перетворилося на важливий адміністративний і торговельний центр. Через територію повіту проходили торговельні шляхи Львів – Москва, які забезпечували не лише товарообмін, а й постійний приплив різнотипної монети[117].

Після 1648 р. та стабілізації гетьманської влади на території Сіверщини сформувалася система міст-фортець, поєднаних торговельними трактами. Це створило умови для регулярного руху торговельних валок і ярмаркових потоків, що сприяло активізації внутрішнього ринку та поширенню монетних розрахунків навіть у віддалених районах. Регулярність торговельного обміну поступово витісняла натуральні форми господарювання й посилювала роль монети як універсального еквівалента.

Розвиток грошового ринку безпосередньо залежав від стану комунікацій і політичної стабільності. Після завершення активної фази Руїни Чернігово-

---

[114] Економічна історія України. С. 425–436.
[115] Кісіль І. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI – перша половина XVII століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 52.
[116] Там само. С. 54.
[117] Бєлашов В. Вказ. праця. С. 27.

Сіверщина поступово перетворилася на один із найбільш стабільних регіонів Лівобережної України, що створило сприятливі умови для розвитку торгівлі та шляхової інфраструктури. Формування локальної монетної маси відбувалося паралельно з розбудовою торговельних шляхів, які забезпечували рух товарів, людей і капіталів між Гетьманщиною, Московською державою та Річчю Посполитою. У ранньомодерну добу інтенсивність грошового обігу безпосередньо залежала від транспортної доступності та щільності торговельних комунікацій[118].

Важливим підтвердженням активного функціонування грошового обігу є матеріали купчих актів початку XVIII ст., які фіксують використання різних валютних номіналів у повсякденному господарському житті. Зокрема, у купчій «року Бжого 1701(?) марта 24 дня» зазначено, що «Сава Андріенко … продал лісок свой лежачий за Ретю, за золотих шіст его млсти пну Костантию Ивановичу Голубові»[119]. Це свідчить про використання «золотих» як рахункової одиниці в земельних операціях.

У документах початку XVIII ст. простежується також активне використання польської та змішаної монети. Наприклад, у купчій від 2 серпня (22 липня) 1703 р. зазначалося, що «…половину млина з ступником, островцем и з дворцем лозами вічними часи продала п. Ивану Зубенку … за певную сумму пятсот золотих полских битой и дробной монети грошей готових»[120]. Джерело безпосередньо фіксує співіснування рахункових одиниць і реальної дрібної монети в межах однієї фінансової операції.

Подібне поєднання умовних і реальних монетних одиниць було характерною рисою ранньомодерної економіки. Дрібна монета обслуговувала повсякденний ринок, тоді як великі срібні та золоті номінали використовувалися в міжрегіональній торгівлі, земельних угодах і старшинському господарстві. Локальний ринок Чернігово-Сіверщини не був ізольованим, а поєднував

[118] Осадчий Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у 17 ст. С. 5–14.
[119] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 7 зв.–8.
[120] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55105. Арк. 5.

польські, московські й західноєвропейські монети, що відображало інтегрованість регіону до ширших економічних процесів.

Через Глухів проходили значні обсяги експорту сировини, тоді як у зворотному напрямку надходило високопробне європейське срібло. Будівництво мостів, гребель та узвозів дозволяло концентрувати фінансові ресурси у вигляді митних зборів і ярмаркової виручки[121]. Такий рух товарів і капіталів відповідав моделі «центр – периферія», у межах якої прикордонні регіони виконували функцію транзитних зон та акумулювали грошові потоки між різними економічними системами[122].

Розвиток дорожньої інфраструктури мав і важливий фіскальний аспект. Торговельні шляхи контролювали козацька адміністрація та міські уряди, що забезпечувало регулярне надходження мит і податків до місцевих скарбниць. Практика оренди доріг, мостів і переправ сприяла концентрації капіталу в руках козацької старшини та магістратів, формуючи економічно впливову еліту, пов’язану з контролем над торгівлею, ярмарками, млинами та переправами[123].

Характерною рисою локального грошового обігу було використання західноєвропейських срібних монет у великих торговельних операціях. Про високий рівень довіри до повновартісної європейської монети та інтегрованість Чернігово-Сіверщини до ширших фінансових мереж свідчать документи. Наприклад, у купчій «року 1707 июня 4 дня» зазначено, що «…Дмитро Шог, продалем греблю свою власную его мсти отцу архимандриту Гедеону Одорскому мнстира батуринского за двадцят талярив …»[124].

Вагомим інструментом реалізації економічного потенціалу Чернігово-Сіверщини стала ярмаркова торгівля. Саме ярмарки були головними осередками концентрації монетної маси та забезпечували постійний рух товарів і фінансових ресурсів між Гетьманщиною, Московською державою та Річчю Посполитою. Як слушно зазначав О. Бакалець, ярмарки були «не лише місцем обміну товарів, а й

---

[121] Осадчий Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у 17 ст. С. 6–7.
[122] Економічна історія України. С. 379.
[123] Там само. С. 380.
[124] ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

потужним чинником залучення українських земель до загальноєвропейських економічних процесів»[125]. Особливо важливими торговельними центрами регіону були Глухів, Ніжин, Кролевець, Березна та Стародуб.

Архівні документи засвідчують інституційне оформлення ярмаркової системи через механізми оренд, мит і податкових надходжень. В універсалі гетьмана Івана Мазепи новгород-сіверському монастиреві від 29 (18) липня 1702 р. зазначалося: «…повина будут належитая до скарбу войскового сумма золотых сто без жадного откладу отдатися…»[126].

Важливе місце в економіці регіону посідала торгівля підакцизними товарами – тютюном і горілкою. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. Глухівщина стала одним із важливих центрів виробництва тютюну та гуральництва, а торгівля цією продукцією забезпечувала значний приплив грошових ресурсів. У згаданому універсалі 1702 р. зазначалося: «…в оных Спаском и Мизину селах горілчание и тютюнние шинки міти… за сумму готовых грошей золотых сто…»[127], що свідчить про активне використання грошових розрахунків у сфері оренди шинків і торгівлі підакцизними товарами.

Значну роль у наповненні локального ринку повновартісною срібною монетою відігравала зовнішня торгівля продуктами промислів – воском, медом, поташем, прядивом і льоном. Через Кролевець, Стародуб і Ніжин ці товари експортували до Речі Посполитої та балтійських портів, що сприяло надходженню до регіону західноєвропейських талерів, патагонів і левендальдерів.

Особливе значення мала торгівля льоном і прядивом, які фактично були «валютними» товарами Чернігово-Сіверщини. Завдяки сприятливим природним умовам регіон був одним із головних постачальників льоноволокна для внутрішнього ринку Гетьманщини та транзитної торгівлі з країнами Балтії й Річчю Посполитою. Великі партії льону закуповували іноземні купці переважно за срібні талери, оскільки ця сировина мала стратегічне значення для

[125] Бакалець О. А. Ярмарки Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст. С. 138–142.
[126] БПАН. ВР. № 270. Арк. 67.
[127] Там само.

текстильного виробництва та вітрильного флоту Європи[128]. Саме цим значною мірою пояснюється концентрація в нумізматичних знахідках Сіверщини повновартісних срібних монет великих номіналів.

Разом із зовнішньою торгівлею важливу роль у формуванні локального грошового ринку відігравало міське самоврядування. Отримання магдебурзького права створювало сприятливі інституційні умови для розвитку ремесла, торгівлі та концентрації купецького капіталу. Міські уряди контролювали ярмарки, митні збори та діяльність ремісничих цехів, а податкові пільги стимулювали надходження фінансових ресурсів до міст. Як зазначав В. Рябцевич, міста з магдебурзьким правом ставали осередками тяжіння купецького капіталу та фінансової активності[129].

Формалізованість торговельних і майнових операцій підтверджується актами міських урядів. У купчій від 4 квітня (24 березня) 1701 р. зазначалося: «Перед намы зуполним урядом кролевецким… чинил нам… оповідь, иж продал…»[130]. Це свідчить про здійснення грошових угод під контролем магістратських установ.

Стабільність ярмаркових розрахунків значною мірою забезпечувалася наявністю в обігу якісної європейської валюти. Нумізматичний матеріал регіону фіксує домінування повновартісного срібла у великих торговельних операціях. Знахідки монет Сигізмунда II Августа, а також скарби з брабантськими, утрехтськими та вестфальськими талерами підтверджують інтеграцію Сіверщини до європейської фінансової системи ще до набуття Глуховом столичного статусу[131].

Важливим джерелом наповнення локальних скарбниць були ярмаркові збори та торговельні мита. У ратушних містах – Березні, Коропі, Сосниці – ці процеси контролювалися ратушними урядами та городовими отаманами, що

---

[128] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). С. 38–45.
[129] Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты. С. 60–62.
[130] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 7 зв.–8.
[131] Рябцевич В. Вказ. праця. С. 60–62.

формувало специфічне поєднання козацької та міщанської юрисдикцій[132]. У документах безпосередньо фіксується участь урядовців у здійсненні фінансових операцій. Наприклад, у купчій від 4 квітня (24 березня) 1701 р. зазначено: «Перед намы зуполним урядом кролевецким… сотником… атаманом городовим… войтом… бурмистрамы…»[133].

Отже, взаємодія ярмаркової торгівлі, міського самоврядування та козацької адміністрації формувала багаторівневу систему локального грошового обігу. Структура товарного обміну безпосередньо впливала на склад монетної маси: від дрібної мідної монети, яка обслуговувала щоденну торгівлю, до талерів і золотих, що використовувалися у великих майнових і торговельних операціях.

Особливе місце у структурі грошового обігу регіону посідали православні монастирі, які в другій половині XVII – на початку XVIII ст. перетворилися на потужні автономні економічні суб’єкти, поєднуючи функції великих землевласників, виробників, кредиторів і центрів акумуляції капіталу. Їхній економічний потенціал базувався на значних земельних володіннях, промислах, млинах, пасіках, рибальстві та контролі над торговельними шляхами. На Чернігово-Сіверщині особливо важливу роль відігравали Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, Рихлівський Пустинно-Миколаївський монастир, Миколаївський Крупицький монастир поблизу Батурина, Глухівський Петропавлівський монастир та Свято-Успенський жіночий монастир у Нових Млинах.

Монастирські господарства активно залучалися до ринкових процесів, скуповуючи землі, млини та інші виробничі об’єкти. Як зазначав В. Ластовський у дослідженні Успенського Виноградського монастиря, уже з 1620-х рр. монастирі ставали активними інвесторами, вкладаючи капітали у виробничу інфраструктуру та розширення земельної власності. Це дозволяє розглядати монастирські господарства як важливих учасників локального ринку, які спрямовували накопичені ресурси в розвиток економіки регіону[134].

---

[132] Бойко В., Казіміров Д., Леп’явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. С. 42–49.
[133] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 7 зв.–8.
[134] Ластовський В. Монастирі та селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря). С. 5–9.

Архівні джерела безпосередньо фіксують інвестиційну активність монастирів. У купчій від 15 (4) червня 1707 року зазначено: «…продалем греблю свою власную его милости отцу архимандриту… до святого Николая Крупицкого батуринского монастира за двадцят талярей, лежачую близко греблі того ж манастира в Коренецкой…»[135]. Подібні угоди свідчать про активне використання монастирями повновартісної срібної монети у великих господарських операціях та їхню інтегрованість до ширших фінансових процесів.

Водночас монастирі відігравали важливу роль у монетизації селянського господарства. Вони активно використовували найману працю, виплачуючи селянам і ремісникам «живі гроші» за виконання конкретних робіт, а саме: будівельні роботи (ремонт печі та димаря – 16 руб.), сільськогосподарські послуги (випас худоби – 8 руб., заготівля сіна – від 35 до 62 руб. залежно від року та артілі), ремісничі роботи (теслярство, виготовлення цегли)[136]. Такі виплати поступово інтегрували селянське господарство в ринкову систему та розширювали сферу грошових відносин.

На нашу думку, монастирський капітал формувався із релігійних потреб, пожертвувань та меценатства підприємницьких еліт. Акумуляція таких надходжень забезпечувала монастирям високу ліквідність і фінансову стійкість навіть у періоди нестабільності[137]. Унаслідок цього монастирі виконували функції локальних фінансових центрів, забезпечуючи циркуляцію грошей у межах регіональної економіки та пов’язуючи десятки навколишніх сіл у єдину господарську систему.

Фіскально-економічна роль монастирів підтверджена універсалами гетьманської влади, які закріплювали за ними стабільні джерела доходів і господарські привілеї. Зокрема, в універсалі від 9 листопада (29 жовтня) 1709 року гетьман дозволяв монахам Глухівського Петропавлівського монастиря «…всяких рыб тую половинную часть отбирати и на монастырские

[135] ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк.3.
[136] Ластовський В. Вказ. праця. С. 10.
[137] Там само.

обходы употребляти… рыб свіжих просоловых и вялых могут приспособити и прибрати …половину до мнстыря глуховского без жадной спреки и вимовки отдавали …»[138]. Подібні акти гарантували монастирям регулярне надходження ресурсів і створювали передумови для розвитку господарської діяльності – млинів, пасік, рибальства, будівництва та землеволодіння.

Яскравим прикладом такого економічного центру був Глухівський Петропавлівський монастир, який завдяки значним земельним володінням, промислам і стабільним прибуткам виконував функцію одного з головних фінансових осередків регіону. Економічна потужність монастиря базувалася на широкій господарській базі. Так, Михаїло Лежайський, архимандрит Спаського монастиря у Новгород-Сіверському, 30 (20) травня 1675 року придбав для монастиря «…дворыще з огородами, двома нивами, сіножатъми, займищами и всіми…»[139]. Така диверсифікована структура господарства забезпечувала стабільність доходів і дозволяла акумулювати значні фінансові ресурси.

Зосереджуючи значні кошти через земельну ренту з навколишніх сіл (зокрема Холопкова, В’язенки тощо) та прибутки від експлуатації млинів і ставків, монастир концентрував у своїх скарбницях найбільш ліквідну частину монетної маси. Нумізматичні матеріали засвідчують використання монастирями як повновартісної срібної монети, так і дрібних номіналів, зокрема мідних солідів (боратинок)[140]. Це свідчить про їхню участь не лише у великих фінансових операціях, а й у повсякденному ринковому обігу.

Однією з найважливіших економічних функцій монастирів була тезаврація капіталу – накопичення й збереження повновартісної срібної та золотої монети. В умовах воєн, політичної нестабільності та зміни монетних систем монастирські скарбниці ставали важливими резервними фондами регіону, забезпечуючи фінансову стійкість великих господарських комплексів[141]. Водночас монастирі були великими замовниками робіт і важливими

[138] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 61918. Арк. 2.
[139] БПАН. ВР. № 266. Арк. 15.
[140] Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря. С. 58–60.
[141] Вечерський В. Пам’ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. С. 355–359.

фінансовими донорами регіону. Будівництво храмів, придбання церковного начиння, оплата праці ремісників, мулярів, теслярів і ювелірів забезпечували постійний рух грошей у локальній економіці та підтримували внутрішній попит.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. монастирські фонди стали також важливим індикатором трансформації монетних систем. Саме в монастирських скарбах найдовше зберігалася західноєвропейська срібна монета в умовах поступового поширення російських рублів і мідної «луски». Подібна фінансова поведінка була характерною для великих інституцій, які прагнули накопичувати найбільш стабільні та повноцінні форми грошей. У цьому контексті діяльність Глухівського Петропавлівського монастиря демонструє, яким чином монастирські господарства поєднували функції землевласника, кредитора, інвестора та зберігача капіталу, забезпечуючи стабільність і диверсифікованість локальної монетної маси Чернігово-Сіверщини до остаточної ліквідації автономії Гетьманщини[142].

Додатковим чинником формування локального грошового ринку Чернігово-Сіверщини була діяльність козацької старшини та місцевої шляхти. Після входження регіону до складу Гетьманщини саме старшинська адміністрація поступово перетворилася на ключового економічного актора, який контролював земельні ресурси, торговельні комунікації та значну частину фінансових потоків. Ще в першій половині XVII ст. представники місцевої адміністративної еліти, зокрема князь Олександр Пісочинський, активно займалися «осадженням» нових поселень, що сприяло господарському освоєнню малозаселених територій та розширенню податкової бази регіону. Заснування нових містечок і слобід супроводжувалося залученням населення до системи податкових і грошових відносин, стимулюючи розвиток локального ринку[143].

Важливу роль у цьому процесі відігравало й реєстрове козацтво, яке користувалося правом на вільні промисли та торгівлю. Формування заможного козацького прошарку сприяло зростанню попиту на імпортні товари, зброю,

[142] Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Вказ. праця. С. 109–124.
[143] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.). С. 24–25.

дорогі тканини та предмети розкоші, що сприяло надходженню до регіону високопробної іноземної монети. Саме споживчий попит еліти був одним із важливих чинників інтеграції Чернігово-Сіверщини до міжнародних торговельних мереж та поширення в локальному обігу талерів, дукатів і повновартісного срібла[144].

Концентрація економічних ресурсів у руках старшини посилювалася завдяки контролю над орендою доріг, млинів, переправ, шинків та ярмаркових зборів. Ці фінансові потоки переплiталися з монастирськими та міськими доходами, формуючи багатоканальну систему грошового обігу, характерну для Чернігово-Сіверщини другої половини XVII – початку XVIII ст.[145]. Взаємодія старшинського землеволодіння, монастирського господарства та міського самоврядування забезпечувала диверсифікованість локальної монетної маси та підтримувала стійкість регіонального ринку.

Архівні джерела безпосередньо засвідчують участь представників козацької еліти у великих майнових операціях. Так, у купчій від 4 квітня (24 березня) 1701 року згадується, що міщанин Сава Андрієнко «…продал лісок свой… за золотих шіст его млсти пну Костантию Ивановичу Голубові, бунчучному Войска…»[146]. Подібні документи демонструють активну участь старшини в земельному ринку та концентрацію значних фінансових ресурсів у її руках. Саме в другій половині XVII ст. козацька старшина поступово перетворювалася на провідну економічну верству Гетьманщини, для якої володіння землею та ліквідною монетою ставало основою політичного й соціального впливу.

Формуванню локальної монетної маси значною мірою сприяв і полково-сотенний устрій Гетьманщини. Після 1648 р. створення Чернігівського, Ніжинського та Прилуцького полків сформувало нову систему фінансового управління, у межах якої полковники та сотенна адміністрація контролювали податкові надходження, земельні фонди та значну частину торговельних

[144] Економічна історія України. С. 438.
[145] Бєлашов В. Вказ. праця. С. 38–90.
[146] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 7 зв.–8.

процесів. На відміну від попереднього періоду перебування регіону в складі Речі Посполитої, значна частина фінансових ресурсів тепер залишалася в межах локальної економіки, що сприяло розвитку внутрішнього ринку та зростанню ролі монетного обігу. Полковник, зосередивши у своїх руках широкі фінансові повноваження, став ключовим суб'єктом регулювання грошових потоків. Це відповідає моделі децентралізованого фінансового управління, характерної для Гетьманщини[147].

По-перше, полковник, як керівник адміністративно-військової одиниці, був розпорядником військового скарбу та контролював збір податків. Саме через полкові фінансові механізми забезпечувалося акумулювання значної частини ліквідної монети на місцевому рівні. Це підтверджують універсали гетьманської влади, де прямо зазначено обов'язкові грошові надходження. Наприклад, в універсалі-привілеї гетьман Іван Мазепа назначив «атаманиі з товариством и войтам з посполитими людми» збирати та відправляти гроші «до скарбу войскового сумма золотых сто без жадного откладу отдатися…»[148], що свідчить про централізований характер акумуляції фінансових ресурсів.

По-друге, утримання полкової старшини, канцелярії (до 16 осіб) та артилерії потребувало постійної наявності розмінної монети, що стимулювало інтенсивність локального грошового обігу в полкових центрах[149]. Постійні адміністративні та військові витрати слугували важливим фактором циркуляції грошей, підтримуючи стабільний попит на монету[150].

Особливе місце у фінансовій системі Гетьманщини посідав Ніжинський полк, який після 1654 р. став найбільшою адміністративною одиницею держави й охоплював 22 сотні. Розміщення на його території гетьманської столиці Батурина перетворило регіон на один із головних фінансових центрів Лівобережної України. Тут концентрувалися не лише внутрішні податкові надходження, а й значні обсяги іноземної валюти, що потрапляла до

[147] Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. С. 30–32.
[148] БПАН. ВР. № 270. Арк. 67
[149] Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Вказ. праця. С. 30–37.
[150] Економічна історія України. С. 429–433.

Гетьманщини через дипломатичні місії, зовнішню торгівлю та транзитні операції. Поєднання політичної влади, адміністративного управління та торговельної активності закономірно сприяло концентрації фінансових ресурсів у межах полкового центру[151].

Контроль козацької адміністрації над міським господарством безпосередньо впливав на функціонування локального ринку. Полковники та сотенна старшина могли втручатися у внутрішні справи міст, регулювати умови ярмаркової торгівлі та контролювати податкові надходження. Саме адміністративне регулювання значною мірою визначало склад і насиченість локального грошового обігу. Про масштаби фінансових операцій у полкових центрах свідчать міські акти, де зафіксовано продаж нерухомості. Так, у випису з чернігівської міської книги від 18 (8) серпня 1707 р. зазначено, що міщанин Андрій Трофимович продав чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу «…за шестьсот золотых […] рахуючи готовых грошей продал двор з будовлею …»[152]. Подібні суми демонструють концентрацію значних капіталів у міському середовищі та високий рівень монетизації економіки.

Тривала концентрація влади й земельних ресурсів у руках окремих старшинських родин сприяла формуванню значних приватних капіталів. Це підтверджується як архівними джерелами, так і нумізматичними матеріалами. Скарби другої половини XVII–XVIII ст. часто локалізуються поблизу старшинських маєтків й адміністративних центрів, зокрема біля села Воздвиженське, де було виявлено скарб срібних талерів і флоренів[153]. Подібна локалізація відображає процес концентрації багатства та формування регіональних фінансових осередків. Про масштаби приватного накопичення капіталів свідчать і документи великих торговельних операцій, зокрема 2 серпня (22 липня) 1703 р. було продано млини «отцу Семеону: …за певную сумму пятсот золотих полских битой и дробной монети грошей готових…»[154]. Такі

[151] Там само. С. 434–436.
[152] ЦДІАК. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 2–2 зв.
[153] Клюєв А. М. Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки. Серія: історія*. Вінниця. 2024. Випуск 50. С. 19–20.
[154] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55105.

джерела демонструють значні обсяги ліквідних ресурсів у приватному володінні та підтверджують розвиток приватного сектору економіки, у якому монета виконувала функції не лише засобу обігу, а й інструменту накопичення та інвестування.

Накопичення таких капіталів було б неможливим без ефективного функціонування нижчих ланок державного апарату, де сотня як найменша адміністративно-територіальна одиниця козацької держави відігравала роль фундаменту, на якому трималася фінансова система полку. Саме на рівні сотні відбувався безпосередній контакт державної податкової машини з населенням, що визначало інтенсивність і склад монетної маси в межах конкретних містечок та сіл Сіверщини. Низовий рівень управління забезпечував ефективну циркуляцію грошей, оскільки саме тут відбувалося первинне формування податкових надходжень і їх повернення в обіг[155]. Підтвердженням ролі сотенної адміністрації є купча від 4 квітня (24 березня) 1701 р., де наголошено, що угода укладається «перед урядом» із зазначенням сотника, отамана, війта та бурмистрів[156], що відображає їхню участь у контролі економічних процесів.

Формалізація господарських угод через сотенну та міську адміністрацію сприяла легітимації грошових відносин і підвищувала довіру до економічних операцій. Реєстрація купчих актів, заповітів, боргових записів і майнових суперечок у присутності сотника, війта чи бурмистрів створювала правові гарантії для учасників ринку й забезпечувала стабільність локального грошового обігу. Для ранньомодерного суспільства характерною була висока персоніфікація влади, тому концентрація адміністративних, військових і судових повноважень у руках сотника безпосередньо впливала на розподіл фінансових ресурсів у межах сотні.

Сотенна адміністрація була не лише органом управління, а й важливим фінансовим механізмом. Сотенна скарбниця поповнювалася завдяки митам і зборам за оформлення правочинів – засвідчення купчих записів, заповітів,

[155] Українська держава другої половини 17–18 ст.: політика, суспільство, культура. С. 170.
[156] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 3.

передачі земельних володінь та іншої документації. Отже, адміністративні послуги ставали одним із джерел надходження дрібної розмінної монети до локального обігу, підтримуючи циркуляцію грошових ресурсів у межах містечок і сотенних центрів.

Зворотний рух монети забезпечувався через фінансування адміністративно-військових потреб сотні. Хоча сотенний апарат був значно компактнішим за полковий і охоплював сотника, писаря, підписок, осавула та хорунжого, його функціонування потребувало постійних грошових витрат. Жалування урядовцям, утримання козацьких підрозділів, закупівля пороху, зброї та спорядження підтримували стабільний попит на дрібну монету й забезпечували безперервність локального грошового обігу. Регулярні виплати фактично виконували роль постійного стимулятора економічної активності в межах сотенного устрою[157].

Водночас поряд із легітимним фінансовим обігом існували й практики тіньового накопичення капіталу. Значна концентрація влади в руках сотника створювала умови для встановлення додаткових неофіційних зборів і «незаконних податків на свою користь». Унаслідок цього частина монетної маси вилучалася з активного обігу та накопичувалася у вигляді приватних скарбів сотенної старшини[158]. Подібні процеси негативно впливали на ліквідність локального ринку, оскільки зменшували кількість монети, доступної для щоденних торговельних операцій.

Основними осередками генерації фінансових ресурсів залишалися адміністративні центри сотень – міста, містечка та великі торговельні села, які виконували функції вузлів локального ринку. Особливе місце серед них посідали міста з магдебурзьким правом – Чернігів, Ніжин, Стародуб і Новгород-Сіверський, що функціонували як автономні фінансові простори з розвиненою системою самоврядування. Саме тут концентрувалися грошові потоки, формувалися локальні фінансові інституції та відбувалася найбільш інтенсивна

[157] Українська держава другої половини 17–18 ст.: політика, суспільство, культура. С. 158.
[158] Бойко В., Казіміров Д., Леп’явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини. С. 41–46.

циркуляція монети[159]. Існування розвиненого міського фінансового управління підтверджують міські книги, зокрема записи типу: «Выпис с книг меских права майдеборского ратуша черниговского року тысяча семьсот семого, месяца августа осьмого дня …»[160]. Це свідчить про функціонування системи письмового обліку, контролю за майновими операціями та юридичного оформлення торговельних угод. Наявність актових книг, ратушних архівів і фіксованих процедур реєстрації угод є важливим показником високого рівня інституціоналізації економічного життя міського середовища.

Функціонування магістрату з власною скарбницею, актовими книгами та системою виборних урядників (війтів, бурмистрів, райців) дозволяла міщанській громаді самостійно ухвалювати бюджет та регулювати торгові мита, що залучало до міст якісну іноземну монету. Фінансова автономія міст сприяла формуванню конкурентного середовища, що стимулювало приплив повноцінної монети[161].

Поряд із магістратськими центрами важливу роль відігравали й ратушні міста (Березна, Короп, Мена, Сосниця), де самоврядування хоча й не мало повного королівського підтвердження, однак спиралося на тривалу традицію міського управління та розвинену цехову організацію. У таких містах господарські процеси нерідко контролювалися спільно городовими отаманами та міськими урядниками, що формувало специфічне поєднання козацької та міщанської юрисдикцій. Саме ця гнучка система локального управління забезпечувала ефективне регулювання економічних відносин на місцях.

Грошовий обіг не обмежувався лише міськими центрами, а проникав до найнижчих рівнів адміністративної структури – куренів і сільських громад. Через курінний устрій здійснювалася первинна мобілізація ресурсів, збір податків і залучення населення віддалених сіл до загальнодержавної фінансової системи[162]. Завдяки цьому навіть периферійні території Сіверщини були інтегровані в спільний економічний простір Гетьманщини, де монета дедалі активніше

[159] Економічна історія України. С. 520–522.
[160] ЦДІАК. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 2–2 зв.
[161] Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мирової війни. Склад та управління державним господарством. С. 159–160.
[162] Бойко В., Казіміров Д., Леп’явко С. Вказ. праця. С. 51–56.

витісняла натуральні форми розрахунків[163].

Взаємодія сотенної адміністрації, полкової влади та органів міського самоврядування сформувала багаторівневу систему управління локальною економікою. Вона поєднувала елементи військово-адміністративного контролю та міського самоврядування, забезпечуючи життєздатність регіонального ринку аж до поступової імперської уніфікації наприкінці XVIII ст. Саме ця модель дозволяла ефективно акумулювати, перерозподіляти та підтримувати циркуляцію грошових ресурсів у межах Чернігово-Сіверщини[164].

Економічною основою цієї системи залишалося землеволодіння, юридичне оформлення якого було закріплене «Березневими статтями». У привілеї Війську Запорозькому зазначено: «маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати не веліли, також аби діти вдів, які зостаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх»[165]. Закріплення спадкових прав на землю створювало передумови для накопичення приватного капіталу та розвитку ринку нерухомості й виробничих об’єктів.

Практична реалізація цих норм добре простежується в актах купівлі-продажу, де фіксується вільний обіг виробничої та земельної власності. Наприклад, у купчій «1707, червня 15 (4). – Батурин» Дмитро Шог продав «греблю свою власную его милости отцу архимандриту… за двадцят талярей…»[166]. Подібні джерела демонструють високий рівень розвитку майнових відносин та активне використання повноцінної срібної монети у великих угодах. Саме розвиток ринку землі, млинів, гребель та інших виробничих об’єктів став одним із важливих чинників накопичення капіталу в регіоні.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. в Україні утвердилася індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю, хоча поряд із нею продовжували існувати монастирські та шляхетські володіння.

---

[163] Економічна історія України. С. 418–421.
[164] Там само. С. 422–426.
[165] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.). С. 28.
[166] ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2.

Співіснування різних форм власності зумовлювало багатоукладний характер економіки Гетьманщини та створювало різноманітні канали формування й перерозподілу фінансових ресурсів.

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ярмарків, ремесел, промислів і сільського господарства сприяв формуванню надзвичайно різноманітної монетної маси. У грошовому обігу Чернігово-Сіверщини домінували традиційні для Східної Європи номінали: золоті дукати, срібні талери та їхні фракції – флорини, півталери, орти, тинфи, шостаки, трояки, півтораки, гроші й соліди. Основна частина цієї монети походила з Речі Посполитої, Священної Римської імперії, Пруссії, шведських володінь Балтії, Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Угорщини та Московського царства[167]. Така строкатість валютного складу є одним із найважливіших свідчень відкритості регіону до міжнародних економічних зв'язків і його глибокої інтегрованості до загальноєвропейського торговельного простору[168].

Конкретний склад локальної монетної маси простежуємо в купчих, у яких безпосередньо згадують різні валютні номінали. Так, Сава Андрієнко продав свій лісок «…за золотих шіст…», Дмитро Шог свою греблю «…за двадцят талярей…»[169]. Подібні формули свідчать про одночасне функціонування в обігу золотої та срібної монети різного походження. Для ранньомодерної економіки така багатовалютність була цілком типовою, оскільки відсутність єдиної уніфікованої грошової системи компенсувалася співіснуванням кількох взаємопов'язаних валютних стандартів. З огляду на це у фінансовій практиці Чернігово-Сіверщини одночасно використовували як західноєвропейські талери й дукати, так і польські та московські розмінні монети.

За спостереженнями О. Бакальця, основними джерелами наповнення гетьманської скарбниці були митні збори та податки з іноземних купців. Щорічні надходження до військового скарбу перевищували 7,5 мільйонів польських злотих, із яких близько 59% становив «подимний» податок, що сплачувався з

[167] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 45–54.
[168] Економічна історія України. С. 438–440.
[169] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 9; ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

кожного двору, 27% – «стації» на утримання війська, 7,5% надходило від внутрішньої торгівлі та ще 6,5 % – від зовнішньоторговельних операцій[170]. Така структура доходів демонструє поєднання фіскальних і торговельних механізмів формування бюджету Гетьманщини та свідчить про значну роль монетного обігу у функціонуванні державної системи.

Структура землеволодіння в досліджуваний період відзначалася розмаїттям суб'єктів права власності. За підрахунками В. Бєлашова, близько 40% земель належало селянству, 33% – козацькому стану, 17% – православним монастирям і ще 10% становив загальновійськовий фонд Війська Запорозького[171]. Такий розподіл свідчить про багатоукладний характер аграрної економіки, у межах якої співіснували різні форми власності та господарювання. Саме ця багатоукладність створювала підґрунтя для розвитку ринкових відносин і формувала різноманітні канали акумуляції та перерозподілу фінансових ресурсів.

Дослідження О. Бакальця засвідчують, що вже з 1655 р. адміністрування доходів гетьманської скарбниці перебувало у віданні генерального підскарбія, що свідчить про поступове оформлення централізованих фінансових інституцій. Наповнення бюджету здійснювалося монетною масою, яка відображала глибоку інтегрованість українського ринку до європейської торговельної системи[172]. Основними розрахунковими одиницями досліджуваного періоду були золоті монети – «червоні золоті» (голландські, німецькі та угорські дукати вагою 3,5 г); талери (еквівалент половини дуката) та московські «єфимки» (прирівняні до талера або 100 копійок); розмінна та лічильна монета – флорин (2/3 талера) та півталер; орт (1/4 талера); злотий (лічильна одиниця, що дорівнювала 30 грошам); дрібні номінали: шостак (6 грошів), трояк (3 гроші), півторак (1,5 гроша або 1 московська копійка), гріш (1/90 талера) та солід (1/3 гроша)[173].

---

[170] Бакалець О. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). С. 51.
[171] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.). С. 38.
[172] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 76–86.
[173] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). С. 60–65.

Живий обіг цих номіналів відображено в купчій від 2 серпня (22 липня) 1703 р. через згадування «битой и дробной монети грошей готових»[174], що підкреслює одночасне використання як великої, так і дрібної монети.

Саме цією монетою населення сплачувало податки, мита та різноманітні господарські збори. Доходи гетьманської адміністрації формувалися за рахунок «показенщини» – податку на виробництво горілки, тютюнової десятини, зборів із продажу алкоголю, дьогтю та прибутків із млинів. Фіскальний характер цих платежів безпосередньо відображений у випису з чернігівської міської книги від 19 (8) серпня 1707 р. про продаж двору, де значні кошти передалися «рахуючи готовых грошей продал…»[175]. Це демонструє, що податкові й торговельні операції дедалі більше переводилися в грошову форму, а монета ставала основним інструментом економічних взаємин.

Аналіз процесу формування локальної монетної маси Чернігово-Сіверщини у догетьманський період та в добу становлення козацької держави дозволяє зробити кілька узагальнень. Перехід регіону під владу Речі Посполитої після 1618 р. став важливим каталізатором трансформації монетарної системи. Запровадження Магдебурзького права у провідних міських центрах – Чернігові, Ніжині, Глухові, Новгороді-Сіверському – сприяло формуванню автономних фінансових осередків із власними скарбницями та системою обліку. Саме такі інституції забезпечували затримку ліквідної монети на місцевому рівні й стимулювали перехід від архаїчної московської моделі до розгалуженої європейської системи номіналів. Про функціонування подібного фінансового самоврядування свідчать записи типу: «Выпис с книг меских права майдеборского…»[176].

Не менш важливим чинником стала розбудова шляхової мережі та перетворення Чернігово-Сіверщини на великий транзитний вузол між Московським царством і Річчю Посполитою. Глухів та інші прикордонні центри фактично виконували роль «валютних шлюзів», через які експорт льону,

[174] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55105. Арк. 53.
[175] ЦДІАК. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 4.
[176] Там само. Арк. 3.

прядива, тютюну та продуктів лісових промислів конвертувався у високопробне європейське срібло – талери, орти та золоті дукати. Саме тому в актах купівлі-продажу регулярно фігурують талери та золоті як основні одиниці великих фінансових операцій[177].

Ярмаркова торгівля була головним механізмом регулювання монетарних потоків. Структура товарного обміну безпосередньо визначала склад локальної монетної маси: важке срібло використовували в зовнішній торгівлі та великих контрактах старшини, тоді як дрібні номінали (боратинки, чехи, копійки) забезпечували повсякденні потреби міщан і посполитих. Саме така функціональна диференціація номіналів була характерною ознакою ранньомодерної економіки.

Важливими фінансовими центрами залишалися православні монастирі та козацька старшина, які виконували функції своєрідних «депозитаріїв» капіталу. Акумулюючи кошти через земельну ренту, промисли та торгівлю, вони забезпечували тезаврацію дорогоцінних металів і підтримували стабільність локального ринку в умовах воєнних потрясінь. Водночас саме через великі господарські замовлення та найману працю ці інституції повертали значну частину срібної монети назад у господарський обіг. Практика подібного інвестування простежується в актах на кшталт у купчій 1707 р., червня 15 (4). – Батурин архімандрит Крупицкого батуринского монастира купив млин «за двадцят талярей…»[178] для наступної його експлуатації, що демонструє вкладення коштів у виробничу інфраструктуру.

Узагальнюючи, варто зазначити, що формування локальної монетної маси Сіверщини в 1648–1708 рр. було результатом комплексної взаємодії геополітичних, економічних та інституційних чинників. Регіон функціонував як відкритий економічний простір, інтегрований у трансконтинентальні торговельні мережі, де циркуляція монети визначалася не лише внутрішнім виробництвом, а й інтенсивними зовнішніми зв’язками. Особливістю цього

[177] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65027. Арк. 35; ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.
[178] ЦДІАК. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2.

процесу була відсутність єдиного монетного стандарту, що компенсувалася високою адаптивністю господарської системи до багатовалютного обігу. Взаємодія міського самоврядування, козацької адміністрації, монастирських господарств і ярмаркової торгівлі сформувала стійку фінансову інфраструктуру, здатну забезпечувати ефективну циркуляцію капіталу, а монетарна система регіону слугувала не лише індикатором економічного розвитку, а й важливим механізмом інтеграції українських земель до європейського економічного простору.

2.2. Пріоритетні напрями товарно-грошового обміну

Динаміка та структура грошового обігу Сіверщини у XVII – на початку XVIII століття визначалися передусім напрямами товарних потоків, що перетворили цей прикордонний регіон на один із ключових транзитних вузлів Східної Європи. Товарно-грошовий обмін у регіоні не був уніфікованим; він сегментувався на кілька пріоритетних напрямів, кожен із яких обслуговувався специфічною монетною групою та мав власну логіку фінансових розрахунків.

Особливого значення для динаміки грошового обігу Сіверщини цього періоду набули зовнішньоторговельні преференції гетьманських урядів. Зокрема, торговельна угода з Османською імперією 1650 р. відкрила можливості для безмитного збуту товарів, що стимулювало приплив іноземної валюти та активізацію ринку. Унаслідок цього перебудова економічної сфери не обмежувалася галузевими змінами, а охоплювала трансформацію всієї системи торговельно-економічних зв’язків[179]. Регіон опинився в зоні перетину інтересів європейських і східних купців, що безпосередньо позначилося на структурі монетного обігу та строкатості номінального ряду, зафіксованого в нумізматичних комплексах[180].

До пріоритетних напрямів товарно-грошового обігу можна віднести:

[179] Економічна історія України. С. 436–437.
[180] Клюєв А. М. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. 2025. Вип. 51. С. 10–14.

зовнішню транзитну торгівлю; внутрішній обіг нерухомості та промислових об’єктів; локальну ярмаркову торгівлю. Важливою передумовою розвитку цих напрямів став соціально-економічний злам середини XVII ст., пов’язаний із ліквідацією фільварково-панщинної системи та утвердженням індивідуального селянського і козацького господарства. Утвердження інституту займанщини та легалізація купівлі-продажу землі сприяли зростанню товарності виробництва і формуванню внутрішнього ринку. У нумізматичному вимірі це проявилося в інтенсифікації обігу дрібних номіналів, необхідних для щоденних трансакцій вільного населення, яке стало повноправним суб’єктом грошових відносин[181].

Нумізматичні комплекси Сіверщини дозволяють реконструювати фактичну структуру грошового обігу та напрями товарних потоків, оскільки вони відображають реальну економічну практику, а не нормативні приписи. У цьому контексті важливими є спостереження В. Антоновича, викладені в праці «Про скарби, знайдені в м. Глухові та його околицях» (1874).

Склад описаних Антоновичем скарбів дозволяє стверджувати, що до початку XVIII століття регіон Глухова залишався органічною частиною загальноєвропейського фінансового простору. Домінування в монетних знахідках польсько-литовських номіналів – передусім півтораків (чехів), ортів та солідів (шелягів) – свідчить про те, що основні товарні потоки були орієнтовані на західний та північно-західний напрямки. Ці монети не просто накопичувалися як скарби, вони виконували роль «крові» місцевого ринку, забезпечуючи повсякденні операції на численних ярмарках Сіверщини. Наявність у комплексах великих срібних номіналів, зокрема західноєвропейських талерів, про які згадує дослідник, позначає Глухів як пункт оптової торгівлі, де відбувався обмін великих партій сировини на іноземний капітал[182].

Важливою аналітичною лінією в роботі В. Антоновича є фіксація обмеженої присутності або повної відсутності московської «луски» (копійки) у комплексах другої половини XVII століття. Це спостереження дозволяє

[181] Економічна історія України. С. 436–437; Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мировоі війни. Ч. 1. Господарство Гетьманщини в 17–18 ст. С. 5–7.
[182] Антонович В. О кладах, найденных в г. Глухове и его окрестностях. С. 245–248.

спростувати тезу про ранню економічну експансію Московського царства на ці землі. Натомість ми бачимо картину «монетарного консерватизму»: населення Сіверщини надавало перевагу стабільному європейському сріблу, що було звичним інструментом у торгівлі з Ригою, Кенігсбергом та Данцигом.

Топографія знахідок, описана В. Антоновичем вздовж старих укріплень і магістральних шляхів, підтверджує, що Глухів ще до набуття статусу гетьманської резиденції функціонував як потужний розподільчий центр. Саме через такі вузли відбувалася дифузія товарів – від лісових промислів Полісся до предметів розкоші, що привозилися ніжинськими та грецькими купцями.

Стабільність монетарних і майнових відносин у регіоні базувалася на тяглості правових норм. Показовим документом у цьому контексті є сеймове підтвердження 1635 року королівських привілеїв ченцям-бернардинам на володіння маєтностями у «визволених з ворожих рук Сіверських провінціях» – Чернігові, Новгороді та Ніжині. Підтвердження прав на володіння на законодавчому рівні (Volumina Legum) було необхідною умовою для входження цих територій до правового й економічного поля Речі Посполитої, що згодом визначило структуру грошового обігу регіону[183].

Товарно-грошовий обмін Сіверщини характеризувався чіткою ієрархією напрямів, що визначалися кінцевою метою руху капіталу. Найважливішим був західноєвропейський вектор, який забезпечував надходження високопробної валюти та був основою первісного накопичення капіталу. Це підтверджено матеріалами торговельної практики та дослідженнями О. Бакальця, який визначає цей напрям як «валютну стратегію»[184]. Для економіки Гетьманщини торгівля з Пруссією та Річчю Посполитою через ключові балтійські порти – Гданськ, Кенігсберг та Ригу – була пріоритетом у контексті первісного накопичення капіталу. Якщо лісові промисли та землеробство забезпечували стабільне надходження срібного номіналу, то справжньою вершиною зовнішньоекономічної активності та «валютної стратегії» старшинських

[183] Volumina Legum. Т. 3. С. 419; ВУР. Т. 1. № 82. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1 : XVII ст. Наукове видання / упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2020. С. 23.
[184] Бакалець О. Торгівля Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 44–85.

господарств була зовнішня стратегічна торгівля худобою, результати якої фіксували перехід від товарного обміну до накопичення золотих резервів. Унікальним джерелом у цьому контексті є жалоба Андрія Кандиби на свого сина, зафіксована в конотопських міських книгах у липні 1700 року[185]. Документ свідчить, що реалізація 300 волів у Гданську принесла астрономічну суму 6 000 рублів (у перерахунку на місцеву лічбу)[186]. Важливим для нашого дослідження є опис майна, купленого за ці кошти: золото і дорогоцінне каміння слугували головними об'єктами тезаврації капіталу. Згадка про «*ланцужки золотиє два, в коїх било вісу червоних важних семъдесят*» прямо вказує на використання золотого дуката як базового еталона цінності та ваги в середовищі козацької еліти. Документ також розкриває структуру зворотного імпорту. Виручені за худобу гроші конвертувалися в: текстиль: англійські сукна, бавовну (*бавелниці*); ювелірні вироби: золото, «*перли уриякські*» (ормузькі / східні), діаманти; коштовні метали: гривни золота та срібла в нитках.

Це свідчить про те, що зовнішня торгівля виконувала не лише обмінну функцію, а й слугувала механізмом акумуляції та трансформації капіталу в ліквідні та престижні форми багатства.

Водночас така структура імпорту відображає залученість регіону до глобальних торговельних мереж ранньомодерного світу, де Глухів, Ніжин і Конотоп функціонували як посередницькі центри між сировинною базою Східної Європи та ринками Західної Європи.

Товарна спеціалізація Гданського напрямку базувалася на масованому експорті продуктів лісової та сільськогосподарської переробки: поташу, воску, прядива, полотна та виробів із коноплі тощо. Головним експортним товаром був поташ, який був необхідним для текстильної та скляної промисловості Голландії та Англії. Процес його виробництва («буди») охоплював величезні території Стародубщини та Чернігівщини. Масштаб цього промислу ілюструє справа 1649 р. про продаж поташу брянським купцям. Листування наказного

[185] НБУВ. ІР. Ф. 14. № 4371. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1 : XVII ст. С. 265.
[186] Там само. С. 266.

полковника Петра Забіли та сотника Кріски Прокоповича щодо реалізації значних партій поташу брянським купцям (*40 бочок* – одним та *31 бочку по 30 коп «литовския личба»* – іншим) дозволяє виділити кілька концептуальних аспектів економічного життя регіону [187].

По-перше, документ фіксує непохитність нумізматичних стандартів, що склалися в попередні десятиліття. Використання лічильної одиниці – «копи литовської лічби» – як безальтернативного інструменту ціноутворення свідчить про інтегрованість Сіверського краю в литовсько-руську грошову систему. Навіть у зовнішньоторговельних операціях із представниками Московської держави, яка оперувала власною монетною одиницею (копійкою), козацька старшина диктувала умови розрахунків, базуючись на європейській традиції лічби. Ціна 30 коп за бочку поташу вказує не лише на високу вартість продукту, а й на функціонування копи як універсального еквівалента вартості у великому гурті. Ця сталість монетарних стандартів водночас поєднувалася з глибокими внутрішніми соціально-економічними змінами. Соціально-економічний переворот середини XVII ст., пов’язаний із ліквідацією фільварково-панщинної системи та утвердженням індивідуального селянського й козацького господарства, сприяв зростанню товарності виробництва[188]. У практичному вимірі це означало розширення кола учасників ринку та інтенсифікацію обігу розмінної монети, необхідної для щоденних трансакцій, що доповнювало використання великих лічильних одиниць у гуртовій торгівлі.

По-друге, справа яскраво ілюструє феномен «старшинського підприємництва». Петро Забіла, який згодом посів провідні щаблі в ієрархії Генеральної старшини, та сотник Кріска Прокопович постають у документі не лише як військові керівники, а як потужні суб’єкти ринку. Контроль над експортом поташу – стратегічної сировини для європейської скляної та текстильної промисловості – дозволяв козацькій еліті акумулювати значні фінансові ресурси. Це ставало матеріальним підґрунтям для формування

[187] Акти ЮЗР. Т. 3. Доповнення. С. 101–105. ВУР. Т. 2. № 108. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1 : XVII ст. С. 20.
[188] Економічна історія України. С. 520.

політичної автономії регіону.

По-третє, географічний вектор правочину (Борзна – Почеп – Брянськ) підтверджує статус Чернігово-Сіверщини як ключового транзитного шлюзу. Прохання П. Забіли забезпечити купцям вільний проїзд («*не чинити кривду*») демонструє зародження митно-охоронної функції держави, де військова адміністрація бере на себе роль гаранта безпеки торгових шляхів.

Аналіз джерельної бази засвідчує, що «литовська лічба» була не лише інструментом зовнішньої торгівлі, а й базовим стандартом під час фіксації прав власності на виробничі потужності всередині самого регіону. Специфіку таких промислів і право власності на них ілюструє купча Івана Богуша від 19 листопада 1649 року. Продаючи частину своєї «дідизни» – Богушовщини в Любецькому старості – Данилу та Філону Яненкам, Богуш фіксує передачу не лише ріллі та сіножатей, а й виробничої інфраструктури, зокрема «*дерева бортного, з пчолами и без пчол*», а головне – «буд», призначених для виварювання поташу. Важливо, що розрахунок у цій операції проводився в сумі «*сорок коп і дві личби литовское*». Це дозволяє стверджувати, що для місцевого соціуму, від рядового шляхтича до козацької старшини, саме литовська монетарна традиція залишалася єдиним легітимним критерієм оцінювання нерухомості та засобів виробництва, що забезпечувало стабільність ринкових відносин навіть в умовах геополітичної трансформації краю[189].

Особливої ваги в системі державного регулювання обміну набуває функціонування Ніжинської митниці, яка була потужнішим фіскальним органом Чернігово-Сіверського краю. Митниця, розташована на перетині ключових торговельних магістралей, виконувала роль фільтра, що забезпечував монетарну безпеку Гетьманщини. Завдяки високій вартості митних оренд та залученню досвідченого грецького капіталу Ніжинська митниця стала головним інструментом акумуляції західноєвропейського срібла. Стягнення індукти та евекти у «єфимках» дозволяло не лише наповнювати Генеральний скарб, а й стримувати інфляційні впливи сусідніх ринків. Це дає підстави стверджувати,

[189] НБУВ. ІР. № Х. 8468. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. С. 53.

що ніжинська митниця до початку XVIII століття була не лише пунктом збору податків, а й ключовим елементом економічного суверенітету регіону. Її винятковий статус зумовлювався тим, що саме через Ніжин проходив основний обсяг транзиту європейських товарів на Схід та сировини Московської держави на Захід.

Спираючись на дослідження В. Крижанівського, ми можемо виділити такі аспекти функціонування Ніжинської митниці[190]:

– Масштаб оренди як показник капіталізації. Ніжинські митні оренди були найдорожчими в Гетьманщині. Це означало, що обсяг товарів, які проходили через полк, був настільки значним, що приватні орендарі (часто зі складу ніжинського грецького купецтва або місцевої старшини) були готові сплачувати колосальні суми до Генерального скарбу за право збору мита. Це підтверджує пріоритетність Ніжина як фінансового серця Сіверщини.

– Митний контроль над «єфимками». Використовуючи право збору індукти (ввізного мита), Ніжинська митниця була головним накопичувачем європейського срібла. До 1708 року адміністрація полку через митні механізми стимулювала купців розраховуватися саме «твердою» валютою. Отже, як зазначає В. Крижанівський, митниця ставала інструментом захисту внутрішнього ринку від експансії низькопробної московської монети, утримуючи регіон у зоні європейського монетарного комфорту.

– Фіскальний супровід ярмаркового циклу. Ніжинська митниця працювала в тісній синергії з ярмарками. Вона забезпечувала збір специфічних мит: мостового, поголовного, комірного (плата за зберігання товарів у складах). Для Московської держави, яка гостро потребувала срібла, Ніжинська митниця була водночас і бар’єром, і шлюзом: вона дозволяла московським купцям торгувати хутром і рибою, але жорстко контролювала вивіз дефіцитного металу через систему евекти.

Узагальнюючи наведені положення, доцільно підкреслити, що ніжинська

[190] Крижанівський В. М. Митна система Гетьманщини: організація та оподаткування (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 34–39.

митниця виконувала не лише фіскальну, а й чітко виражену монетарно-регулятивну функцію: через механізми митного контролю вона спрямовувала грошові потоки у бік «твердої» валюти, забезпечуючи стабільність локального ринку та його інтеграцію до західноєвропейського фінансового простору. Ніжинська митниця була не просто фіскальною установою, а гарантом того, що пріоритетним вектором обміну для Сіверщини залишався європейський фінансовий простір, де товар конвертувався в стабільну валюту, а не в політичні поступки Сходу. Проте стратегічна вага західного обміну полягала не стільки в збуті сировини, скільки в його монетарних наслідках. Саме цей шлях забезпечував стабільний притік високопробного західноєвропейського срібла – талерів та ортів, – що робило Сіверщину фінансово самодостатньою та незалежною від нестабільної московської монетної системи того часу. Водночас така орієнтація на західні ринки поєднувалася з багатовекторністю зовнішньої торгівлі, де поряд із балтійським напрямком функціонували й східні канали обміну, що формували складну систему циркуляції монетної маси.

Логічним продовженням зовнішньоекономічної активності регіону був московський вектор, під час розгляду якого важливо враховувати специфічну потребу Московської держави в дорогоцінних металах, яка визначала характер її експортної політики. Відсутність власних срібних рудників змушувала московський уряд використовувати зовнішню торгівлю як єдиний доступний інструмент поповнення монетних дворів сировиною для чеканки. У цій складній системі Сіверщина відігравала роль важливого посередника[191].

Московське царство виходило на ринки Сіверщини з широким спектром природних багатств, намагаючись конвертувати їх у європейське срібло. Пріоритетними товарами, що надходили зі Сходу, були:

– хутро (соболі, куниці та лисиці залишалися «м’яким золотом», яке було головною валютою Московської держави);

– риба та морепродукти (солона та в’ялена риба, а також ікра, що мала

[191] Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. С. 112.

стабільний попит у монастирських і старшинських господарствах);

– сіль та залізо (як допоміжні ресурси, якими Московське царство активно наповнювала ярмарки Стародубщини та Глухівщини);

– ловчі птахи та мед (традиційні об’єкти престижного споживання);

– юхта (вичинена шкіра): шкіра високої якості була затребувана для виготовлення військового спорядження;

– слюда, яку використовували замість дорогого скла для вікон;

– льон, хоча Чернігово-Сіверщина мала власний; московський льон іноді відрізнявся якістю та ціною.

Зважаючи на наведене, через прикордонні Глухів і Стародуб до московської скарбниці надходило європейське срібло, отримане сіверськими купцями за експорт товарів на Захід. Такий характер обміну відображає асиметричність торговельних інтересів сторін: Московська держава прагнула отримати дефіцитне срібло, тоді як сіверський ринок ставав каналом його перерозподілу, що посилювало роль регіону як «монетарного посередника» між Сходом і Заходом[192].

Для Сіверщини цей процес мав подвійне значення. З одного боку, регіон забезпечував себе необхідною сировиною (сіллю, металом, хутром тощо), а з іншого – ставав активним учасником монетарної гри. Пріоритетність цього напряму до 1708 року трималася на крихкому балансі: Московська держава потребувала «єфимків» для своєї грошової системи, а українська старшина – стабільних ринків збуту для продукції своїх промислів. Ця взаємозалежність створювала унікальний транзитний ландшафт, де кожен мав свою вигоду. Водночас така модель обміну не була статичною, а формувалася під впливом ширших економічних трансформацій середини XVII ст., коли зростання товарності господарства та розширення кола учасників ринку зумовили інтенсифікацію грошового обігу й посилили роль прикордонних регіонів як посередників у перерозподілі срібла[193].

---

[192] Українська держава другої половини 17–18 ст. С. 206.
[193] Економічна історія України. С. 525.

Ці зовнішні вектори не могли б функціонувати без міцного фундаменту, яким слугував внутрішньорегіональний вектор, спрямований на «стабілізацію ринку». Важливим внеском у вивчення цієї теми є ґрунтовний аналіз механізмів обміну між північними (сіверськими) та південними полками Лівобережжя. Пріоритетність цієї внутрішньої дифузії полягала у взаємодоповнюваності господарських зон: продукти лісового господарства та промислів Півночі обмінювалися на хліб і худобу аграрного Півдня. Головним інструментом цієї стабілізації була розгалужена ярмаркова мережа, де Глухів і Ніжин відігравали роль регуляторів цінової політики. Це не лише підтримувало життєздатність локальних господарств, а й дозволяло утримувати Сіверщину в межах єдиного, економічно інтегрованого простору Гетьманщини, зберігаючи його цілісність перед викликами майбутніх геополітичних зламів[194].

Внутрішній вектор доцільно розглядати не як другорядний щодо зовнішньої торгівлі, а як системоутворювальний елемент, який забезпечував сталість попиту і пропозиції та створював умови для циркуляції як дрібної, так і великої монети в межах регіону.

Реалізація цього внутрішнього вектору відбувалася через діяльність ключових економічних гравців регіону – монастирів і козацької старшини, які були головними операторами ярмаркової торгівлі. Великі обителі Сіверщини, зокрема Глухівський Петропавлівський монастир, функціонували як потужні промислові центри. Їхня участь у ярмарках забезпечувала приплив дрібної монети, необхідної для щоденних розрахунків, тоді як прибутки від промислів дозволяли накопичувати талери для великих інвестицій[195]. Завдяки володінню млинами, гутами, броварнями та земельними угіддями монастирі генерували значну товарну масу, яка реалізовувалася як на внутрішньому ринку, так і на експорт. Завдяки щедрим пожертвам старшини, купців та міщан, а також доходам від прикордонної транзитної торгівлі, монастирі акумулювали значні обсяги «твердої» валюти. Наявність у монастирських скарбницях

[194] Бакалець О. Торгівля Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 105–115.
[195] Клюєв А. М. Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). С. 37–38.

західноєвропейських талерів і дукатів свідчить про їхню роль як головних центрів накопичення капіталу, що дозволяло фінансувати масштабне будівництво та промислове освоєння краю. Ця подвійна функція – участь у поточному обігу та одночасна тезаврація коштів – забезпечувала стабільність грошового ринку, оскільки дозволяла уникати різких коливань ліквідності навіть у періоди політичної нестабільності[196].

Про насиченість повсякденного обігу Глухівщини дрібною срібною монетою наприкінці XVII ст. свідчать розписки Петропавлівського монастиря від 1697 року[197], які є цінними для нумізматичного й економічного аналізу Глухівщини кінця XVII століття. Вони демонструють роль Глухівського Петропавлівського монастиря (особисто ігуменів Якова та Димитрія Туптала) як потужного суб'єкта ринку, а саме:

– Монастир поставав кредитором, видаючи позики не лише грошима (*8 рублів чехами*), а й натурою (*пшениця, пшоно*);

– Монастир керував нерухомістю. Оренда та продаж млинів, зокрема на р. Клевань, підтверджують, що монастирі концентрували у своїх руках найбільш прибуткові промислові об'єкти регіону.

Розписка від путивльського жителя Микити Іванова[198] свідчить про інтенсивні економічні зв'язки Глухова з прикордонним Путивлем. Те, що мешканець сусідньої держави орендував млин у Глухівського монастиря, підкреслює транскордонний характер економіки Сіверщини того часу.

Отже, навіть на рівні локальних угод внутрішній ринок не був ізольованим, а функціонував у тісному зв'язку з прикордонними територіями, що ще більше підсилювало роль Сіверщини як посередницького економічного простору.

Роль монастирів як фінансових центрів підтверджено діяльністю Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Архімандрит Михайло Лежайський активно залучав приватний капітал до розбудови монастирських ґрунтів. У «фундуші» 1671 року, виданому батуринському обивателю Петрові

[196] Вечерський В. Українська спадщина : історико-культурологічні есе. С. 75–76.
[197] БПАН. ВР. № 267. Арк. 13.
[198] Там само. Арк. 11.

Соломоновичу на будівництво млина на річці Гороховці, встановлювався штраф за перешкоджання діяльності («турбацію») у розмірі ста коп (для підданих монастиря) або ста золотих на користь гетьмана (для сторонніх осіб)[199]. Диференціація штрафів у копах та золотих відображає співіснування різних монетарних систем у межах однієї юрисдикції. Це ще раз підтверджує, що внутрішній ринок Сіверщини функціонував як багаторівнева система, у якій одночасно співіснували різні грошові стандарти, а їх взаємодія забезпечувала гнучкість та адаптивність економіки регіону.

Іншим важливим джерелом є купча 1675 року, згідно з якою той самий Михайло Лежайський продав мельнику Івану Федоровичу ковалівщину в селі Кудлаївці за «*золотих панської личби доброю монетою сорок*». Окрім одноразової виплати, мельник зобов'язувався сплачувати щорічну данину, що передбачала натуральний податок (жито, овес) та грошовий внесок у талярах[200]. Це вказує на те, що навіть селянські й міщанські верстви населення Сіверщини були інтегровані в ринок, де західноєвропейський талер залишався базовим інструментом накопичення та платежу.

Про роль монастирів як активних суб'єктів ринку нерухомості свідчить купча о. Стефана від 2 січня 1656 року (23 грудня 1655 р.). Згідно з документом священик продав свій двір у Глухові, що знаходився «*над яром подле сосон недалеко башты Путивлской*», ігумену Глухівського Петропавлівського монастиря Уріїлу за суму *«осмънадцат коп литовской личбы*». Цей правочин відбувся за участю офіційних осіб – глухівського сотника Пилипа Уманця, отамана Василя Уса та війта Олександра Шликовича, що вказує на високий рівень інституціоналізації ринку в Глухові ще до його перетворення на столицю. Розрахунок знову фіксується в литовській лічбі, що підтверджує монетарну єдність регіону із західним фінансовим простором[201].

Козацька еліта (Лизогуби, Полуботки та ін.) також орієнтувалася на масштабне виробництво надлишку. Саме через старшинське підприємництво

[199] БПАН. ВР. № 266. Арк.17. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1. С. 164.
[200] БПАН. ВР. № 266. Арк.15. Опубліковано: там само. С. 177.
[201] ЦДІАК. Ф. 161. Оп. 1. № 1. Опубліковано: там само. С. 98.

внутрішній обмін продуктами винокуріння та млинарства конвертувався у фінансову стабільність регіону, роблячи його стійким до зовнішніх монетарних коливань. Старшина була головним постачальником стратегічних товарів (поташу, прядива, збіжжя та худоби) на західні ринки. Це забезпечувало притік у регіон золотих дукатів і великих срібних номіналів, які осідали в приватних скарбницях, формуючи фінансовий фундамент політичної автономії краю. Отриманий від експорту капітал конвертувався в розвиток переробної галузі. Масове будівництво млинів на річках Реть, Клевень та створення лісових промислів («буд») потребувало значних капіталовкладень, де розрахунки часто проводилися в західноєвропейському сріблі, що маркувало старшину як найбільш прогресивного суб'єкта ринку. Прикладом для нумізматичного аналізу є штрафні санкції, що фіксувалися в актових книгах як гарантія виконання угод. Так, у домовленості 1663 року між кролевецьким міщанином Михайлом Дулею та Іваном Григоровичем щодо будівництва млина на річці Реть порушення умов («*піднімати узвиш води*») обкладалося колосальною «зарукою»: сто талярів на користь ніжинського полковника та десять талярів на кролевецького сотника[202]. Використання саме талера (великої срібної монети) як номіналу для штрафів у козацькій адміністрації Кролевця свідчить про високу ліквідність й авторитет цієї валюти в регіоні.

Ресурсний потенціал Сіверщини визначався не лише аграрною базою, а й розвитком лісових промислів, особливо поташного виробництва, яке слугувало ключовою ланкою у формуванні експортного капіталу. Саме «буди» як виробничі комплекси забезпечували системний вихід продукції на західноєвропейські ринки, де попит на поташ залишався стабільно високим. Це зумовлювало регулярний приплив срібної монети до регіону, яка акумулювалася в старшинських і монастирських скарбницях та надалі реінвестувалася в розширення виробництва й інфраструктури. Отже, поташний промисел виконував функцію своєрідного «валютного генератора», що інтегрував

[202] НБУВ. ІР. Ф. І. № 65027. Арк. 1-1 зв. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1. С. 138.

локальну економіку в ширший європейський торговельний простір[203].

Водночас структурною основою цієї системи ставали старшинські господарства, які діяли як головні виробники товарного надлишку. Саме вони формували активний торговельний баланс регіону, забезпечуючи сталі обсяги експорту і, відповідно, приплив дорогоцінних металів. Концентрація виробничих ресурсів у межах приватних маєтностей дозволяла швидко реагувати на кон'юнктуру зовнішніх ринків, що перетворювало старшину на ключового суб'єкта економічної модернізації Гетьманщини до початку XVIII століття.

Розгляд ресурсного потенціалу Сіверщини й економіки Гетьманщини загалом дозволяє простежити сталі структурні механізми формування товарної маси та її впливу на грошовий обіг, що корелює з висновками В. Крижанівського[204]. Погоджуючись із дослідником, варто підкреслити, що ключовими драйверами економічної динаміки регіону були як лісові промисли, зокрема поташне виробництво, так і старшинські господарства, які функціонували як інтегрована частина ринкової економіки.

У цьому контексті лісові «буди» Чернігово-Сіверщини варто розглядати не як локальні виробничі осередки, а як елементи експортно-орієнтованої системи, що забезпечувала стабільний вихід на західноєвропейські ринки. Поташ мав стратегічне значення для Європи ранньомодерного періоду, а його експорт створював умови для регулярного надходження срібла в регіональні елітні та церковні скарбниці. Отже, цей промисел виконував функцію своєрідного «економічного локомотива», який забезпечував ранню інтеграцію Сіверщини в транскордонні торговельні мережі задовго до імперської уніфікації.

Паралельно старшинські господарства ставали головними виробниками товарної маси, що забезпечувала активний торговельний баланс Гетьманщини до 1708 року. Їхня принципова характеристика полягала у відмові від натуральної замкненості та чіткій орієнтації на ринок. Виноробство (винокуріння),

[203] Акты ЮЗР. Т. 3. Дополнения. С. 101–105. Опубліковано: Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1. С. 280.
[204] Крижанівський В. М. Поташне виробництво в Гетьманщині у другій половині XVII–XVIII ст. С. 136–149.

млинарство та лісові промисли формували основу спеціалізації, продукуючи надлишок, який легко конвертувався в грошову форму як на внутрішніх ярмарках, зокрема Глухівському та Стародубському, так і в зовнішній торгівлі.

Важливим структурним чинником була концентрація економічної влади в руках старшинської еліти, яка завдяки гетьманським універсалам отримувала контроль над селами, млинами, гутами та руднями. Це дозволяло формувати великі господарські комплекси, здатні діяти як гуртові виробники та впливати на ринкові механізми, включно з ціноутворенням та умовами обміну. Отже, економічна поведінка еліти набувала ознак ранньокапіталістичної раціональності.

Не менш важливим є зв'язок цих господарств із монетарною системою регіону. Реалізація продукції забезпечувала акумуляцію іноземної валюти – насамперед талерів і дукатів, які осідали в приватних скарбницях старшинських родів. Це створювало не лише механізм нагромадження багатства, але й фінансову основу для інвестицій, меценатства та підтримки політичної автономії еліти. У сукупності ці процеси демонструють цілісну модель економіки, де промислові й аграрно-економічні структури взаємно підсилювали одна одну, формуючи стійкий експортно-орієнтований комплекс[205].

Узагальнюючи, варто зазначити, що грошовий ринок регіону до 1708 року функціонував як органічна частина загальноєвропейського фінансового простору. Домінування в скарбових комплексах, зокрема Глухівщини та Чернігівщини, західноєвропейського талера та його фракцій (ортів, чехів, шостаків) підтверджує, що основним вектором обміну залишався західний. Цей напрям мав статус «валютної стратегії», де лісові та аграрні надлишки регіону конвертувалися у тверду срібну та золоту монету.

Взаємодія з Московським царством мала характер складного товарного бар'єру. Через прикордонні вузли (Глухів, Стародуб, Путивль) відбувався обмін східної сировини на європейське срібло. Поступове проникнення російської

[205] Крижанівський В. М. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст. (на прикладі старшинських господарств). С. 142–146.

«луски» (копійки) тривалий час стримувалося монетарним консерватизмом місцевого населення та протекціоністською політикою Ніжинської митниці, яка слугувала фінансовим регулятором, що акумулював «єфимки» та обмежував інфляційний вплив низькопробних валют [206].

Стабільність економічної системи регіону базувалася на «внутрішньому векторі» – інтенсивному обміні між північними промисловими та південними аграрними полками Лівобережжя. Головним інструментом цієї стабілізації була розгалужена мережа ярмарків і базарів (понад 8 тисяч на Лівобережжі), де Глухів і Ніжин відігравали роль цінових регуляторів. Саме ярмаркова торгівля забезпечувала щоденний обіг дрібного срібного номіналу, підтримуючи життєздатність локальних господарств[207].

Ключовими операторами товарно-грошового обміну були монастирські та старшинські господарства. Володіючи значним промисловим потенціалом (млинами, гутами, винокурнями), вони акумулювали основну масу іноземної валюти, перетворюючи її на інвестиційний капітал для розвитку інфраструктури краю. Діяльність старшинських родів (Лизогубів, Полуботків, Кандиб) та великих монастирів, зокрема Петропавлівського, демонструє перехід від натурального споживання до ринкової агресії та капіталізації.

Період відносної монетарної автономії завершується на межі XVII–XVIII ст. Невдалі спроби запровадження власних грошових сурогатів (як-от «севські чехи» Самойловича) та посилення імперського тиску з початком Північної війни призвели до поступової руйнації талерної системи. Процес насильницької уніфікації ринку через впровадження російського рубля та обмеження привілеїв українського купецтва ознаменував перехід від вільного європейського обміну до жорстко регламентованої імперської економіки.

---

[206] Крижанівський В. М. Митна система Гетьманщини: організація та оподаткування (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 34–36.
[207] Там само. С. 36–38.

2.3. Регіональні особливості номінального ряду і лічби на Сіверщині

У другій половині XVII ст. на території Сіверщини сформувалася складна багатокомпонентна грошова система, що розвивалася під впливом польсько-литовської, московської та західноєвропейської монетарних традицій. Прикордонне положення регіону між Гетьманщиною, Московським царством і Річчю Посполитою зумовило відкритість до зовнішніх фінансових впливів і сприяло формуванню локальних лічильних практик, які поєднували елементи кількох грошових систем.

Після укладення Березневих статей 1654 р. економічні зв'язки з Московським царством помітно активізувалися, що сприяло поступовому проникненню московської грошової традиції у фінансову практику Сіверщини[208]. Водночас цей процес не був одномоментним. Польсько-литовська монетна система, інтегрована в господарське життя регіону ще в попередній період, продовжувала відігравати важливу роль у торгівлі та повсякденних розрахунках. Паралельно зберігалася присутність західноєвропейської високопробної срібної монети, що надходила через торговельні та ярмаркові зв'язки[209].

Методологічною основою дослідження стали праці М. Котляра, який одним із перших комплексно реконструював грошово-вагові та лічильні системи України XIV–XVIII ст. Учений виокремлював рахункові, вагові та монетні системи як взаємопов'язані елементи грошового обігу й розглядав їх у контексті практичного функціонування ринку, міжнародної торгівлі та локальних традицій перерахунку. Особливу увагу М. Котляр приділяв співіснуванню реальних монетних номіналів і лічильних одиниць, а також взаємодії західноєвропейських, польсько-литовських і московських монетних стандартів на українських землях. Саме цей підхід дозволяє аналізувати грошовий обіг Сіверщини як цілісну багаторівневу систему, у якій поєднувалися талерний,

[208] Лазаревський А. Опис старої Малоросії. С. 419– 420.
[209] Економічна історія України. С. 411–426.

польсько-литовський, московський і народний (козацький) рахунок[210].

Актові книги, фінансові записи та приватні документи фіксують використання різних валютних одиниць у межах однієї господарської операції[211]. Це свідчить, що для учасників ринку важливим було не походження монети, а можливість її введення до зрозумілої системи перерахунку. Саме механізми співвіднесення різних номіналів забезпечували функціонування регіонального ринку.

Характерною рисою економіки Сіверщини в 50–70-х рр. XVII ст. стало зростання товарного виробництва, що сформувало стійкий попит на різні типи монет. У 2016 р. поблизу Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському було виявлено два золоті дукати, відкарбовані в Гданську в 1622 та 1627 рр. за правління Сигізмунда III Вази. Кожен екземпляр мав вагу близько 3,5 г і був виготовлений із золота високої, 986-ї проби, що цілком відповідало стандартам дукатної чеканки Речі Посполитої першої третини XVII ст. Нумізматичний опис і атрибуцію цих монет виконали В. Зварич[212] та О. Бакалець[213]. Важливі спостереження щодо їхніх монетно-вагових характеристик здійснив Р. Шуст[214], який зазначав, що нова монетна ординація зберегла для дукатів норму карбування – 58,660 монет із нової краківської гривні, фактично відновивши стандарт реформи 1528 р. Це свідчить про стабільність золотого номіналу в монетній системі Речі Посполитої. Окрему групу польських золотих монет із колекції Національного музею історії України ввела до наукового обігу З. Зразюк[215]. Дослідниця звернула увагу на дукат Яна II Казимира 1650 р., відкарбований у Торуні, а також на наявність у музейній колекції гданських дукатів 1673 і 1677 рр.

У працях зазначених дослідників дукати схарактеризовані як високопробні

---

[210] Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. 239 с.
[211] Бакалець О.А. Українські літописи XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. С. 220–228.
[212] Зварич В. Нумізматичний словник. С. 149.
[213] Бакалець О. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. : документи та матеріали. С. 112.
[214] Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні : науково-популярне видання. С. 133.
[215] Зразюк З.О. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумізматичному зібранні НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького) ліцею. *Науковий вісник Національного музею історії України* : зб. наук. пр. Київ, 2017. Випуск 2. С. 212–224.

золоті монети стабільного вагового стандарту, що виконували функції накопичення вартості, престижних виплат і великих міжрегіональних розрахунків. У цьому контексті новгород-сіверська знахідка засвідчує залученість Сіверщини до ширших економічних і культурних контактів ранньомодерної доби.

Гданські дукати початку XVII ст. належать до рідкісних знахідок на території Сіверщини й становлять близько 0,01% дослідженого нумізматичного масиву. Це дає підстави вважати, що вони не були елементом масового повсякденного обігу. На відміну від талерів, півтораків, солідів і дрібних срібних номіналів, дукати використовували переважно як засіб накопичення або великих розрахунків.

Знахідка поблизу Спасо-Преображенського монастиря навряд чи була випадковою. У другій половині XVII ст. монастир залишався важливим релігійним і культурним центром Чернігово-Сіверського регіону. Із 1657 р. Чернігівську єпископську кафедру очолював Лазар Баранович, за якого на території монастиря діяли латинська школа та друкарня. Це сприяло розвитку міжрегіональних культурних і церковних контактів.

Імовірно, дукати могли належати представникам вищого духовенства, заможним жертводавцям, паломникам або особам, пов’язаним із міжрегіональними церковними й адміністративними зв’язками. Золоті монети такого типу могли використовуватися як дарчі внески, особисті заощадження або засіб великих одноразових виплат.

Для нашого дослідження важливим є не стільки кількісний склад таких монет, скільки сам факт їхньої наявності на території Сіверщини. Знахідки дукатів засвідчують, що локальний грошовий обіг не обмежувався масовими срібними й мідними номіналами. Одночасно, хоча й епізодично, функціонували й високовартісні золоті монети, що відображало залученість регіону до ширших економічних і культурних контактів Центрально-Східної Європи.

Для великих фінансових операцій – купівлі маєтків, сплати податків, укладання боргових угод – використовувалися повновагові срібні монети,

насамперед талери. Повсякденний ринок забезпечувала дрібна розмінна монета різного походження[216]. Про це засвідчують скарбові матеріали Глухівщини та північної Сіверщини, у яких одночасно трапляються соліди Речі Посполитої, московські срібні копійки («чешуйки»), західноєвропейські талери та білонні номінали. Особливо показовим є скарб із території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря 2019 р., де з 240 монет 237 становили соліди-боратинки Яна II Казимира 1660–1666 рр. Значний розрив у вазі цих монет – від 0,24 до 1,27 г – свідчить про широке використання низькопробних і фальшованих емісій у дрібному обігу[217].

Скарбові комплекси підтверджують мультивалютний характер регіонального ринку. У багатьох випадках вони поєднують польські, московські та західноєвропейські монети, а співвідношення між ними визначалося передусім характером торговельних зв’язків конкретної місцевості[218]. У згаданому монастирському скарбі поряд із польськими солідами були виявлені два соліди Риги шведського карбування та московська мідна копійка Олексія Михайловича. Подібну ситуацію демонструє і скарб дротяних копійок із хутора Сичове, який містив 1 787 срібних монет загальною вагою 802,5 г[219].

З огляду на це формування регіонального номінального ряду відбувалося не шляхом уніфікації, а через адаптацію. Місцеве населення виробило практичні механізми перерахунку, які дозволяли одночасно оперувати злотими, грошами, копійками, талерами та їх численними фракціями. Ці механізми не були закріплені нормативно, але відзначалися високим ступенем стабільності, що підтверджується як писемними джерелами, так і нумізматичними матеріалами[220]. Саме тому в скарбових комплексах другої половини XVII ст. часто поєднуються дрібні соліди Речі Посполитої з повноваговими срібними талерами та московськими копійками. Наприклад, у фондах Глухівського міського

---

[216] Економічна історія України. С. 425–428.
[217] Курок О. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої; Московського царства та Балтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. *Сіверщина в історії України :* зб. наук. пр. Глухів-Київ. 2020. Вип. 13. С. 121–125.
[218] Економічна історія України. С. 429–435.
[219] Клюєв А. М. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII–XVIII ст. С. 46.
[220] Шугаєвський В. А. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. С. 10–22.

краєзнавчого музею поряд із масовими срібними копійками московських царів зберігається срібний орт коронний Сигізмунда III 1622 р. вагою 6,87 г і пробою 800, який, очевидно, використовувався для більших торговельних операцій і накопичення[221]. Отже, дрібний і великий грошовий обіг функціонували паралельно, доповнюючи один одного.

Спостерігаємо, що вже на початковому етапі досліджуваного періоду Сіверщина постає регіоном із багатокомпонентною грошовою системою, у якій поєднувалися різні монетарні традиції. Саме ця багатошаровість стала підґрунтям формування локальних лічильних практик. Нумізматичні матеріали дозволяють простежити й територіальні зміни грошового обігу: якщо в другій половині XVII ст. найбільша концентрація скарбів зафіксована на Чернігівщині – 61 знахідка (72,3%), то у XVIII ст. центр накопичення монет переміщується до північно-східної Сумщини, де виявлено 53 скарби (66,03%)[222]**.** Така динаміка була пов’язана зі зростанням ролі Глухова як адміністративного центру Гетьманщини та активізацією економічних контактів із Московською державою.

На тлі цих впливів базовою моделлю грошового рахунку на Сіверщині в середині XVII ст. залишалася польсько-литовська монетна система. Її домінування пояснювалося не лише тривалою історичною присутністю, а й практичною зручністю для повсякденних розрахунків. Це підтверджується переважанням у скарбах дрібних польсько-литовських номіналів – солідів, півтораків і грошів. Навіть у комплексах, де вже фіксується московська монета, польсько-литовські випуски залишаються кількісно пріорітетними. Зокрема, у Глухівському монастирському скарбі частка солідів Речі Посполитої становила 98,78% комплексу, що свідчить про тривале збереження польсько-литовської монетної традиції на Сіверщині[223].

Основою цієї системи був срібний гріш, від якого вибудовувався весь номінальний ряд: злотий дорівнював 30 грошам, орт – 18, шостак – 6, півторак –

[221] Онопрієнко О. Нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею. С. 96–97.
[222] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 55–59.
[223] Клюєв А. М. Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. С. 18–19.

1,5, а шеляг – 1/3 гроша[224]. Така структура забезпечувала гнучкість фінансових розрахунків. Нумізматичні комплекси Сіверщини демонструють практичне функціонування саме цього ряду: у скарбах регулярно трапляються орти, шостаки, півтораки та соліди Речі Посполитої. Особливо масовими були дрібні номінали, що забезпечували повсякденний ринковий обіг. Так, у скарбі з території Глухівського Петропавлівського монастиря 98,78% монет становили соліди-боратинки Яна II Казимира 1660–1666 рр.[225]

Важливим елементом системи була й лічильна одиниця «копа», яка дорівнювала 60 грошам. Водночас існували внутрішні відмінності між польськими та литовськими номіналами. Литовські гроші мали вищу пробу срібла, тому 8 литовських грошів відповідали 10 польським. Унаслідок цього литовська копа фактично дорівнювала 75 польським грошам, а польський гріш у місцевій традиції отримав назву «осьмак»[226]. Практичне значення таких співвідношень особливо помітне в прикордонних районах, де одночасно циркулювали польські, литовські, московські та західноєвропейські монети. У скарбі з Будищ поряд із коронними солідами виявлено 42 литовські соліди з гербом «Погоня», що становили 17,72% комплексу[227]. Це свідчить про існування спільного польсько-литовського грошового простору, у межах якого різниця між окремими монетними системами компенсувалася практикою перерахунку.

Такі метрологічні особливості мали безпосередній вплив на повсякденний обіг. Учасники ринку враховували не лише номінальну, а й реальну вартість монети. Саме тому польсько-литовська система на Сіверщині функціонувала не як жорстко фіксована структура, а як гнучкий механізм, пристосований до багатовалютного середовища. Це підтверджують вагові характеристики солідів зі скарбу Глухівського Петропавлівського монастиря: їхня вага коливалася від

[224] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. С. 139–141.
[225] Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря. С. 54–62.
[226] Котляр М. Вказ. праця. С. 141–144.
[227] Клюєв А. М. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16–18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 118–120.

0,24 до 1,27 г[228]. Попри значну кількість низькопробних і фальшованих екземплярів, такі монети продовжували використовуватися в обігу, оскільки їхня купівельна спроможність визначалася не лише вмістом металу, а й усталеними ринковими практиками.

Особливо показовою була трансформація назв монет у місцевому середовищі. Значна частина номіналів, що надходили з різних регіонів Європи, отримувала локальні найменування й закріплювалася в повсякденному вжитку: півтораки називали «чехами», трояки – «шагами», соліди – «шелягами», тимфи – «злотувками», флорини – «орлянками». Це засвідчує адаптацію іноземної монети до місцевої економічної культури[229]. Населення сприймало монети насамперед через їхню функцію в розрахунках, а не через офіційну назву чи державу-емітента. Саме тому дрібні соліди різного карбування в джерелах часто узагальнено називалися «шелягами», а півтораки – «чехами»[230] .

Фактично сформувався окремий «мовний» рівень грошового обігу, у межах якого різнорідні монети інтегрувалися в єдину систему рахунку. Це добре простежуємо в скарбах Сіверщини, де поряд із польськими та литовськими монетами трапляються й шведські прибалтійські емісії. У скарбі з Будищ зафіксовано два соліди Риги часів королеви Христини Августи – білонний 1646 р. та мідний початку 1650-х рр.[231]. Незважаючи на іноземне походження, вони фактично виконували функції звичайних шелягів, що свідчить про високий рівень адаптивності локального ринку.

Польсько-литовська система забезпечувала насамперед обіг дрібної та середньої монети, необхідної для щоденної торгівлі й локальних розрахунків. Для великих фінансових операцій використовувалися талери, орти та інші повновагові срібні номінали[232]. Це підтверджують музейні колекції Сіверщини: у фондах Глухівського краєзнавчого музею зберігається коронний орт 1622 р.

---

[228] Курок О. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої; Московського царства та Балтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. С. 125–128.
[229] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 113–140.
[230] Зварич В. Нумізматичний словник. С. 75–77.
[231] Нечитайло В. В. Каталог польсько-литовських монет, які перебували в обігу на Україні в XIV–XVIII ст. С. 84.
[232] Економічна історія України. С. 378–379.

вагою 6,87 г і пробою 800[233], а у фондах Путивльського заповідника – російські рублі та полтини XVIII ст. вагою близько 25,5 г срібла 802 проби[234]. Такі матеріали відображають поступову переорієнтацію великого грошового обігу на російську монетну систему.

Скарбові комплекси підтверджують домінування дрібної польської монети в повсякденному обігу. Наприклад, скарб із території Глухівського Петропавлівського монастиря поблизу с. Будища містив близько 700 мідних солідів Яна II Казимира 1659–1666 рр.[235]. Значний ступінь їх зношення свідчить про тривале й інтенсивне використання. Подібну структуру мав і комплекс, переданий до Національного заповідника «Глухів» у 2019 р.: із 240 монет 237 становили соліди-боратинки 1660–1666 рр.[236]. Більше половини монет не піддавалися точній атрибуції через сильне стирання, що вказує на багаторічне перебування в обігу. Це підтверджує, що в умовах дефіциту дрібної монети вирішальне значення мала не якість карбування, а здатність монети виконувати функцію обміну.

Польсько-литовська система на Сіверщині виконувала роль базового рівня грошового рахунку, забезпечуючи стабільність повсякденного обігу та водночас залишаючись відкритою до інтеграції зовнішніх монетних елементів. Саме на її основі формувалися механізми перерахунку, які дозволяли вводити до локального ринку західноєвропейські талери та московські копійки. Це простежуємо в скарбах другої половини XVII – початку XVIII ст., де одночасно фіксуються польсько-литовські соліди й півтораки, талерні номінали та московська дротяна монета. Так, у скарбі з території Глухівського Петропавлівського монастиря поряд із 237 солідами-боратинками були виявлені дві шведські монети Риги та московська копійка часів Олексія Михайловича[237]. Це свідчить, що місцевий ринок функціонував як багаторівневе валютне

[233] Онопрієнко О. Нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею. С. 97.
[234] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 100–103.
[235] Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря. С. 54–56.
[236] Там само. С. 56–59.
[237] Там само. С. 60.

середовище, у якому різнотипні монети поєднувалися через усталені практики рахунку.

Особливе місце в цій системі посідав талер – універсальна одиниця великого рахунку, пов’язана з вагомими торговельними операціями, накопиченням капіталу та міжрегіональними розрахунками. На відміну від дрібних солідів, талери трапляються переважно в скарбах тезаврaційного характеру та відзначаються стабільними ваговими параметрами[238]. Їх походження пов’язане з гірничими центрами Центральної Європи, зокрема Богемії (Йоахімсталь), а головними перевагами були висока проба срібла та відносно усталена вага – близько 27–29 г[239]. Саме ці характеристики забезпечили талеру роль фактичної «міжнародної валюти» ранньомодерної Європи.

Нумізматичні матеріали Сіверщини підтверджують поширення талерного рахунку в регіоні. У фондах Глухівського краєзнавчого музею зберігається талер Марії-Терезії 1780 р. вагою 27,78 г і пробою 800, що відповідає загальноєвропейським стандартам великосрібної монети[240]. Документальні джерела також фіксують великі платежі в «польських золотих» і талерних еквівалентах. Зокрема, універсал 1655 р. згадує передачу маєтностей за 8 тис. польських золотих[241]. Подібні приклади засвідчують, що саме великосрібна монета була основою значних фінансових операцій[242].

У працях Р. Шуста, О. Бакальця, А. Клюєва, В. Нечитайла підкреслюється, що стабільність вагово-пробірних характеристик талера робила його зручним інструментом перерахунку в багатовалютному середовищі[243]. Нумізматичні комплекси Сіверщини це підтверджують: якщо дрібна мідна монета демонструє значні коливання ваги й ступеня зношення, то рублі та полтини XVIII ст. мають показники, максимально наближені до нормативних – полтини 12,7–12,88 г, рублі 24,92–25,59 г[244]. Саме така стандартизованість забезпечувала довіру до

[238] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 59.
[239] Зварич В. Нумізматичний словник. С. 143, 163.
[240] Фонди Глухівського міського краєзнавчого музею. КН–57034. НУМ–772.
[241] ЦДІА України. Ф.193. Оп.1. Спр.226. Арк. 3.
[242] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 99–102.
[243] Шуст Р. М. Грошовий обіг в Україні у XVII ст. (за матеріалами скарбів). С. 136–145.
[244] Клюєв А. Вказ. праця. С. 99–102.

великосрібної монети незалежно від місця її карбування.

Водночас для учасників ринку визначальними були не символічні ознаки монети, а її реальна срібна вартість. Тому в одному середовищі могли одночасно використовувати талери Священної Римської імперії, польські орти, голландські левендальдери та російські рублі[245]. Для населення Сіверщини важливим було не політичне походження монети, а її здатність виконувати функцію надійного еквівалента вартості у багатовалютному грошовому обігу.

Скарбові матеріали підтверджують широку географію надходження талерів на територію Сіверщини. За результатами дослідження Н. Стрижакової, у 15 скарбових комплексах із фондів НМІУ зафіксовано 70 талерів Голландської республіки, 22 патагони Іспанських Нідерландів, 11 талерів Священної Римської імперії, а також поодинокі монети Тоскани, Трансільванії, Сен-Галена, Франції та Речі Посполитої[246]. Така строкатість свідчить про залученість регіону до загальноєвропейського економічного простору. Якщо дрібна мідна монета забезпечувала локальний ринок, то великосрібні талери були безпосередньо пов’язані з міжрегіональною торгівлею та транзитними фінансовими потоками.

Особливого поширення на українських землях набули альбертусталери (патагони) Іспанських Нідерландів, а також голландські левендальдери, ріксдаальдери та зільбердукати. Їх основними центрами карбування були Брабант, Фландрія, Антверпен, Голландія, Утрехт і Західна Фрізія[247]. Саме ці монети становили основу великосрібного сегмента грошового обігу Сіверщини. Важливо, що їх поширення відбувалося не через політичні зв’язки, а через торговельні комунікації – ярмаркову торгівлю, купецьке посередництво та військові виплати[248].

У практиці грошового обігу різнотипні талери фактично функціонували як взаємозамінні. Незважаючи на відмінності в зовнішньому оформленні та місці карбування, вони сприймалися як однорідна категорія вартості. Саме це

[245] Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. С. 310–320.
[246] Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах. С. 305–310.
[247] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 54–55.
[248] Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты.. С. 103–110.

дозволяло використовувати талер як універсальний інструмент співвіднесення різних елементів номінального ряду.

Висновки В. Шугаєвського підтверджують особливу роль талера у фінансовій системі XVII ст. Дослідник підкреслював, що талер залишався основною валютою значних операцій навіть попри спроби Московської держави утвердити власну монетну систему[249]. Водночас у межах цього дослідження доцільно уточнити: ідеться не стільки про фізичне домінування талера, скільки про його функцію як базової одиниці великого рахунку. Саме тому в документах часто трапляються узагальнені поняття «таляр битий»[250] або «талер добрий»[251], які позначали передусім вагово-вартісну категорію, а не конкретний тип монети.

Джерела особового походження також засвідчують тривале використання талера у фінансовій практиці. У щоденниках Якова Марковича та Миколи Ханенка неодноразово згадані виплати в талерах. Так, запис від 8 травня 1724 р. містить згадку: «дано грошей 20 талерь»[252], а від 20 січня 1725 р. – «5 талерь битих»[253]. Подібні свідчення демонструють, що навіть у першій половині XVIII ст. талер залишався важливим елементом грошового рахунку поряд із копійчаними витратами та дрібною монетою.

Отже, талер у грошовому обігу Сіверщини виконував не лише функцію великосрібної монети, а й роль інтеграційного елемента, який поєднував польсько-литовську, західноєвропейську та московську монетні традиції в межах єдиного ринку. Саме через талерний рахунок здійснювалося співвіднесення вартості різних номіналів у багатовалютному середовищі регіону.

Функціонування талера як базової одиниці великого рахунку на Сіверщині було пов’язане з його складною дробовою структурою, сформованою в межах загальноєвропейської монетної традиції. Саме вона забезпечувала інтеграцію великосрібних номіналів у повсякденний обіг і дозволяла здійснювати

---

[249] Шугаєвський В. А. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. С. 10–19.
[250] Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты.. С. 21.
[251] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. С. 149.
[252] Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725 гг.). Ч. 1. С. 89.
[253] Там само. С. 234.

розрахунки різного масштабу.

Європейська модель ґрунтувалася на багатоступеневому принципі поділу талера на численні фракції: 1/2, 1/3, 1/4, 1/6, 1/12, 1/24, 1/60, 1/90 тощо. У практиці Сіверщини ця система поєднувалася з польсько-литовським рахунком, формуючи локальний номінальний ряд: флорин (2/3 талера), півталер (1/2), орт (1/4), шостак (1/6), трояк (1/10), півторак (1/15), гріш (1/30), шеляг (1/90) та ін. Практичне використання цієї структури підтверджують нумізматичні матеріали. Зокрема, у фондах Глухівського краєзнавчого музею зберігається срібний орт Сигізмунда III 1622 р. вагою 6,87 г і пробою 800, що демонструє функціонування чверті талера в регіональному обігу[254].

Водночас далеко не всі фракції існували як окремі монети. Частина з них виконувала лише рахункову функцію та використовувалася для перерахунків[255]. Найнижчий рівень цієї системи забезпечували мідні соліди-боратинки. У скарбі з с. Будища 2019 р. 237 із 240 монет становили саме соліди Речі Посполитої 1660–1666 рр., середня вага яких коливалася від 0,75 до 0,93 г, а загальний діапазон – від 0,24 до 1,27 г[256]. Це свідчить про значний знос і поширення низькопробних або фальшивих емісій, які, попри це, продовжували виконувати функцію дрібної розмінної монети.

Важливою особливістю системи була локальна адаптація назв монет. У побутовій практиці офіційні терміни часто витіснялися місцевими найменуваннями: соліди називали «шелягами», півтораки – «чехами»[257], а великі срібні монети – «талярами битими»[258]. Це свідчить про формування власної традиції грошового рахунку, у якій головне значення мало не походження монети, а її функція в системі обігу.

У результаті складна європейська модель дроблення талера була пристосована до практичних потреб місцевого ринку. У скарбах Сіверщини

---

[254] Нумізматичні фонди Глухівського міського краєзнавчого музею. НД 5258. НУМ 869.
[255] Бакалець О. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. С. 143; Зварич В. Нумізматичний словник. С. 134–135.
[256] Клюєв А. М. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. С. 8–120.
[257] Зварич В. Нумізматичний словник. С. 134–135.
[258] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 59.

переважають не всі можливі фракції, а найбільш уживані групи монет: талери й орти – для накопичення та великих операцій; півтораки, трояки й соліди – для щоденного ринку. Подібна структура простежується й у XVIII ст., коли поряд із новими російськими рублями та полтинами зберігалися принципи багаторівневого великого рахунку.

Як слушно зазначав М. Слабченко, талер виконував функцію універсальної міри вартості, через яку співвідносилися різні елементи грошового обігу[259]. На Сіверщині ця роль проявлялася особливо виразно: незалежно від походження монети, її вартість фактично визначалася через талерний еквівалент. Навіть російські срібні рублі XVIII ст. вагою близько 25,5 г і пробою 802 легко інтегрувалися в уже сформовану систему великого рахунку[260].

Скарбові комплекси підтверджують практичне функціонування цієї моделі. У багатьох знахідках великосрібні монети поєднуються з ортами, флоринами, півтораками та іншими дрібнішими номіналами. Це свідчить, що накопичення капіталу здійснювалося шляхом комбінування різних одиниць, співвіднесених через талерну систему.

Аналіз конкретних знахідок дозволяє уточнити механізми функціонування цієї системи. Скарб із с. Сопич, що містив 290 талерів, 50 ортів та 56 флоринів, демонструє чітке співвідношення між великим номіналом і його фракціями[261]. Це засвідчує, що накопичення коштів відбувалося відповідно до логіки талерного рахунку, де орт і флорин сприймалися як частини єдиної метрологічної системи. Подібна структура простежується і в музейних колекціях Сіверщини. У фондах Глухівського краєзнавчого музею поряд із коронним ортом 1622 р. Сигізмунда III[262] зафіксовані також російські рублі XVIII ст.[263] та талер Марії-Терезії 1780 р.[264]. Це підтверджує тривале використання практики

[259] Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мирової війни. С. 45–80.
[260] Нумізматичні фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль. КН-3220/16. НМ 428. СП 49; КН-3220/32. НМ 444. СП 65.
[261] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. С. 99–104.
[262] Нумізматичні фонди Глухівського міського краєзнавчого музею. НД 5228. НУМ 869.
[263] Там само. КН2995. НУМ 519. СО 132.
[264] Там само. НУМ 772.

співвіднесення різних монет через великосрібний еквівалент.

Аналогічно в комплексах із території Сумщини (Пустовойтівка, Воздвиженське) поєднання флоринів і левендальдерів відображає використання різних рівнів талерного рахунку в межах одного фінансового масиву[265]. Особливо показово, що левендальдери та флорини, попри різне походження, фактично виконували однакову функцію великого срібла. Для учасників ринку визначальними були вага, проба й місце монети в системі перерахунку, а не її державна належність.

Отже, дробова структура талера була не лише теоретичною схемою, а реальним механізмом організації грошового обігу. Вона забезпечувала зв'язок між великими торговельними операціями та дрібним ринком. Це добре простежується й у структурі дрібних скарбів. Зокрема, комплекс із території Глухівського Петропавлівського монастиря поряд із солідами-боратинками містив шведські прибалтійські соліди та московську копійку Олексія Михайловича. Навіть дрібний обіг був уведений до ширшої системи співвідношень, основою якої залишався талерний рахунок.

На Сіверщині відбулося не запозичення європейської моделі, а її адаптація до місцевих умов. Дробова система талера поєдналася з польсько-литовським рахунком і локальними практиками перерахунку. У результаті сформувався ефективний механізм функціонування багатовалютного середовища. Його життєздатність підтверджується тривалим співіснуванням польських, західноєвропейських і московських монет, зафіксованих у скарбах XVII–XVIII ст. Навіть після посилення російського монетного впливу населення продовжувало користуватися звичними принципами співвіднесення великих і дрібних номіналів.

Поряд із польсько-литовською системою та талерним сегментом на Сіверщині функціонувала й народна, або козацька, лічильна традиція. Вона забезпечувала практичну адаптацію складної багатовалютної системи до потреб

[265] Клюєв. А. Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та писемними джерелами). С. 18–20.

повсякденного життя. На відміну від офіційних моделей, ця система не була жорстко регламентованою, а формувалася внаслідок тривалої господарської практики. Її основою були простота, швидкість обчислень і зрозумілість для населення. Саме тому в побуті використовувалися переважно локальні назви монет – «шаги», «чехи», «шелеги», «злотувки», – які спрощували перерахунок між польськими, московськими та західноєвропейськими номіналами.

Однією з базових одиниць народної лічби залишалася копа – рахункова категорія, що дорівнювала 60 одиницям (грошам) і мала глибоке історичне коріння. Її широко використовували як у документах, так і в повсякденній практиці. Водночас у другій половині XVII ст. посилюється вплив московської десяткової системи, основаної на рублево-копійчаному рахунку. У результаті формується гібридна модель, у якій традиційна «шістдесяткова» копа співіснувала з «десятковим» рублем[266]. Цей процес добре простежується в скарбах XVIII ст., де поряд із польськими дрібними номіналами дедалі частіше трапляються російські рублі, полтини, гривеники та мідні копійки. Зокрема, фонд КН3220/НМ Путивльського заповідника містить рублі, полтини й гривеники 1730-1750-х рр., що відображає поступове проникнення московської метрологічної системи в місцевий обіг.

Особливе місце в народній лічбі займав «шаг» – номінал, що відповідав польському трояку (3 гроші), але набув значно ширшого функціонального значення. Як зазначає В. Безпалько, саме шаг слугував своєрідним «метрологічним містком» між різними системами рахунку[267]. Його популярність пояснювалася практичною зручністю: шаг був достатнім для середніх торговельних операцій і водночас добре вписувався в дробову структуру талерного рахунку. Саме тому трояки та близькі до них номінали регулярно трапляються в скарбових комплексах другої половини XVII ст.

У місцевій практиці сформувалися такі співвідношення: 1 злотий =

[266] Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. С. 81–90.
[267] Безпалько В. В. Шаг: походження українського монетно-лічильного найменування та особливості функціонування в XVII–XX ст. С. 11–13.

10 шагів; 1 талер = 30 шагів; 1 копа = 100 шагів; 1 рубль ≈ 50 шагів[268]. Хоча ці пропорції не були офіційно закріплені, їх активно використовували в щоденних розрахунках, дозволяючи переводити складні дробові співвідношення у більш зрозумілу десяткову форму. Шаг фактично виконував роль універсального еквівалента середнього рівня рахунку.

Народна лічба не заперечувала офіційні системи, а доповнювала їх, забезпечуючи практичне поєднання польсько-литовської традиції з московськими впливами. Саме через такі «проміжні» одиниці відбувалася інтеграція різних монетних систем. Це було особливо важливо в умовах одночасного обігу польських ортів, західноєвропейських талерів, московських копійок і мідних солідів Речі Посполитої. Так, у скарбі із с. Дунаєць 2022 р. виявлено одночасно левкові талери 1635–1695 рр. карбування із Цволле, Утрехта, Гальдерна та Кампена, талер-патагон Філіпа IV Іспанських Нідерландів 1621–1665 рр., а також польські орти 1623 р. гданського карбування[269]. Подібне поєднання вимагало постійного перерахунку та використання звичних народних еквівалентів.

Практичне значення цієї системи особливо помітне в повсякденних фінансових операціях. У документах поряд могли фігурувати талери, копійки, гроші й шаги, що потребувало швидкого співвіднесення різних одиниць[270]. Особливо показовими є великі скарби Сіверщини, де поєднуються монети різних вагових стандартів. Наприклад, у скарбі із с. Воздвиженське 2020 р. зафіксовано 200 левкових талерів вагою близько 27,8 г, викарбуваних у містах Утрехт, Цволле, Кампен і Гальдерн, а також 170 флоринів по 28 стювертів часів Фердинанда II та Фердинанда III вагою 19,5–19,8 г[271]. Для дрібної торгівлі використовувалися значно менші за номіналом польські шостаки та трояки. У скарбі з Дунайця 2012 р. виявлено 20 шостаків Сигізмунда III 1623–1627 рр.

---

[268] Безпалько В. В. Найменування «шаг» у практиці грошового обігу та лічби Гетьманщини й Слобожанщини кінця XVII – першої третини XVIII століть. С. 6–7.
[269] Клюєв А. М. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. С. 12–13.
[270] Безпалько В. В. Найменування «шаг» у практиці грошового обігу та лічби Гетьманщини й Слобожанщини кінця XVII – першої третини XVIII століть. С. 7–8.
[271] Клюєв А. М. Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та писемними джерелами). С. 19–20.

краківського карбування та трояки Стефана Баторія 1580–1586 рр. із Бидгоща[272]. Саме народна система рахунку дозволяла швидко співвідносити ці різнорідні монети.

Народна традиція відображала й соціальний аспект грошового обігу. Вона була тісно пов’язана з ярмарковою торгівлею, ремеслом і дрібним обміном, де особливе значення мали прості та зрозумілі механізми обчислення. У повсякденному обігу переважали дрібні срібні й мідні номінали. Так, у Глухівському Петропавлівському монастирському скарбі 2017 р. виявлено 392 мідні соліди Речі Посполитої 1659–1666 рр., викарбувані у Вільно, Ковно, Мальборку, Уяздові. Поряд із ними знайдено московські копійки Михайла Федоровича й Олексія Михайловича, що ще раз підтверджує співіснування кількох монетних систем у межах одного економічного простору.

Народна та козацька лічильна система була важливим механізмом адаптації багатовалютного середовища до потреб локального ринку. Вона забезпечувала своєрідний «переклад» між різними монетними традиціями й дозволяла їм співіснувати в межах єдиного господарського простору. Особливо виразно це простежується у великих скарбах із переважанням західноєвропейської монети. Так, у скарбі із с. Сопич 1989 р. зафіксовано 260 левкових талерів 1646–1648 рр. карбування Кампена, Утрехта і Цволле загальною вагою понад 7 кг срібла, а також півталери й дрібніші номінали, що обслуговували локальний ринок[273].

Важливим компонентом грошового обігу Сіверщини другої половини XVII ст. була московська монетна система, яка після 1654 р. поступово проникала в економічне життя регіону, однак тривалий час не могла витіснити усталені європейські стандарти. Її основою залишалася срібна копійка, від якої вибудовувалася рахункова ієрархія: рубль = 100 копійок, полтина = 50, гривна = 10, алтин = 3 копійки, деньга = ½ копійки, полушка = ¼ копійки. Проте рубль, полтина й гривна в середині XVII ст. були переважно рахунковими категоріями

[272] Клюєв А. М. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. С. 12–14.
[273] Спасский И. Г. Русская монетная система. С.110–115.

без стабільного монетного втілення; реальний обіг забезпечували дрібні срібні номінали[274]. Це підтверджують археологічні матеріали: у фондах Путивльського заповідника зберігається комплекс із 1768 срібних копійок Олексія Михайловича 1647–1676 рр. московського, псковського та новгородського карбування із середньою вагою близько 0,45 г[275].

Матеріальну основу обігу становили «проволочні» монети, карбовані зі срібного дроту: копійка, деньга та полушка. Вага копійки поступово зменшувалася – від 0,48–0,52 г у 1630-х рр. до 0,28–0,32 г наприкінці XVII ст., що відображало процес девальвації[276]. Унаслідок цього московська монета поступалася західноєвропейським талерам, які зберігали стабільну вагу близько 27,8–28 г і пробу срібла 750–800. Для порівняння, копійки Івана IV з Мовчанського монастирського скарбу важили близько 0,68 г[277] , тоді як за часів Олексія Михайловича їх вага часто не перевищувала 0,43–0,45 г[278].

Система мала структурні недоліки: копійка була занадто великою для дрібних операцій, але непридатною для значних торговельних платежів. З огляду на це у великих скарбах Сіверщини домінують талери та флорини, тоді як московські копійки були сконцентровані переважно в дрібному локальному обігу. Брак розмінної монети частково компенсувався локальними сурогатами – «жереб'ями» зі шкіри, що свідчить про дисфункції монетної системи.

Окремим етапом стала грошова політика 1650-х – початку 1660-х рр., коли за Олексія Михайловича були введені мідні копійки, деньги та алтини, номінально прирівняні до срібних. Масова емісія без належного металевого забезпечення швидко спричинила інфляцію та кризу, кульмінацією якої став Мідний бунт[279]. Матеріали Глухівського Петропавлівського скарбу підтверджують масштаби цього експерименту: у комплексі виявлено 50 мідних копійок Олексія Михайловича 1655–1662 рр. поряд із польськими солідами, що

[274] Там само.
[275] Нумізматичні фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль». КН 2948 НУМ 483СП 33.
[276] Спасский И. Г. Вказ. праця. С. 115–118.
[277] Клюєв А. М. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII–XVIII ст. С. 47.
[278] Спасский И. Г. Вказ. праця. С. 120–125.
[279] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С 120–122.

демонструє кризовий характер дрібного обігу другої половини XVII ст.[280].

Спробою модернізації стала реформа 1654–1663 рр., яка передбачала запровадження рубля талерного типу вагою 27–28 г. Проте рублі виготовляли шляхом перекарбування західноєвропейських талерів і фактично містили срібла лише приблизно на 64 копійки, хоча формально дорівнювали 100 копійкам[281]. Через це населення Сіверщини продовжувало надавати перевагу повновартісним західноєвропейським монетам – левковим талерам, ріксдалерам і саксонським льозерам. Показовим є скарб із с. Шевченкове 2023 р., де виявлено саксонський льозер номіналом 4 талери 1617 р. дрезденського карбування вагою 115,3 г[282], що свідчить про високий рівень довіри до західноєвропейського срібла.

Після припинення карбування рублів у 1655 р. московський уряд перейшов до випуску єфимків із «признаком» – талерів із московським клеймом та датою «1655». В обіг було введено близько 1 млн таких монет[283]. Для їх виготовлення використовували переважно голландські левкові талери, рейхсталери та патагони Іспанських Нідерландів. Проте і єфимки не здобули широкого визнання на території Гетьманщини. У скарбах Сіверщини вони трапляються епізодично й переважно разом із класичними європейськими талерами. Так, у скарбі із с. Воздвиженське 2020 р. зафіксовано понад 200 левкових талерів 1640–1690- х рр. без московських контрамарок[284], а у скарбі із с. Сопич основну масу становили голландські левкові талери 1646–1648 рр. карбування Утрехта й Кампена[285]. Це свідчить про значно вищий рівень довіри населення до повновартісної західноєвропейської монети, ніж до її московських модифікацій.

Показово, що головним наслідком реформи стало не стільки впровадження рубля, скільки фактична легалізація талера в московській системі, хоча й у трансформованому вигляді. Це наближало московську монетарну практику до

---

[280] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 97.
[281] Шугаевский В. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. С. 4–7.
[282] Клюєв А. Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 54 (2025). С. 13.
[283] Шугаевский В. Вказ. праця. С. 11.
[284] Клюєв А. М. Талер та його фракції у грошовому обігу Сіверщини у XVII – першій третині XVIII ст. за скарбовими та письмовими джерелами. С. 270–272.
[285] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 99–100.

європейських стандартів, однак не забезпечувало її домінування на ринку Сіверщини. Фактично держава визнала економічну перевагу західноєвропейського срібла. Не випадково навіть після реформи в регіоні продовжували активно циркулювати талери Голландської республіки, брауншвейзькі та саксонські рейхсталери, а також флорини Священної Римської імперії Фердинанда III 1640–1657 рр. карбування.

Отже, у другій половині XVII ст. московська монетна система залишалася на Сіверщині важливим, але структурно обмеженим компонентом грошового обігу. Її слабкість полягала в невідповідності між рахунковою моделлю та реальним монетним забезпеченням, що зумовлювало залежність ринку від повноцінної західноєвропейської монети. Навіть наприкінці XVII ст. у великих скарбових комплексах домінували саме талерні номінали. Так, у Шевченківському скарбі 2023 р. виявлено саксонський льозер номіналом 4 талери 1617 р. вагою понад 115 г, що свідчить про високий авторитет великої західноєвропейської срібної монети в економіці регіону.

Завершальний етап розвитку лічильних систем Сіверщини пов’язаний із поступовою трансформацією монетного ринку наприкінці XVII – на початку XVIII ст. під впливом реформаторської політики московської влади. Якщо раніше локальна система характеризувалася гнучкістю та багатовалютністю, то на межі століть розпочався процес її уніфікації на основі рублево-копійчаної моделі.

Перші зміни відбулися за правління Федора Олексійовича та регентство Софії Олексіївни, коли зберігалася система дротяної копійки, але поступово зменшувався її ваговий стандарт: якщо раніше срібний рубль у перерахунку містив близько 46 г срібла, то у 1680-х рр. – уже близько 38 г[286]. Це підтверджують і скарбові матеріали Сіверщини: копійки Михайла Федоровича ще важили 0,43–0,58 г, тоді як наприкінці XVII ст. їх вага часто зменшувалася до

[286] Бакалець О. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – першої чверті XVIII ст. С. 309–312.

0,28–0,32 г[287]. На цьому тлі західноєвропейські талери зберігали стабільні вагові параметри, що підтримувало довіру до них.

Переломним етапом стала реформа Петра I 1698–1718 рр., спрямована на створення повноцінної монетної системи європейського типу. Було запроваджено машинне карбування та великі срібні номінали – полтини, півполтинники, гривеники й рублі нового типу, які за вагою та оформленням наближалися до талерів[288].

Важливим кроком стало реформування копійки: у 1698 р. її вагу зменшили до 0,28 г, тобто до 1/100 частини талера[289]. Фактично Петро I використав талер як метрологічний еталон нової російської системи: 100 копійок мали відповідати талеру за масою срібла[290]. Це вперше забезпечило логічне співвідношення між реальною монетою та рахунковою моделлю, чого не вдалося досягти реформою 1654–1663 рр.

У 1700 р. з'явилися нові мідні номінали – полушка (¼ копійки) та деньга (½ копійки). На відміну від невдалого експерименту 1650-х рр., тепер мідні гроші вводилися паралельно зі срібними, що дозволило уникнути різкого падіння довіри. Полушка важила 2–3 г (згодом 0,80–0,85 г), а деньга – 4,0–6,5 г[291]. Таким чином формувалася повноцінна система дрібних номіналів для повсякденного ринку. Археологічні матеріали засвідчують швидке поширення цих монет на Сіверщині: у пізніх скарбах і поодиноких знахідках регулярно трапляються мідні деньги та полушки Петра I московського й кадашевського карбування 1700–1718 рр.[292]. Їх поява означала новий етап розвитку локального ринку, коли дрібну торгівлю вперше почали забезпечувати не сурогатами чи іноземною розмінною монетою, а спеціально створеною державною системою мідних номіналів.

---

[287] Клюєв А. М. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII – XVIII ст. С. 48.
[288] Спасский И. Г. Русская монетная система. С. 71–72.
[289] Шугаевский В. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. С. 5.
[290] Спасский И. Г. Вказ. праця. С. 73–74.
[291] Там само. С. 74–77.
[292] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 135–136.

Наступним етапом реформи стало запровадження в 1701 р. нових срібних номіналів – полтини (50 копійок), півполтинника (25 копійок), гривеника (10 копійок) і півгривни (5 копійок), а також регулярне карбування срібного рубля. На початковому етапі для його виготовлення активно використовували західноєвропейські талери, що перекарбовувалися, передусім голландські левкові талери та німецькі рейхсталери[293]. Перші рублі Петра I фактично повторювали вагові параметри талера і важили близько 28 г срібла, а на окремих екземплярах дослідники фіксують залишки первісних талерних зображень під новим карбуванням.

Того ж 1701 р. були введені золоті номінали – одинарний і подвійний червінці вагою близько 3,4–3,5 г, що відповідали європейському дукату. На Сіверщині їх називали «червоними золотими», однак у локальному обігу їх майже не використовували[294]. Скарбові матеріали засвідчують, що ці монети були пов’язані переважно зі сферою великої торгівлі, військових виплат або накопичення багатства, тоді як основу обігу й надалі становило срібло – рублі, полтини та західноєвропейські талери.

Завершення формування нової системи пов’язане з уведенням алтина (3 копійки) як реальної монети, хоча раніше він існував лише як рахункова одиниця. У результаті сформувалася повноцінна десяткова структура, що значно спрощувала фінансові розрахунки порівняно з попередніми моделями. Це мало особливе значення для Сіверщини, де ще наприкінці XVII ст. одночасно використовували талери, флорини, шостаки, шаги та копійки[295].

Важливою складовою реформи стало посилення ролі мідної монети. Якщо в 1700 р. з пуда міді карбували монет на 12,8 рубля, то в 1718 р. – уже на 40 рублів, що приносило державі значні прибутки[296]. Водночас це сприяло поширенню фальшування, особливо в прикордонних районах Гетьманщини. Найчастіше підробляли мідні деньги та полушки, оскільки їх масове

[293] Нечитайло В. В. Вказ. праця. С. 140–141.
[294] Узденников В. В. Монеты России: 1700–1917. С. 123.
[295] Нечитайло В. В. Вказ. праця. С. 143–144.
[296] Там само. С. 145.

використання в дрібній торгівлі ускладнювало контроль за якістю монети[297].

Ці зміни безпосередньо вплинули на грошовий обіг Сіверщини. Аналіз 94 скарбових комплексів другої половини XVII – початку XVIII ст. демонструє поступове зростання частки московської монети. Якщо в скарбах 1660–1680- х рр. переважали левкові талери Голландської республіки, рейхсталери німецьких князівств і польські орти, то в комплексах 1710–1730-х рр. дедалі частіше фіксували рублі, полтини та гривеники Петра I та його наступників. Це засвідчує поступову зміну структури регіонального ринку[298].

На межі XVII–XVIII ст. відбулася принципова трансформація лічильної системи. Якщо раніше вона базувалася на поєднанні польсько-литовської, західноєвропейської та московської традицій, то внаслідок реформ склалася уніфікована десяткова модель. Уперше рахункова система почала повністю відповідати реальному монетному ряду: рубль, полтина, гривеник, копійка та мідні дрібні номінали утворили єдину взаємопов’язану структуру без необхідності звернення до сторонніх монетних стандартів[299].

Важливо наголосити, що цей процес був поступовим. До 1708 р. Сіверщина зберігала риси багатовалютного ринку, де поряд із новими російськими номіналами продовжували функціонувати талери, флорини та інші європейські монети. Навіть у ранньопетровських скарбах поряд із рублями трапляються голландські левкові талери, австрійські флорини та польські шостаки кінця XVII ст.[300] Отже, перехід до нової системи супроводжувався тривалим співіснуванням старих і нових монетних стандартів.

Отже, грошові реформи кінця XVII – початку XVIII ст. стали переломним етапом у розвитку лічильних систем Сіверщини. Вони завершили тривалий період співіснування різних монетарних традицій і започаткували централізовану рублеву модель, у межах якої рубль остаточно перетворився з абстрактної рахункової одиниці на реальну основу грошового обігу, тоді як

---

[297] Там само. С. 157.
[298] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 101–103.
[299] Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 181–185.
[300] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства. С. 39, 73.

західноєвропейський талер поступово втрачав панівну роль на регіональному ринку.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження традиційних особливостей номінального ряду та лічби на Сіверщині в другій половині XVII ст. – 1708 р. дає підстави розглядати грошовий обіг регіону як складну, багаторівневу і водночас динамічну систему, сформовану на перетині кількох монетарних традицій – польсько-литовської, західноєвропейської та московської.

Насамперед встановлено, що визначальною рисою монетного ринку Сіверщини була мультивалютність, яка не мала хаотичного характеру, а функціонувала як впорядкований механізм із чітко окресленими ролями різних номіналів. Західноєвропейське високопробне срібло, передусім талер і його фракції, виконувало функцію базової одиниці великого рахунку та засобу накопичення вартості, тоді як дрібні номінали польсько-литовського походження забезпечували повсякденний обіг. Московська монета, попри поступове проникнення, тривалий час залишалася допоміжним елементом цієї системи.

Доведено, що ключовим принципом функціонування локальної лічильної системи була не уніфікація, а узгодження різнорідних монет через практики перерахунку. Саме в цьому контексті особливого значення набуває «шаг» (трояк), який був метрологічним посередником між різними системами рахунку. Його використання дозволяло адаптувати складну дванадцятикратну європейську модель до більш зручного десяткового принципу, що значно спрощувало фінансові операції.

Важливим результатом є також уточнення ролі талера в грошовому обігу регіону. На відміну від поширеного уявлення про його абсолютне домінування, встановлено, що він функціонував передусім як еталон вартості та універсальна розрахункова категорія, через яку здійснювали співвіднесення інших номіналів.

Це пояснює можливість одночасного використання значної кількості різнотипних монет без втрати цілісності системи.

Аналіз скарбових комплексів Сіверщини дозволив реконструювати реальну структуру грошового обігу, що суттєво доповнює дані писемних джерел. Виявлено, що прикордонні території, зокрема Глухівщина, виступали не лише транзитними зонами, а й осередками концентрації високовартісної монети. Скарби із сіл Сопич, Пустовойтівка, Воздвиженське, а також комплекси з району Глухівського Петропавлівського монастиря демонструють високу частку нідерландського й іспанського срібла, що підтверджує інтеграцію регіону в загальноєвропейський економічний простір.

Окрему увагу приділено московській монетній системі, яка в досліджуваний період перебувала на стадії трансформації. Встановлено, що її слабкість полягала в розриві між рахунковими величинами та реальним монетним забезпеченням, що обмежувало її конкурентоспроможність порівняно з європейською монетою. Спроби реформ середини XVII ст., зокрема за правління Олексія Михайловича, не призвели до очікуваних результатів, тоді як лише реформи Петра I наприкінці XVII – на початку XVIII ст. започаткували поступову уніфікацію грошового обігу.

Доведено, що до 1708 р. ця уніфікація не була завершеною: Сіверщина зберігала риси відкритого монетного ринку, де співіснували різні валютні системи. Лише впродовж XVIII ст. завершився процес витіснення західноєвропейської монети рублево-копійчаною системою.

РОЗДІЛ 3.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА СІВЕРЩИНІ ПІСЛЯ НАБУТТЯ ГЛУХОВОМ СТОЛИЧНОГО СТАТУСУ (1708–1782 РР.)

3.1. Вплив адміністративного чинника на інтенсивність та склад монетної маси столиці Гетьманщини

Перенесення гетьманської резиденції до Глухова в 1708 р. стало важливим чинником трансформації грошового обігу Сіверщини. Формування нового адміністративного центру супроводжувалося перебудовою фінансових потоків, каналів надходження монети та механізмів її циркуляції. Адміністративний чинник визначив не лише інтенсивність грошового обігу, а й структуру монетної маси. Археологічні й нумізматичні матеріали XVIII ст. засвідчують різке зростання концентрації великої срібної та золотої монети після набуття Глуховом столичного статусу (див. додаток Б).

У другій половині XVII ст. грошовий ринок регіону функціонував як багатовалютна система. Московська дрібна монета (копійки та денги) становила понад 60% знахідок, однак переважала насамперед через масовість дрібного номіналу, а не економічне значення[301].

Основу вартості монетної маси формували західноєвропейські срібні номінали, які становили близько 10 % знахідок. Саме вони забезпечували великі торговельні операції, міжрегіональний обмін і нагромадження капіталу. У джерелах ця категорія визначена як «валюта капіталу»[302]. Їх високий статус підтверджують матеріали Глухівського Петропавлівського монастирського скарбу 2009–2017 рр., де виявлено талери Августа II 1702 р., Августа III 1753 р., п’ять талерів Марії Терезії 1753–1777 рр., два талери Максиміліана III Йосифа, а також два півталери Брауншвейг-Люнебургу 1733 р. (див. табл. 1, додаток Д).

---

[301] Клюєв А. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII–XVIII ст. С. 44–46.

[302] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). С. 11–16.

Наявність талерів, флоринів і патагонів у Дунаєцькому, Сопицькому та Бачівському скарбах свідчить про залучення Сіверщини до європейських торговельних мереж. Водночас московська дрібна монета переважала у сфері локальних розрахунків і церковних пожертв[303]. Після 1708 р. структура скарбів змінюється: замість західноєвропейських талерів у комплексах XVIII ст. дедалі частіше фіксувалися російські рублі та золоті номінали (додатки А, Б).

У другій половині XVII ст. вже простежувалися передумови майбутньої трансформації, пов’язані з обмеженням фінансової автономії Гетьманщини. Батуринські та Московські статті започаткували інтеграцію місцевої економіки до московського монетарного простору насамперед через посилення ролі московської монети в податкових та адміністративних розрахунках[304]. Однак до початку XVIII ст. грошовий ринок залишався багатокомпонентним і значною мірою визначався ринковими механізмами.

Після набуття Глуховом статусу столиці сформувався потужний адміністративно-фінансовий центр, через який проходили основні грошові потоки регіону[305]. Це сприяло переходу від децентралізованої системи до моделі, основаної на фіскальній концентрації ресурсів. У цей період різко збільшується кількість рублевих номіналів російського карбування. Найяскравіше це демонструє скарб із с. Обложки 1968 р., у складі якого виявлено 229 срібних рублів XVIII ст. Загальна вага рублевої частини комплексу перевищувала 5,9 кг срібла (див. табл. 6, додаток Д).

Важливим джерелом формування монетної маси стали податкові надходження. Діяльність Малоросійської колегії в 1720-х рр. супроводжувалася зростанням обсягів фінансових зборів і концентрацією коштів у столиці[306]. У скарбі із с. Обложки переважають державні рублеві емісії: 36 рублів Петра I, Катерини I та Петра II 1721–1729 рр. загальною вагою 1 018,8 г; 42 рублі Анни

---

[303] Клюєв А. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII–XVIII ст. С. 46–50.
[304] Економічна історія України. С. 418–420.
[305] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). С. 50–56.
[306] Вечерський В. Гетьманські столиці України. С. 32–33.

Іоанівни 1732–1740 рр. вагою 1 072,68 г; 150 рублів Єлизавети Петрівни 1741–1761 рр. загальною вагою 3 831 г. Окремо зафіксовано рідкісний рубль Іоана Антоновича 1740 р. вагою 25,54 г[307] (див. табл. 6, додаток Д). Концентрація такої кількості великої срібної монети безпосередньо пов'язана з функціонуванням Глухова як адміністративної столиці.

Показово, що поряд зі сріблом у другій половині XVIII ст. у регіоні різко зростає роль золотої монети. У скарбі с. Пустогород 1978 р. виявлено 400 золотих монет загальною вагою понад 5 кг золота. Основу комплексу становили 380 золотих 10-рубльовиків Катерини II 1765–1794 рр. санкт-петербурзького карбування загальною вагою 4 974,2 г. Крім того, знайдено 18 золотих 5-рубльовиків Катерини II вагою 117,72 г, 5-рубльовик Єлизавети Петрівни 1756 р. вагою 8,26 г та рідкісний золотий 10-рубльовик Петра III 1762 р. вагою 16,57 г[308] (табл. 9, додаток Д). Така концентрація золота свідчить про формування в Глухові потужного адміністративно-фінансового середовища, пов'язаного з обслуговуванням державного апарату, старшинської еліти та великих фіскальних операцій.

Зміна статусу міста вплинула й на структуру дрібного обігу. У скарбі м. Глухова 2011 р. виявлено 9 мідних 5-копійчаних монет Єлизавети Петрівни 1757–1761 рр. московського карбування загальною вагою 486 г та 2 мідні 10-копійчані монети Петра III 1762 р. вагою 108 г[309] (табл. 7, додаток Д). Це демонструє витіснення багатовалютних практик у сфері дрібної торгівлі й утвердження уніфікованої російської монетної системи. Простежуємо, що адміністративний чинник вплинув не лише на інтенсивність грошового обігу, а й на характер монетної маси Глухівщини. Якщо в XVII ст. основу «валюти капіталу» становили західноєвропейські талери та флорини, то після перетворення Глухова на столицю Гетьманщини їх поступово замінили російські рублі й золоті імперські номінали. Це свідчить про завершення інтеграції регіону до централізованого монетарного простору Російської імперії.

---

[307] Узденников В. В. Монеты России: 1700–1917. С. 420.
[308] Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты. С. 309, 314, 318.
[309] Клюєв А. М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 67.

Глухів поступово перетворився на «монетарний вузол», де були сконцентровані процеси надходження, накопичення і перерозподілу фінансових ресурсів. Зростання кількості адміністративного персоналу, військових гарнізонів та населення у сфері обслуговування стимулювало розвиток внутрішнього ринку й підвищувало попит на готівку. Так, у справі 6220 від 16 березні 1737 р. йдеться про надання провіанту за гроші Ніжинському полку для новоприбулих солдатів Великолуцького піхотного полку[310]. Нумізматичні матеріали XVIII ст. демонструють збільшення частки російської розмінної монети в міському середовищі. У глухівських знахідках фіксуються мідні 5-копійчані монети Єлизавети Петрівни 1758–1761 рр. московського карбування, а також монети Петра III 1762 р., що свідчить про стабільне забезпечення локального ринку державною розмінною монетою (табл. 7, 8, додаток Д).

Матеріали Генеральної військової канцелярії щодо фінансового забезпечення компанійських полків у 1737 р. також демонструють концентрацію капіталу в адміністративному центрі. Під час воєнних дій Глухів став ключовим пунктом виплати жалування «полковникамъ, сотникамъ и рядовимъ компанійцамъ». Документація ГВК фіксує централізовані виплати «въ рубляхъ и копейкахъ», а також використання «счетных денегъ» для точних розрахунків за «порції та рації». Це свідчить про масове надходження дрібної російської монети в економіку регіону та її активне використання в локальному ринку[311].

Археологічні матеріали підтверджують інтенсивність цього процесу. У скарбах Глухівщини 1730–1760-х рр. регулярно трапляються рублі, полтини, гривеники та мідні копійки санкт-петербурзького і московського карбування. Особливо показовим є скарб із с. Обложки, де виявлено 150 рублів Єлизавети Петрівни 1741–1761 рр. загальною вагою 3 831 г та 42 рублі Анни Іоанівни 1732–1740 рр. вагою понад 1 кг срібла[312] (табл. 6, додаток Д). Це засвідчує постійне надходження державної монети до адміністративного центру.

---

[310] ЦДІАК Ф. 51. Оп 1. Спр. 6220. 1 арк.
[311] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6145. 7 арк.
[312] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 99.

Унаслідок розвитку міського ринку дедалі більшого значення набували дрібні розмінні номінали, необхідні для повсякденних розрахунків – оплати праці, закупівлі продовольства та ремісничих послуг. Так, у справі 8803 від 20 жовтня 1747 р. канцелярія видає указ глухівському сотенному отаману Григорію Кологривому про фінансування з підвідомчої Дому міністерської суми будівництва кам'яного архіву та скарбосховища в м. Глухові[313]. З огляду на це в комплексах XVIII ст. помітно зростає частка мідної монети. Якщо у XVII ст. переважали польські солиди (додаток А), то у XVIII ст. їх витісняють російські копійки, деньги та 5-копійчаники (додаток Б).

Уже на початковому етапі «глухівського періоду» простежується подвійний вплив адміністративного чинника. З одного боку, він сприяв зростанню обсягів грошової маси через концентрацію фінансових потоків, з іншого – змінював її структуру, підпорядковуючи грошовий обіг потребам адміністративно-фіскальної системи[314]. Це особливо помітно в співвідношенні дорогоцінних і розмінних номіналів. Якщо в скарбах XVII ст. домінували талери Голландської республіки, саксонські рейхсталери та флорини Священної Римської імперії (додаток А), то у XVIII ст. провідне місце посідають рублі, полтини та мідні копійки російського карбування (додаток Б). Водночас західноєвропейська монета поступово переходить із категорії повсякденного обігу до сфери накопичення[315].

Ці процеси заклали підґрунтя для уніфікації монетної системи та витіснення іноземної валюти. Навіть у другій половині XVIII ст. у скарбах ще трапляються окремі західноєвропейські талери, однак їх частка вже незначна порівняно з російськими рублевими номіналами. Так, у Глухівському Петропавлівському скарбі поряд із талерами Марії Терезії 1753–1777 рр. зафіксовано значно більшу кількість російської срібної монети середини

[313] ЦДІАК. Ф.51. Оп. 3. Спр. 8803. Арк. 3 із 67.
[314] Українська держава другої половини 17–18 ст.: політика, суспільство, культура. С. 200.
[315] Клюєв А. Вказ. праця. С. 100.

XVIII ст., що демонструє зміну структури монетної маси регіону[316] (табл. 5, додаток Д).

Подальший розвиток грошового обігу Сіверщини в першій половині XVIII ст. демонструє перехід до безпосередньої реалізації імперської монетарної політики. Уже в 1720–1730-х рр. адміністративний чинник стає інструментом уніфікації грошової системи та формування єдиного рубльового простору. Це простежується в матеріалах Генеральної військової канцелярії, де зафіксовано впровадження нових монетних номіналів. Зокрема, Сенатом 9 серпня 1755 р. був виданий указ про введення в обіг срібних п'ятикопійчаних монет, 14 січня 1758 р. указом її імператорської величності дано розпорядження Сенату про введення в обіг п'ятикопійкових мідних монет[317]. Нумізматичні комплекси підтверджують результативність цієї політики: уже в середині XVIII ст. у великих скарбах Глухівщини майже повністю домінують російські рублі, полтини та мідні номінали санкт-петербурзького й московського карбування. Це означало остаточне залучення Глухова до єдиного імперського монетарного простору.

Кількісно-якісний аналіз нумізматичних матеріалів XVIII ст. фіксує майже повну домінацію російської монети, частка якої перевищує 99% усіх знахідок. Натомість іноземні номінали, що раніше відігравали важливу роль у грошовому обігу, знижуються до рівня поодиноких знахідок – менш як 1 % (див. додаток Б). Матеріали скарбових комплексів підтверджують цю тенденцію. У скарбі с. Обложки 1968 р. серед 229 срібних рублів XVIII ст. абсолютну більшість становили монети російського карбування – рублі Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни, тоді як іноземна монета фактично відсутня[318] (табл. 6, додаток Д). Аналогічна ситуація простежується і в скарбі с. Пустогород 1978 р., де з 400 золотих монет лише поодинокі екземпляри не належали до російського імперського карбування (табл. 9, додаток Д).

---

[316] Клюєв А. М. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII-XVIII ст. С. 120.

[317] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13417. 3 арк; Там само. Спр. 15107. 6 арк.

[318] Клюєв А. М. Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами). С. 14.

Така зміна структури була наслідком адміністративного регулювання. Передусім це простежувалося в контролі податкових надходжень, які акумулювалися в рублевому еквіваленті, що автоматично зменшувало роль альтернативних валют. Саме тому вже в першій половині XVIII ст. у скарбах Глухівщини практично зникають голландські левкові талери, саксонські рейхсталери та польські орти, які в XVII ст. становили основу великого торговельного обігу. Їх місце займають рублі санкт-петербурзького та московського карбування, що циркулювали через систему державних платежів і податкових зборів[319].

Важливим механізмом концентрації грошових ресурсів була система оренд – горілчаної, тютюнової та інших промислів, право на які надавалося в обмін на фіксовані виплати до військової скарбниці. Характерним прикладом є Універсал Івана Мазепи від 18 липня 1702 р., згідно з яким Новгород-Сіверському монастирю було надавано право на шинкування в селах Спаське та Мізинь за умови сплати «золотих сто» до «скарбу войскового»[320]. Така практика забезпечувала стабільне надходження коштів і супроводжувалася адміністративним контролем за цінами, що сприяло уніфікації грошового простору навіть на рівні сільських шинків. Термін «золоті» у документах XVIII ст. дедалі частіше співвідноситься не із західноєвропейськими дукатами, а з російськими золотими червінцями та імперськими номіналами[321].

Важливу роль відігравали й державні виплати – жалування адміністративному апарату, військовим підрозділам та персоналу сфери обслуговування здійснювали лише імперською монетою. Паралельно утримання окремих військових з’єднань покладалося на місцеве населення через систему «місячного контенту». Це підтверджує Універсал Івана Мазепи від 3 травня 1702 р., у якому заборонялося посполитим переходити в статус козацьких підсусідків для уникнення сплати коштів на утримання охотницького війська[322].

---

[319] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства. С. 71–76; Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 185–188.
[320] БПАН. ВР. № 270. Арк. 67.
[321] Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. С. 115–117.
[322] БПАН. ВР. № 270. Арк. 66.

У фінансовому вимірі це означало посилення контролю над рухом грошової маси та подальше підпорядкування локальних платежів державній монетній системі.

Заходи гетьманської влади щодо забезпечення військових підрозділів, зафіксовані в цьому Універсалі, згодом були доповнені новими формами зборів, спричиненими зміною геополітичної ситуації. Якщо на початку XVIII ст. основна увага приділялася «місячному контенту» для найманих полків, то вже в 1710-х рр. актуальним стало забезпечення транзитних військ. Це простежуємо в Універсалі Івана Скоропадського від 13 січня 1710 р., яким санкціоновано збір «покуховного» податку в Чернігові для компенсації витрат міста на «уставичні наїзди» військ, що призводили до виснаження міського скарбу[323]. Такі надзвичайні збори сприяли концентрації рублевої монети в руках адміністрації та прискорювали витіснення іноземних номіналів із локального ринку. Уже в 1730–1760-х рр. у скарбах Сіверщини майже повністю домінують російські рублі, полтини та мідні 5-копійчаники (додаток Б).

У результаті формується замкнений цикл грошового обігу: податкові надходження та збори концентрувалися в центрі, а потім поверталися через систему державних виплат[324]. Це забезпечувало контроль над фінансовими потоками й стандартизацію монетної маси, оскільки ключові операції здійснювали в межах єдиної грошової системи. Матеріали скарбів Глухівщини XVIII ст. підтверджують завершення цього процесу: більшість великих комплексів складається майже з російських рублів, імперіалів, полтин і мідних номіналів санкт-петербурзького та московського карбування. Зокрема, у скарбі с. Пустогород 1978 р. зафіксовано 395 золотих імперіалів і 5 полуімперіалів Російської імперії, тоді як іноземна золота монета відсутня[325] (табл. 9, додаток Д).

Важливо, що уніфікація не обмежувалася витісненням іноземної монети. Якщо в XVII ст. грошовий обіг характеризувався функціональним поділом між різними валютними компонентами, то у XVIII ст. формується ієрархічна

[323] ІР НБУВ. Ф. 8. Спр. 2332. Арк. 42 зв.–43.
[324] Українська держава другої половини 17–18 ст. : політика, суспільство, культура. С. 208.
[325] Бєлашов В., Клюєв А. Монетні скарби та окремі знахідки монет м. Глухова та його округи. С. 100.

система, у якій усі рівні обігу – від дрібних розрахунків до великих фінансових операцій – обслуговуються монетою одного державного походження. Рубль, полтина, гривеник, копійка та золоті імперіали входили до єдиного монетного ряду й підпорядковувалися спільній вагово-номінальній системі Російської імперії[326].

Це підтверджують нумізматичні знахідки на території Шосткинського району Сумської області[327] (табл. 3.1.1). Порівняння скарбових комплексів XVII та XVIII ст. демонструє не лише зміну співвідношення окремих монет, а й перебудову всієї структури грошового ринку.

Таблиця 3.1.1.

Порівняння країн-емітентів XVII ст. та XVIII ст. за аналізом скарбів, знайдених на території Шосткинського району Сумської області

XVII ст.		**XVIII ст.**	
Номінал монет, к-ть	**Країна**	**Номінал монет, к-ть**	**Країна**
Талер, 454	Голландська республіка, Священна Римська імперія, Іспанські Нідерланди, Швеція	Талер, 10	Священна Римська імперія, Річ Посполита
Флорин, 677	Голландська республіка, Священна Римська імперія	Півталер, 2	Брауншвейг-Люнебург
Орт, 73	Священна Римська імперія, Річ Посполита	Імперіал, 395	Російська імперія
Шостак, 130	Річ Посполита	Полуімперіал, 5	Російська імперія
Трояк, 100	Річ Посполита	Рубль, 1350	Російська імперія
Півторак, 35	Річ Посполита	Полтина, 19	Російська імперія
Солід мідний, 1912	Річ Посполита	Полуполтина, 1	Російська імперія
Солід срібний, 112	Річ Посполита, Швеція	Гривенник, 3	Російська імперія
Копійка, 9810	Московське царство	5 коп., 680	Російська імперія
		2 коп., 10	Російська імперія
		1 коп., 90	Російська імперія, Московське царство

[326] Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 183–186.

[327] Клюєв, А. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. С. 9–15; Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. С. 96–104; Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. С. 109–124.

Зокрема, для XVII ст. характерне співіснування різних сегментів грошового обігу: великі срібні номінали представлені талерами (454 од.) і флоринами (640 од.) західноєвропейського походження, середні – ортами (73 од.), шостаками (117 од.) і трояками (100 од.) Речі Посполитої, тоді як масовий дрібний обіг формують копійки Московського царства (9 787 од.) та мідні соліди (1 340 од.). На думку В. Нечитайла, така структура відображала функціональну диференціацію грошового обігу залежно від типу операцій. Талери Голландської республіки, Священної Римської імперії та Іспанських Нідерландів використовували переважно у великій торгівлі й нагромадженні капіталу, польські шостаки та трояки – у середньому сегменті ринку, тоді як московські копійки й мідні соліди забезпечували дрібний локальний обіг[328].

Натомість структура XVIII ст. демонструє принципово іншу модель. Кількість талерів скорочується до 10 екземплярів, а півталери представлені лише двома монетами Брауншвейг-Люнебургу. Основу монетної маси становлять уже російські державні номінали: 1 350 рублів, 395 золотих імперіалів і 5 полуімперіалів. Це свідчить про домінування російської монети у великих фінансових операціях другої половини XVIII ст. Такі співвідношення в грошовому обігу європейської і російської монетних систем підтверджено в дослідженні А. Армен[329].

У XVIII ст. формується завершена система російських розмінних номіналів: у знахідках представлені полтини (19 од.), полуполтина (1 од.), гривеники (3 од.), 5-копійчаники (680 од.), 2-копійчані монети (10 од.) та копійки (90 од.). Це свідчить про ліквідацію попередньої багатовалютності, коли окремі сегменти ринку обслуговували монетами різних держав. Відтепер усі рівні економічного обігу – від великих державних платежів до дрібних ринкових покупок – забезпечувалися єдиною імперською монетною системою [330].

---

[328] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 59, 98.
[329] Армен А. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. С. 139–140.
[330] Годунова Л. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Кіровоград, 2014. С. 71–73.

Особливо показовим є співвідношення дрібної монети. Якщо у XVII ст. основу масового обігу становили 9 810 московських копійок та 1 912 польських мідних солідів, то у XVIII ст. їх замінюють російські 5-копійчаники (680 од.), копійки (90 од.) і 2-копійчані монети (10 од.). Це означало не лише зміну емітента, а й перехід до десяткової системи лічби, яка поступово витіснила польсько-литовські та змішані рахункові традиції.

Матеріали скарбів Шосткинського району відображають завершення тривалого процесу монетарної трансформації Сіверщини. Якщо в XVII ст. регіональний ринок функціонував як багатовалютний простір із розподілом функцій між західноєвропейською, польською та московською монетою, то у XVIII ст. формується централізована система з домінуванням російських номіналів на всіх рівнях обігу[331].

У XVIII ст. багатокомпонентна структура попереднього періоду замінюється внутрішньо узгодженою ієрархією російської монетної системи: від рубля (1 350 од.) до його фракцій – полтини, гривеника та копійок різних номіналів. Великі платежі забезпечували імперські золоті монети – 395 імперіалів і 5 полуімперіалів, тоді як західноєвропейські талери скорочуються до 10 екземплярів. Серед російських номіналів переважають монети санкт-петербурзького та московського карбування середини – другої половини XVIII ст., зокрема рублі Єлизавети Петрівни 1741–1761 рр., Катерини II 1762–1796 рр. та золоті імперіали 1765–1794 рр. Іноземна монета представлена лише поодинокими талерами Священної Римської імперії та Речі Посполитої, які вже не формували окремого сегмента ринку.

Ці дані демонструють перехід від функціонально розділеної мультивалютної системи XVII ст. до уніфікованої монетної структури XVIII ст., що відповідала логіці імперської фінансової централізації. Фактично горизонтальна модель співіснування кількох валют була замінена системою, у

[331] Спасский И. Г. Русская монетная система. С. 123–127.

якій усі номінали – від золотого імперіала до мідної копійки – підпорядковувалися єдиному державному стандарту[332].

Ця система базувалася на чіткій градації металів і номіналів. Срібний рубль і золотий червінець виконували функції «валюти капіталу», забезпечуючи великі платежі та накопичення. Натомість у сфері повсякденного обігу дедалі більшого значення набували мідні номінали[333]. Матеріали скарбів Глухівщини демонструють цю ієрархію особливо виразно: золоті імперіали й полуімперіали трапляються переважно у великих комплексах, пов’язаних із накопиченням капіталу, тоді як мідні 5-копійчаники та копійки концентруються в міських знахідках і локальних господарських комплексах (додаток Д).

Зростання ролі мідної монети є однією з найхарактерніших рис грошового обігу XVIII ст. Її частка перевищує 50% від загальної кількості знахідок (додаток Б). Наймасовішою категорією стають мідні 5-копійчаники – 680 екземплярів. Для порівняння, у XVII ст. функцію основної дрібної монети виконували польські соліди (1912 од.) та московські копійки (9 810 од.), однак вони належали до різних монетних систем і не утворювали єдиного номінального ряду.

Цей процес відображав як потреби міського середовища, де зростала кількість дрібних трансакцій, так й імперську фінансову політику, спрямовану на здешевлення обігу через мідне карбування. Якщо на початку реформ Петра I з пуда міді карбували монети на 12,8 рубля, то до 1718 р. – уже на 40 рублів, що значно підвищувало прибутковість монетної справи й забезпечувало ринок дешевою розмінною монетою[334].

Особливо показовими були масові емісії мідних п’ятаків і копійок, які поступово витіснили дрібне срібло. Це змінило не лише матеріальний склад монетної маси, а й характер економічних відносин: дрібний обіг дедалі більше залежав від мідних номіналів, схильних до інфляційних коливань[335]. У

---

[332] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 133–137.
[333] Годунова Л. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія. С. 77–80.
[334] Спасский И. Г. Русская монетная система. Москва: Учпедгиз, 1957. С.100.
[335] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. С. 96–104.

нумізматичних матеріалах Глухівщини це проявляється в скороченні дрібного срібла – гривеників і полуполтин – на тлі поширення мідних 5-копійчаників і копійок. Фактично мідна монета стала основою повсякденного міського ринку XVIII ст. (додаток Д).

У цьому контексті важливими є явища перекарбування монети та зміни її номінальної вартості. Подібні практики свідчать про активне втручання держави в грошовий обіг і нестабільність окремих сегментів фінансової системи. Найхарактернішими були перекарбування мідних номіналів у періоди зміни монетних стандартів, коли старі копійки та п’ятаки отримували нові позначення вартості. Зокрема, у справі 17292 від 30 червня 1761 р. йдеться про оголошення в полках Лівобережної України про збір мідної монети для відправлення на переробку в монетний двір[336]. Це дозволяло адаптувати грошовий ринок до нових фінансових умов без повного вилучення старої монети з обігу.

Не менш важливою є трансформація ролі іноземної монети. Якщо в XVII ст. вона виконувала функції універсального платіжного засобу, то у XVIII ст. її значення поступово обмежувалося сферою накопичення та церковних пожертв. У Глухівському Петропавлівському скарбі талери Марії Терезії 1753–1777 рр. і талер Августа III 1753 р. вже не утворюють самостійного сегмента обігу, а існують поряд із панівною російською монетою (табл. 1, додаток Д). Це свідчить про втрату іноземною валютою ролі повсякденного платіжного засобу.

Показовим підтвердженням цих процесів є матеріали архівної справи 3216 від 8 листопада 1714 р. «Реєстр купців Чернігівського полку, що дали підписку не вивозити за кордон заборонені товари, а продавати їх тільки в Ригу та інші російські гавані на Балтиці, та не ввозити з-за кордону російської мідної і срібної монети»[337]. Документ фіксує пряме адміністративне регулювання зовнішньої торгівлі та руху монети, зокрема обмеження ввезення й вивезення грошових знаків. Фактично йдеться про формування монетарного протекціонізму,

[336] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17292. 10 арк.
[337] ЦДІАК. Ф 59. Оп. 3. Спр. 3216. 7 акр.

спрямованого на контроль грошового обігу та запобігання витоку дорогоцінного металу за кордон.

Іноземна валюта поступово перетворюється з активного елемента обігу на пасивний ресурс, що функціонує поза межами основного фінансового потоку. Упродовж XVIII ст. Глухівщина остаточно перейшла від відкритої багатовалютної моделі до централізованого рублевого простору Російської імперії.

Паралельно змінюються й канали надходження монети. Якщо в XVII ст. основним джерелом срібла були торговельні зв'язки, то у XVIII ст. грошовий обіг дедалі більше залежить від централізованих імперських трансфертів[338]. Нумізматичні матеріали це підтверджують: у скарбі с. Обложки зафіксовано 150 рублів Єлизавети Петрівни 1741–1761 рр., 42 рублі Анни Іоанівни 1732–1740 рр., а також рублі Петра I та Петра II 1721–1729 рр.[339] (табл. 6, додаток Д). Це свідчить про систематичне надходження державної монети через офіційні фінансові канали.

Особливо виразно ця тенденція виявляється у функціонуванні Глухова як адміністративного центру. Саме тут концентрували податкові, митні та військові надходження, які згодом перерозподіляли через систему державних виплат і фінансування адміністративного апарату. Про це свідчать справи 4895 від 31 травня 1734 р. «Донесення і відомость новомлинського сотенного уряду Ніжинського полку про ціни на провіант в березні та квітні 1734 р.», справа № 6222 за березень 1737 р. «Про надання провіанту за гроші глухівської сотні Ніжинського полку для Преображенського полку», справа № 2969 від 17–18 квітня 1729 р. «Про підтвердження права Кролевецької ратуши на збір податку з млина» [340].

Важливим індикатором державного контролю стала практика встановлення твердих цін («такс») на продукти харчування. Відповідно до справи 4578 від 20 серпня 1733 р «Відомості про ціни на хліб в полках

[338] Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мировоі війни. С.161–163.
[339] Клюєв А. Особистий архів.
[340] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4895. 3 арк.; Спр. 6222. 2 арк.; Спр. 2969. 6 арк.

Стародубського полку» у Глухові ціна на житній хліб становила 1,5–2 копійки за хлібину, що було на 30–33% нижче від ярмаркових цін у Кролевці[341]. Така різниця пояснювалася тим, що державні виплати здійснювали переважно мідною та новою срібною російською монетою, тоді як на вільному ринку перевагу надавали стабільній європейській валюті. Показово, що саме в цей період у скарбах різко зростає частка мідної монети: на території Шосткинського району зафіксовано 680 мідних 5-копійчаників, 90 копійок та 10 двокопійчаних монет Російської імперії (додаток Б). Це безпосередньо пов’язано з потребами щоденного міського обігу.

Концентрацію фінансових ресурсів у Глухові підтверджують і матеріали справи № 8718 від 5 серпня 1746 р., що містить відомості про будівництво кам’яного архіву та скарбосховища. Документальний комплекс фіксує значні витрати на оплату праці та закупівлю матеріалів, що демонструє трансформацію державних фінансових ресурсів у стратегічні об’єкти міської інфраструктури[342]. Сам факт спорудження спеціального скарбосховища свідчить про концентрацію в Глухові значних обсягів срібної та золотої монети.

У результаті грошовий обіг набуває чітко вираженого централізованого характеру. Якщо в XVII ст. його інтенсивність визначалася передусім торгівлею та міжнародними обмінами, то у XVIII ст. головними каналами надходження монети стають державні виплати – військове жалування, фінансування адміністративного апарату, податкові перерахування та імперські трансферти[343].

З огляду на викладене можна стверджувати, що перша половина XVIII ст. стала періодом формування нової моделі грошового обігу, основними рисами якої були:

– монетарна уніфікація на основі рубльової системи;

– витіснення іноземної валюти з активного обігу;

– домінування мідних номіналів у сфері повсякденних розрахунків;

– залежність грошової маси від централізованих фінансових потоків;

---

[341] Там само. Спр. 4548. 3 арк.
[342] Там само. Спр. 8718. 140 Арк. 2.
[343] Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 21–24.

– зростання ролі адміністративного центру як ключового вузла циркуляції.

Усі ці процеси безпосередньо відображені у структурі нумізматичних знахідок. Якщо в XVII ст. основу великого срібного обігу становили 454 талери та 677 флоринів західноєвропейського походження, то у XVIII ст. їх місце посідають 1 350 рублів, 395 імперіалів та масові емісії мідних 5-копійчаників Російської імперії (додатки А, Б). Це засвідчує остаточне формування єдиного імперського монетарного простору на території Сіверщини.

Саме в межах цієї моделі відбувається подальша трансформація соціальної структури грошового обігу й концентрація капіталу, що визначатимуть наступний етап розвитку фінансової системи регіону.

Формування уніфікованої монетарної системи у XVIII ст. супроводжувалося не лише змінами у структурі грошового обігу, а й трансформацією механізмів розподілу та накопичення фінансових ресурсів. Адміністративний чинник слугував ключовим інструментом перерозподілу грошової маси на користь нових соціальних груп, передусім козацької старшини та представників імперського управлінського апарату[344].

На відміну від попереднього періоду, коли носіями великих фінансових ресурсів були переважно купецькі кола, пов’язані з міжрегіональною та міжнародною торгівлею, у XVIII ст. центри фінансової концентрації зміщуються до адміністративно-фіскальної сфери. Накопичення капіталу дедалі більше залежить від контролю над податковими потоками, земельними ресурсами та державними виплатами. Це підтверджують великі скарби другої половини XVIII ст., у яких домінують уже не західноєвропейські талери, а російські рублі та золоті імперіали. Зокрема, у скарбі с. Пустогород зафіксовано 380 золотих 10-рубльовиків Катерини II 1765–1794 рр. загальною вагою майже 5 кг золота, що свідчить про концентрацію значних фінансових ресурсів у руках адміністративно-старшинської еліти (табл. 9, додаток Д).

Цей процес чітко простежується у складі нумізматичних комплексів. Якщо для XVII ст. характерні скарби, пов’язані переважно з торговельними операціями

[344] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства. С. 97–104.

та накопиченнями середнього рівня, то XVIII ст. демонструє значно масштабніші фінансові акумуляції. У досліджених комплексах Шосткинського району XVII ст. зафіксовано 454 талери та 677 флоринів західноєвропейського походження, тоді як у XVIII ст. домінують 1 350 рублів, 395 імперіалів і 5 полуімперіалів Російської імперії (додатки А, Б). Така зміна відображає не лише трансформацію структури монетної маси, а й перебудову механізмів накопичення капіталу.

Яскравим прикладом є скарб із с. Пустогород, у складі якого виявлено 380 золотих монет номіналом 10 рублів. Йдеться переважно про 10-рубльовики Катерини II 1765–1794 рр. санкт-петербурзького карбування. Загальна вага комплексу становила майже 5 кг золота, що суттєво перевищувало потреби звичайного торговельного обігу та вказувало на концентрацію стратегічного фінансового резерву (табл. 9, додаток Д). Подібний рівень накопичення був доступний лише старшинсько-адміністративній верхівці або великим державним урядовцям[345].

Подібні тенденції простежуються і в інших комплексах. Скарби з великими обсягами срібла, які інтерпретують як «банківські» накопичення, демонструють функціонування Глухівщини як центру фінансової акумуляції, де зосереджувалися як державні кошти, так і приватні капітали. Це дає підстави стверджувати, що формувався новий тип економічної структури, у якій адміністративний центр виконував роль не лише політичного, а й фінансового ядра регіону[346]. Особливо показовим є Обложківський скарб із великою кількістю срібних рублів Петра I, Петра II, Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни 1720–1750-х рр. (табл. 6, додаток Д). Переважання великих срібних номіналів над дрібною монетою свідчить про їх використання передусім як засобу довготривалого накопичення та резервування капіталу.

---

[345] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. С. 96–104.

[346] Клюєв А. Товарно-грошові відносини на лівобережній Україні в період занепаду гетьманщини (1701–1782 рр.). С. 92–96.

У цьому контексті важливого значення набуває концентрація земельної власності, яка безпосередньо впливала на формування грошових ресурсів. Зосередження значних земельних масивів у руках старшини створювало умови для акумуляції прибутків, що трансформувалися в грошову форму. Як зазначав В. Бєлашов, саме концентрація земельного фонду сприяла накопиченню значних фінансових ресурсів[347]. Економічною основою таких накопичень ставали прибутки від оренд, млинів, ґуралень, шинкування та експлуатації підданого населення, які дедалі частіше переводилися в рублеву й золоту монету імперського зразка[348]. Саме тому в скарбах другої половини XVIII ст. майже зникають дрібні торговельні накопичення, натомість з'являються великі комплекси високономінальної монети.

У другій половині XVIII ст. ця модель набуває завершеного вигляду. Грошовий обіг уже функціонує як багаторівнева система, у якій кожен сегмент населення користується відповідними номіналами залежно від свого економічного статусу та характеру фінансових операцій. Водночас усі ці рівні залишаються інтегрованими в межах єдиної імперської монетної системи, що забезпечувало стабільність фіскального контролю та передбачуваність державних платежів[349].

Важливою ознакою трансформації грошового обігу XVIII ст. стала зміна характеру тезаврації. Якщо в попередній період переважали дрібні заощадження, пов'язані зі збереженням ресурсів у нестабільних умовах, то тепер фіксуються великі скарби, що відображають накопичення капіталу як показник економічного впливу та соціального статусу. Одночасно змінюється і матеріальна структура накопичень: провідну роль поряд зі сріблом починає відігравати золото, яке використовували для великих фінансових операцій і концентрації вартості[350]. Саме тому в скарбах Глухівщини з'являються імперіали

---

[347] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). С. 60–72.
[348] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп.3. Спр. 4594. 5 арк.; Ф. 59. Оп. 5. Спр. 5792. 3 арк; там само. Спр 5793. 1 арк.
[349] Економічна історія України. С. 532–535.
[350] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 104–111.

та полуімперіали Російської імперії, інтегровані в централізовану рублеву систему та безпосередньо пов’язані з імперською фінансовою політикою[351].

Паралельно розвивається дрібний грошовий обіг, що обслуговував повсякденні потреби населення. У результаті формується соціально стратифікована модель монетного ринку, де різні верстви користувалися різними типами монети. Матеріали скарбів Глухівщини та Шосткинського району демонструють одночасне функціонування золотих імперіалів, срібних рублів і масових мідних п’ятаків, однак сфери їх використання були чітко розмежовані. Золоті монети трапляються переважно у великих старшинських скарбах, тоді як мідні 5-копійчаники й копійки становлять основну масу знахідок із міського культурного шару та ярмаркових територій (додаток Б).

Верхній рівень цієї ієрархії становили золоті та великі срібні номінали, що були сконцентровані в руках старшини й адміністративної еліти. У скарбових комплексах XVIII ст. зафіксовано 395 імперіалів і 5 полуімперіалів російського чекану, викарбуваних переважно на Санкт-Петербурзькому та Московському монетних дворах у 1730–1760-х рр. за правління Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II. Особливо поширеними були золоті 10-рублеві імперіали 1755–1762 рр., які містили понад 16 г золота та використовувалися для великих виплат і накопичення (табл. 9, додаток Д). Середній сегмент формували срібні рублі (1 350 од.), полтини (19 од.), полуполтини та гривеники 1720–1770-х рр., а основу повсякденного ринку[352] становили мідні номінали – 680 п’ятаків, 90 копійок і 10 двокопійчаних монет, карбованих після реформи 1757–1758 рр. на Єкатеринбурзькому, Сестрорецькому та Московському монетних дворах. На монетах фіксуються портрети Петра I, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II, що додатково підкреслює імперський характер нової монетної системи (додаток Б).

Домінування мідної монети відображало не лише економічні, а й соціальні процеси: розвиток міського господарства, поширення найманої праці та

[351] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 102–103.
[352] Клюєв А. М., Чумаченко О. А. Українські літописи, щоденники-хроніки 17–18 ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2022. Вип. 39. С. 5–15.

посилення залежності населення від грошових розрахунків. Саме мідні п’ятаки другої половини XVIII ст. становлять найбільшу групу випадкових знахідок у Глухові, Воронежі та Кролевці, що пояснюємо їх активним використанням у щоденній торгівлі, оплаті ремісничих послуг, дрібного жалування та забезпеченні гарнізонів. Особливо масовими були 5-копійчаники Катерини II 1763–1796 рр., виготовлені за 16-рублевою стопою, що спричинило різке зростання обсягів мідної монети в обігу[353].

У цьому контексті адміністративний чинник був механізмом одночасної концентрації та перерозподілу фінансових ресурсів. Через систему податків і зборів кошти акумулювалися в центрі, а через державні виплати поверталися в обіг, забезпечуючи функціонування економіки. Саме через Глухів проходили значні обсяги рублевої та мідної монети, призначеної для виплат компанійським полкам, адміністративному апарату й утриманню державних установ. Архівні матеріали 1730–1740-х рр. фіксують регулярне використання рублів, полтин і мідних копійок у виплатах «жалування» та забезпеченні «порцій і рацій»[354].

Особливо важливим є те, що перерозподіл фінансових ресурсів мав виразну соціальну спрямованість. Значна частина коштів концентрувалася в руках вузького кола осіб, пов’язаних із адміністративною системою, що посилювало майнову диференціацію. Водночас широкі верстви населення залишалися залежними від дрібного грошового обігу, що обмежувало можливості накопичення. Нумізматичні комплекси це підтверджують: великі скарби старшинського середовища містять золоті імперіали, срібні рублі та полтини, тоді як у дрібних селянських схованках переважають мідні копійки, денги та п’ятаки. У низці периферійних комплексів Шосткинського району XVIII ст. золоті монети взагалі відсутні, а основу знахідок становлять саме мідні номінали (табл. 7, 8, додаток Д).

---

[353] Спасский И. Г. Русская монетная система. 3-е изд., доп. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1962. С. 138–142.

[354] ЦДІАК України. Ф.59. Оп 1. Спр. 8264. 4 арк; Там само. Спр. 2464. 3 арк. Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 6220. 2 арк.

Отже, у XVIII ст. грошовий обіг Сіверщини набуває рис соціально стратифікованої системи, у якій золото концентрується у сфері державних фінансів та елітного накопичення, срібло забезпечує великі й середні платежі, а мідна монета стає основою повсякденного ринку[355].

Поглиблення адміністративного контролю над фінансовою системою зумовило також виразну просторову диференціацію грошового обігу. Формування Глухова як політичного й фінансового центру сприяло нерівномірному розподілу монетної маси, що простежується як у писемних джерелах, так і в нумізматичних матеріалах. У результаті на території Сіверщини сформувалися різні моделі грошового обігу залежно від рівня інтегрованості регіонів до імперської фінансової системи.

Найбільш показовим був «столичний» тип грошового ринку, сформований у Глухові. Його характерною ознакою стала висока концентрація готівки, пов'язана з акумуляцією податкових надходжень, державних виплат і функціонуванням адміністративного апарату. Як зазначав В. Бєлашов, Глухів «акумулював значно більше готівки», ніж інші населені пункти регіону[356].

Концентрація фінансових ресурсів сприяла високому рівню монетизації міського середовища. Розвиток ринку найманої праці, ярмарків, ремісничих кварталів і гарнізонної інфраструктури стимулював активний обіг дрібної мідної монети. Археологічні матеріали XVIII ст. демонструють значну концентрацію мідних 5-копійчаних монет Катерини II, денг та копійок у межах міського простору Глухова.

У межах «столичного» ринку поєднувалися два процеси – інтенсивна циркуляція дрібної монети та концентрація великих фінансових ресурсів у вигляді золотих і срібних номіналів. Протилежною була «периферійна» модель грошового обігу, характерна для аграрних районів Сіверщини. Низький рівень товарності господарства обмежував потребу в значних обсягах грошової маси, тому тут домінувала дрібна розмінна монета. Як засвідчують матеріали,

[355] Годунова Л. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.). С. 88–89.
[356] Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708 –1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). С. 46.

«основна маса монетних знахідок… представлена… мідними солідами та дрібною російською “лускою”»[357]. Для периферійних районів характерним було тривале використання московських копійок кінця XVII – початку XVIII ст., а також польських солідів 1660–1666 рр., викарбуваних у Бидгощі та Уяздові, які інколи трапляються разом із пізнішими російськими мідними монетами (табл. 3, додаток Д). Це свідчить про повільні темпи монетарної уніфікації та збереження локальних форм обігу.

Проміжне положення між «столичною» та «аграрною» моделями займали Стародубщина й частково Ніжинщина, де через активні торговельні зв’язки довше зберігалася іноземна монета. Як зазначає О. Бакалець, саме «талер «залишався найбільш авторитетною монетою ринку…»[358]. У комплексах середини XVIII ст. трапляються талери Священної Римської імперії, викарбувані у Брауншвейзі, Гамбурзі й австрійських володіннях Габсбургів у 1690–1730-х рр., талери Речі Посполитої та саксонського чекану часів Августа II, які інколи співіснували з російськими рублями та полтинами[359]. Це свідчить про повільнішу монетарну уніфікацію в прикордонних торговельних районах.

Особливо показовим є співвідношення монет: якщо в Глухівському регіоні частка російського чекану перевищує 99%, то на прикордонних територіях ще трапляються талери, півталери та польські орти. У торговельних центрах Ніжинщини фіксуються також голландські й австрійські дукати та флорини[360].

Це дає підстави стверджувати, що у XVIII ст. на території Сіверщини формується щонайменше три типи грошового обігу:

– «столичний», зосереджений у Глухові, з високим рівнем монетизації та концентрації фінансових ресурсів;

– «торговельний», характерний для прикордонних і комерційно активних районів, зі збереженням елементів багатовалютності;

---

[357] Клюєв А. М. Загальна характеристика грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст. С. 57–63.
[358] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С. 80.
[359] Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства. С. 76–77.
[360] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 62–63.

– «аграрний», притаманний периферійним територіям, з обмеженим грошовим обігом і домінуванням дрібної монети.

Ця типологія відображала різний рівень інтеграції до імперської фінансової системи. Глухів становив ядро імперської монетарної політики, тоді як периферія довше зберігала традиційні форми обігу. Так, у скарбах Шосткинського району XVIII ст. зафіксовано лише 10 талерів і 2 півталери західноєвропейського походження, тоді як російський чекан представлений 1 350 рублями, 680 п’ятикопійчаними монетами та 395 імперіалами[361].

Просторова диференціація мала і соціальний вимір. У Глухові та Ніжині розвиток ярмарків, ремесла й гарнізонної інфраструктури стимулював активний обіг мідної монети. Натомість у периферійних районах дрібна «лускова» копійка кінця XVII ст. використовувалася ще в першій половині XVIII ст., що свідчить про повільніше впровадження нової монетної системи[362].

Одним із ключових етапів монетарної уніфікації стало скасування внутрішніх мит у 1754 р., що ліквідувало економічну відокремленість регіону. «Ліквідація внутрішнього митного кордону означала зникнення останнього бар’єру…»[363]. Це не лише спростило рух товарів, а й забезпечило безперешкодне надходження імперської грошової маси. Після 1754 р. у скарбах Сіверщини різко зростає частка російської монети регулярного чекану – рублів, полтин і мідних п’ятаків, тоді як західноєвропейські талери перетворюються на поодинокі знахідки, що виконували переважно функцію тезаврації[364]. Унаслідок цього грошовий обіг дедалі більше залежав від централізованих імперських трансфертів, пов’язаних із податками, державними витратами та фінансовими перерозподілами. Джерела характеризують такий стан як «монетарну стерильність» – ситуацію, коли регіон фактично втрачає власні канали поповнення грошової маси й функціонує в межах імперських фінансових параметрів.

---

[361] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. С. 100–103.
[362] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. С. 197–202.
[363] Українська держава другої половини 17-18 ст. : політика, суспільство, культура. С. 217.
[364] Бєлашов В., Клюєв А. Монетні скарби та окремі знахідки монет м. Глухова та його округи. С. 100-102.

Це означало зміну не лише складу монетної маси, а й принципів її формування: грошовий обіг дедалі більше визначався адміністративним регулюванням, а не ринковими механізмами. Важливим елементом цієї політики стало впровадження в 1760-х рр. грошових форм оподаткування – «рубльового окладу». Як зазначають О. Гуржій та В. Орлик, «необхідність сплачувати податки виключно в монеті…» створювала нові умови функціонування господарства[365]. Гроші ставали обов'язковим ресурсом для виконання фіскальних зобов'язань, що стимулювало розширення грошового обігу насамперед у сегменті дрібних номіналів.

Це стало однією з причин подальшого зростання частки мідної монети. Масове карбування мідних номіналів забезпечувало потреби розширеного ринку та здешевлювало виробництво монети, хоча сприяло водночас інфляційним процесам. У результаті питома вага срібла зменшується, а мідь починає домінувати в кількісному відношенні[366].

Особливо помітними ці процеси були в Глухові як адміністративному центрі, де були сконцентровані державні фінансові потоки. Місто дедалі більше залежало від централізованих імперських трансфертів і втрачало зв'язок із зовнішньоторговельними каналами надходження срібла. Це чітко простежується у структурі скарбів другої половини XVIII ст.: високопробне європейське срібло поступається місцем стандартизованій імперській монеті, насамперед мідним п'ятакам та іншим розмінним номіналам.

Водночас навіть у другій половині XVIII ст. трапляються окремі іноземні монети, однак їхня роль уже маргінальна. Їх використовували переважно як засіб тезаврації або міжрегіональних розрахунків у вузьких сегментах економіки. Фінансові реформи середини XVIII ст. завершили трансформацію грошового обігу Сіверщини, закріпивши результати адміністративної уніфікації[367].

Грошовий обіг регіону набуває таких рис:

– повна залежність від централізованих фінансових потоків;

---

[365] Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 45.
[366] Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. С. 168–169.
[367] Там само. С. 199–200.

– домінування імперської монети в усіх сегментах обігу;

– домінування мідних номіналів у сфері повсякденних розрахунків;

– зменшення ролі повноцінного срібла;

– остаточне витіснення іноземної валюти з активного використання.

Ці зміни засвідчили завершення переходу від відкритої, багатовалютної системи XVII ст. до замкненої, адміністративно контрольованої моделі грошового обігу, яка стала характерною для Сіверщини другої половини XVIII ст.

Отже, трансформація грошового обігу Сіверщини у XVIII ст. була результатом цілеспрямованої державної політики, що охоплювала всі рівні економічного життя. Адміністративний чинник був не лише каталізатором, а й основним механізмом переходу від відкритої багатовалютної системи XVII ст. до уніфікованого імперського монетарного простору. Еволюція грошового обігу Глухова як столиці Гетьманщини демонструє, як політична централізація змінювала структуру фінансових відносин, соціальний розподіл капіталу та характер економічної інтеграції українських земель у межах Російської імперії.

3.2 Динаміка змін у системі грошової лічби в 1708–1782 рр.

Початок XVIII ст. на Сіверщині характеризувався збереженням домінуючих позицій литовсько-польської системи грошової лічби, яка продовжувала визначати фінансову практику регіону навіть після посилення політичного впливу Московської держави. У документах місцевого діловодства першої чверті XVIII ст. продовжували активно використовуватися традиційні рахункові категорії – «гріш», «копа», «золотий», «талер». При цьому джерела не лише фіксують окремі елементи старої системи, а й прямо означують її як «лічбу литовську», що свідчить про усвідомлене функціонування саме литовсько-польської моделі рахунку.

Так, у випису з чернігівських міських книг від 24 (13) вересня 1701 р. про продаж землі з будинками Борисоглібському кафедральному монастирю

зазначалося: «…3 дворы из будками за сто талеров грошей личбы литовской…»[368]. У цьому випадку писар використовує традиційний рахунок у талерах і грошах, а й спеціально підкреслює належність цієї системи саме до «литовської лічби». Аналогічне формулювання міститься у виписі зі стародубських міських книг від 16 (5) червня 1703 р., де йдеться про продаж маєтності «…за талярей двісті личбы литовской монеты доброй…»[369]. Подібні записи свідчать, що на початку XVIII ст. литовсько-польська система залишалася звичною й повноцінною моделлю фінансового рахунку.

Подібні записи трапляються і в документах наступних років, що дає підстави говорити про подальше існування литовської системи грошової лічби в діловодній практиці Сіверщини початку XVIII ст. У кролевецьких міських книгах від 31 січня 1714 р. при оформленні купчої зазначено: «…дал…грошей доброй монеты пятсот золотих»[370]. Так само в монастирській купчій із Батурина від 1 березня 1714 р. (Крупицький монастир) зафіксовано: «…за певную суму талярей за десят литовской личбы монети доброй…»[371].

Така ситуація була закономірною. Як зазначав М. Котляр, у ранньомодерний період система грошової лічби часто існувала окремо від реального монетного складу обігу. Лічильні одиниці могли зберігатися значно довше, ніж монети, з якими вони первісно були пов’язані[372]. Саме тому навіть за умов активного проникнення російської монети місцеве населення та адміністрація продовжували користуватися звичними категоріями литовсько-польського рахунку. У практичному сенсі вони були зрозумілими, зручними та глибоко вкоріненими в господарській культурі регіону.

Особливість цієї системи полягала в тому, що вона не була жорстко прив’язаною до конкретного монетного наповнення. «Гріш» або «золотий» у документах не завжди означали реальну монету певного типу, а нерідко виконували функцію умовної рахункової одиниці. Саме тому в одному й тому ж

[368] Сіверщина Гетьманських часів : зб. архів. док. Т. 2 : Перша чверть XVIII ст. Київ, 2020. С. 11.
[369] Там само. С. 24.
[370] Там само. С. 129.
[371] Там само. С. 131.
[372] Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. С. 140–142.

документальному комплексі могли співіснувати польські, російські та західноєвропейські номінали. Подібну особливість грошового обігу Гетьманщини відзначав й О. Компан, яка наголошувала на умовності багатьох лічильних категорій у фінансовій практиці XVIII ст.[373]

У першій третині XVIII ст. традиційна система лічби залишалася основною не лише у великих майнових операціях, а й у повсякденних господарських розрахунках. Особливо показовим є використання категорії «копа», що походила ще з литовсько-польської рахункової традиції. У свідченні веркіївського сотника Павла Самойловича 1732 р. зазначалося, що нива була «…купленную за пят коп…»[374]. Використання «копи» в цьому випадку демонструє не епізодичне збереження старого терміна, а активне функціонування традиційної системи рахунку ще в першій половині XVIII ст.

Поряд із цим уже в 1730-1740-х рр. у документах дедалі виразніше починають з'являтися елементи нової російської десяткової системи. Саме цей період став етапом співіснування двох моделей грошової лічби – старої литовсько-польської та нової московської. У документах паралельно використовуються «золоті», «копи», «гривні», а також «рублі» й «копійки», причому нерідко в межах одного фінансового комплексу.

Так, у розписці Івана Березовського від 12 січня 1732 р. згадуються «…денег тисячи золотих…»[375], водночас у скарзі козаків Веркіївської сотні того ж року вже фігурують «…восімнадцят рублей…»[376], що свідчить про поступове проникнення російської системи рахунку до місцевої адміністративної практики.

У «Відомостях про ціни на хліб в сотнях Стародубського полку» від 20 серпня 1733 р. ціни вже визначалися в копійках як у основній «робочій» монеті, однак одночасно на ринках Стародубщини та Глухова продовжували циркулювати польські срібні полтораки («чехи»): «хлібина житного хліба – 1,5 коп. (2 полтораки), калач – 4 коп. (5 полтораків)»[377]. Подібний спосіб фіксації цін

[373] Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. С. 224-225.
[374] Сіверщина Гетьманських часів : зб. архів. док. Т. 3 : 1726-1740 рр. Київ, 2020. С. 166.
[375] Там само. С. 142.
[376] Там само. С. 152-153.
[377] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4578. Арк. 1–2.

надзвичайно показовий, адже демонструє співіснування двох монетних традицій в одному економічному просторі. Копійка вже використовується як основна одиниця дрібного рахунку, проте старі польські срібні номінали залишаються звичним орієнтиром вартості для населення.

У реєстрі послуг пічника з Мени від 1733 р. одночасно згадуються «копи», «рубль» і «гривня»: «…взял… ціною коп за одинадцят…», «…на другой год рубля…», «…піч…за гривню…»[378]. У купчій, укладеній у Стародубі 10 грудня (29 листопада) 1734 р., ще повністю зберігається традиційна система рахунку. У документі зазначалося: «Стефан Гудович… продал и денги восімнадцать коп… своими руками отобрал…»[379]. Подібні записи демонструють, що писарі та учасники фінансових операцій вільно орієнтувалися в кількох системах рахунку одночасно. У цей період стара система ще не зникла, але вже перестала бути єдиною. Саме використання категорії «коп» свідчить про продовження функціонування польсько-литовської лічби в повсякденній практиці місцевого діловодства.

У записах податкового характеру базовою одиницею тривалий час залишався «гріш». Саме в ньому найчастіше визначалися первинні зобов’язання, наприклад, подимні або торгові збори. Водночас ці ж суми нерідко переводилися у «золоті», коли йшлося про підсумкові розрахунки або звітність. Таку подвійність добре простежуємо в розпорядчих документах, зокрема в наказі Генеральної військової канцелярії від 13 червня 1736 р. про збір коштів для спорядження військових, де формулювання на кшталт «по 20 грошей з двору» супроводжувалися уточненням загальної суми «в золотих»[380]. Це свідчить про чіткий функціональний розподіл між різними одиницями: «гріш» виконував роль операційної одиниці, тоді як «золотий» залишався важливою обліковою категорією.

Передусім це проявлялося у зміні способу подання сум у документах. У матеріалах 1730-1740-х рр. дедалі частіше трапляється паралельна фіксація

[378] Там само. С. 174.
[379] Там само. С. 185.
[380] Там само. С. 186.

однієї й тієї ж суми в різних рахункових одиницях. Поряд із традиційними «золотими» або «копами» починають подаватися рублеві чи копійчані відповідники. Подібна практика свідчила про необхідність зробити фінансову інформацію зрозумілою як для місцевого середовища, що продовжувало орієнтуватися на стару систему, так і для імперської адміністрації, яка дедалі активніше впроваджувала рублевий рахунок.

Водночас уже в середині 1730-х рр. дедалі помітніше поширюється використання російського рублевого рахунку. Показовим у цьому контексті є уступний запис вдови священника Євдокії Петрової, укладений у Чернігові 8 квітня (28 березня) 1737 р. на двір із садом у Чернігові Борисоглібському кафедральному монастирю. У документі сума угоди визначена вже у рублях: «…того ради за тую же сумму, то есть за двадцать рублей, продала до катедры епископской черниговской…»[381]. Також у справі «Про стягнення грошей з жителів м. Ніжин Павла Харченка, Андрія Вариводи та ін. по векселю, даному компанійцю Садовникову при обміні срібних грошей» від листопада 1736 р. зазначалося про необхідність зібрати з «…должников сих в мошну войнов наших сот семдесять чотырех рублев пятих десять копыйок…»[382]. Сам характер запису демонструє високий рівень поширення рублево-копійчаного рахунку в офіційному діловодстві вже в 1730-х рр. Особливо важливо, що сума подається винятково в рублях і копійках без паралельного перерахунку на «золоті» чи «копи». Це свідчить про поступове утвердження московської десяткової системи в сфері адміністративного та фінансового обліку.

Саме в цей період особливо помітним стає поступове проникнення копійки як самостійної лічильної одиниці. Якщо раніше вона використовувалася переважно як допоміжний елемент у дрібних платежах, то тепер дедалі частіше фігурує в документах без перерахунку на традиційні одиниці. У фінансових записах Глухівської ратуші поряд із позначеннями типу «30 золотих» або «18 коп» починають траплятися окремі записи в копійках, що вже не

[381] Там само. С. 195.
[382] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5586. Арк. 4.

супроводжуються переведенням у стару систему[383]. Це свідчить про поступову зміну самої логіки рахунку.

На думку М. Котляра, поширення копійчаної системи означало перехід від складної багатокомпонентної лічби до більш уніфікованої десяткової моделі, характерної для російської фінансової традиції[384]. Якщо польсько-литовська система будувалася на співвідношеннях «гріш – золотий – копа», то російська модель ґрунтувалася на чіткій десятковій структурі «рубль – копійка». Саме тому проникнення копійки в місцеве діловодство слід розглядати не просто як появу нового номіналу, а як трансформацію всієї системи грошового рахунку.

Водночас нова система ще не витісняла стару повністю, а поступово вбудовувалася в неї. У результаті виникала своєрідна змішана модель лічби, у межах якої одні й ті ж суми могли існувати в різних числових вираженнях. Для писарів така практика не створювала труднощів, оскільки вони орієнтувалися не на формальні правила, а на усталені співвідношення між номіналами, добре зрозумілі сучасникам.

В офіційній документації російська система вже активно використовувалася, однак старі рахункові категорії ще продовжували функціонувати паралельно. Показовими в цьому контексті є документи, пов’язані з фінансуванням адміністративних і військових потреб. В «Ордері» Генеральної військової канцелярії від 10 липня 1737 р. щодо нарахування коштів «...полковникамъ, сотникамъ въ рубляхъ и копейкахъ… и рядовимъ компанійцамъ...в «...счетных денгах...»[385]. Змішаний характер лічби добре простежується у видаткових книгах середини XVIII ст. У справі 1747 р., пов’язаній із виплатами з підвідомчої хорунжому Григорію Кологривому міністерської суми, трапляються записи типу «10 золотих і 15 грошей» або «3 золотих 20 копійок»[386]. Особливо виразно це простежується у справах другої половини 1740-х рр. Так, у «Справі про затримку вирішення Генеральним

[383] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5403. Арк.5.
[384] Котляр М. Вказ. праця. С. 181–182.
[385] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6145. Арк. 2–3.
[386] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8803. Арк. 16, 18, 67.

військовим судом справи про спалення Герасимом Карлашем, шинкарем удови седнівського сотника Войцеховича, 12 куф горілки ціною 320 карбованців глухівського жителя Якова Халкиндонського» від 18 вересня 1748 р. фіксується значна сума збитків – «320 карбованців»[387]. Подібний запис є надзвичайно показовим, оскільки демонструє використання карбованця як основної одиниці великого рахунку в господарських операціях середини XVIII ст. У цьому випадку йдеться вже не про дрібні побутові платежі, а про значну комерційну вартість товару, що свідчить про глибоке проникнення рублевої системи в економічне життя Сіверщини.

Не менш важливим є й те, що рубль дедалі активніше використовується в адміністративних виплатах і державному фінансуванні. Так, у справі від 27 липня 1748 р. «Про виплату глухівському жителю Федору Дяку 5 крб. за його хату, зайняту протягом 5 місяців під службове приміщення Генеральної військової канцелярії» зазначалося про «виплату … 5 крб.»[388]. У цьому випадку карбованець виступає вже стандартною одиницею державного грошового відшкодування. Важливо, що документ не містить жодного перерахунку в «золоті» чи інші традиційні одиниці, що свідчить про закріплення рублевого рахунку в офіційному адміністративному діловодстві.

Подібні процеси особливо добре простежуються в документах, пов’язаних із фінансуванням міських робіт та утриманням населення. Так, у справі від 5 травня 1749 р. «Про набір з козачих підсусідків та посполитих м. Глухова 100 чоловік для допомоги колодникам у розчищенні головних глухівських вулиць та про видачу Малоросійським скарбом 20 крб. для їх харчування» зазначалося: «…в городі Глухів представленим указом даним назначить двадцяті рублей денег …»[389]. Водночас у цій же справі вже фіксуються й копійчані виплати окремим працівникам: «…Войцах Яловойський … підсудок… 23 коп мідних денег…»[390].

---

[387] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8851. Арк. 3
[388] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9052.
[389] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9661. Арк. 6.
[390] Там само. Арк. 9.

Подібна змішана лічба відповідала практичним потребам господарського життя. Для великих платежів було зручно використовувати «золоті» як узагальнювальну облікову одиницю, тоді як дрібні витрати й залишки фіксувалися в копійках або грошах. У результаті кожна одиниця займала власне місце в системі фінансового рахунку.

Помітну роль у цих процесах відігравала адміністративна політика Російської імперії. Після остаточного включення Гетьманщини до імперського простору зростає значення російської монети в офіційних розрахунках. Це поступово відображається і в документах: копійка починає використовуватися не лише як допоміжна, а і як основна лічильна одиниця. Водночас старі позначення ще тривалий час не зникають, а продовжують співіснувати з новими.

Не менш важливим чинником залишався реальний стан монетного обігу[391]. Наявність у грошовому середовищі польських, російських і західноєвропейських монет змушувала адаптувати систему рахунку до постійного співвіднесення різних номіналів. Як зазначав В. Безпалько, саме багатовалютність Гетьманщини сприяла формуванню гнучких і водночас доволі стійких лічильних практик[392]. Старі польсько-литовські елементи не зникають після адміністративного переходу до імперських стандартів, а поступово інтегруються в нову систему.

У деяких документах середини XVIII ст. натрапляємо на поєднання старих і нових одиниць. Наприклад, у витратних записах можуть одночасно фігурувати і «золоті», і «копійки», причому без спроби привести їх до спільного знаменника. Так, у Книзі Глухівського Магістрату за 1750 рік йдеться мова про надання коштів на побудову кам’яного скарбосховища та архіву. Причому, оплата підрядників і робітників фігурувала в «..золотих і копійках»[393].

У другій половині XVIII ст. процес переходу до російської десяткової системи грошової лічби значно посилився. Якщо у 1730–1740-х рр. рубль і копійка ще співіснували з традиційними «золотими», «копами» та іншими

[391] Kotlar M. Znaleziska monet z XIV – XVII w. na obszarze Ukrainskiej SSR. C. 200.
[392] Безпалько В. Особливості побутування монетно-лічильних найменувань у Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами НМІУ). С. 115-117.
[393] ЦДІАК України. Ф. 51 Оп. 3. Спр. 8718. Арк. 22, 28.

старими рахунковими одиницями, то після 1750 р. саме рублевий рахунок дедалі частіше стає основною формою фіксації грошових сум у судових, боргових і майнових документах.

Одним із ранніх прикладів такого переходу є Скарга Стефана Бортнянського (Глухів, 1750 р.), у якій рубль уже використовується як звична одиниця грошової компенсації. У документі зазначалося: «…хочай де он мене і прибит, то толко де і его мні как три рублі за мене заплатит…»[394]. Сам характер формулювання свідчить, що рубль у цьому випадку вже не потребував додаткового пояснення через старі рахункові одиниці, а сприймався як звичний еквівалент грошового відшкодування.

У середині XVIII ст. рубль дедалі активніше використовується в приватно-правових документах і боргових розписках. Це свідчить про поступове закріплення нової системи не лише в адміністративному, а й у повсякденному фінансовому обігу. Так, у розписці Івана Корсовича 1753 р. в Конотопі сума боргу подана виключно в рублях: «…рублей тридцет и еден рубл…»[395]. У цьому випадку рубль виступає вже не допоміжною одиницею перерахунку, а основною формою фінансового запису, що демонструє поступову уніфікацію системи грошової лічби.

Поширення рублевої системи супроводжувалося також посиленням уваги до стабільності монетного обігу та боротьби з підробками. Це свідчить про зростання ролі рубля як основної монети повсякденного обігу. Показовою є справа 1754 р. про фальшиву монету в Нових Млинах, у якій згадується «…фалшивий рублевик…»[396]. В іншому документі цієї ж справи зазначалося: «…в коего сказался фалшивий рублевик…»[397]. Сам факт появи таких судових матеріалів свідчить, що рубль у середині XVIII ст. вже набув значного

---

[394] Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Збірник архівних документів / Упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с. С. 40.
[395] Там само. С. 58.
[396] Там само. С. 58-59.
[397] Там само. С. 60.

поширення в господарському житті Сіверщини, а його підробка сприймалася як серйозна загроза економічному порядку.

Особливо виразно утвердження рублевого рахунку простежується в майнових і торговельних угодах другої половини XVIII ст. Саме рубль дедалі частіше використовувався як основна одиниця визначення вартості нерухомості та господарського майна. Так, у купчій 1754 р., пов'язаній із продажем млина, сума угоди визначалася як «…триста сорок пят рублей…»[398]. У наступному документі цієї ж справи згадується вже конкретизована сума «345 крб.»[399]. Подібні записи демонструють поступову стандартизацію фінансової документації та закріплення рубля як універсальної одиниці великого рахунку.

Водночас у документах цього періоду рубль уже активно використовується і в дрібніших кредитних операціях. Це свідчить про універсалізацію нової системи грошової лічби в повсякденному економічному житті. Зокрема, у розписці 1754 р. зазначалося: «…взял… рублей двадцат…»[400]. У цьому випадку рублевий рахунок використовується вже не лише у великих майнових угодах, а й у звичайних боргових відносинах, що свідчить про поступове витіснення старої багатокомпонентної системи грошової лічби.

У другій половині XVIII ст. рубль остаточно утверджується як основна одиниця великого грошового рахунку в господарському житті Сіверщини. Це особливо добре простежується в торговельних документах 1760-х рр., де всі фінансові операції фіксуються виключно в рублях без використання традиційних литовсько-польських рахункових одиниць. Зокрема, у торговельній справі тульського купця Єгора Бельського (Глухів, 1760 р.) послідовно згадуються суми «…50 рублев…», «…сто рублев…», «…150 рублев…»[401]. У цьому випадку рубль уже виступає універсальною одиницею великого рахунку, тоді як старі номінали – золоті, копи чи талери – у самому тексті документа не використовуються. Це

[398] Там само. С. 60–61.
[399] Там само. С. 61.
[400] Там само. С. 63.
[401] Там само. С. 83.

свідчить про закріплення десяткової системи у сфері торговельних та фінансових операцій.

Важливу роль у трансформації системи грошової лічби відігравало також поширення нової російської монети в повсякденному обігу та адміністративний контроль за її використанням. У справі від 29 січня 1763 р. «Про відмову населення Новгородської сотні Стародубського полку при розрахунках за товари брати мідні гроші, штамповані після 1757 р., та про збір старої монети для відправки на переробку в монетний двір» зазначалося, що канцелярія вимагала примусити населення «мѣдную монету... без всякого прекословія... въ торгу за товары пріимать»[402]. Сам факт появи подібного розпорядження свідчить, що російська мідна монета вже розглядалася владою як обов'язковий елемент повсякденного грошового обігу. Одночасно в матеріалах справи містилося розпорядження про «збір старої монети для відправки на переробку в Монетний двір»[403]. Імовірно, йшлося про вилучення легковагових або дефектних мідних грошей попередніх випусків, які підлягали перекарбуванню. Подібні заходи демонструють прагнення імперської адміністрації не лише поширити нову систему рахунку, а й уніфікувати сам монетний обіг відповідно до загальноросійських стандартів.

Одним із найважливіших свідчень остаточного переходу на московську систему грошової лічби стало переведення старих монетних і рахункових одиниць у рублі та копійки. У другій половині XVIII ст. така практика дедалі частіше застосовувалася в офіційній документації, що свідчило про домінування рублевого рахунку як універсальної системи фінансового обліку.

Показовим прикладом є «Донесение ясновельможному гетману и кавалеру графу Кириллу Разумовскому» від липня 1763 р., у якому здійснювався перерахунок «2500 тимфів» у рублевий еквівалент – «400 рублів»[404]. Сам факт такого перерахунку є надзвичайно показовим, оскільки тимф – традиційна польська рахункова й монетна одиниця – у цьому випадку вже не виступає

[402] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17659. Арк. 3.
[403] Там само. Арк. 3–4.
[404] ЦДІАК України. Ф. 51, Оп. 2, спр. 38. Арк. 4–5.

основною формою фінансового обліку, а переводиться в рублі відповідно до нової імперської системи.

Подібна практика не була випадковою. Вона свідчила про необхідність зробити фінансову інформацію зрозумілою для всіх учасників економічних відносин в умовах співіснування різних монетних традицій. Паралельна фіксація сум у старих і нових одиницях була характерною для регіонів зі змішаним монетним обігом, де польсько-литовська система ще певний час функціонувала поряд із російською десятковою системою. Однак саме переведення старих номіналів у рублі демонструє, що рублевий рахунок поступово ставав основним і нормативним для офіційного діловодства Сіверщини другої половини XVIII ст.

Поступово фінансова документація стає значно точнішою, а копійка дедалі частіше використовується для дрібних розрахунків і деталізації вартості майна. Особливо виразно це помітно в описах посагу та майнових реєстрах. Так, у реєстрі посагу Явдохи Лизогуб 1772 р. систематично використовуються рублі й копійки для оцінки окремих речей та господарського майна[405]. У тексті окремі предмети оцінювалися вже з копійчаною точністю, що свідчить про поширення десяткового принципу рахунку не лише у великій торгівлі, а й у повсякденному господарському обліку. Використання копійки дозволяло здійснювати точні підрахунки без складних перерахунків через старі рахункові одиниці.

Наприкінці XVIII ст. рублі й копійки вже активно використовувалися навіть у дрібних побутових та майнових угодах. Це свідчить про остаточне закріплення нової системи грошової лічби в офіційному діловодстві. Показовим прикладом є купча 1780 р., у якій сума угоди визначена як «…сем рублей и десять копіек…»[406]. Поєднання рублів і копійок у межах одного запису демонструє повне утвердження десяткового принципу рахунку: великі суми визначалися в рублях, а дрібні залишки – у копійках. Саме така модель у другій половині XVIII ст. поступово витіснила попередню багатокомпонентну систему грошової лічби.

---

[405] Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. С. 237–239.
[406] Там само. С. 297.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. на Сіверщині поступово утверджується російська десяткова система грошової лічби. Старі польсько-литовські рахункові одиниці ще певний час продовжували використовуватися в локальній господарській практиці, однак уже не визначали структуру офіційного фінансового обліку. Провідну роль дедалі більше відігравали рубль і копійка, навколо яких формувалася нова уніфікована система рахунку.

3.3. Порівняльний аналіз нумізматичних пам'яток Глухівщини до та після 1708 року

Аналіз нумізматичних пам'яток Глухівщини до 1708 р. доцільно розпочати з реконструкції кількісної структури грошового обігу XVII ст., яка постає базовим рівнем для подальших порівнянь із матеріалами XVIII ст. Саме кількісні показники, тобто співвідношення монет за їх фізичною присутністю (у штуках), дозволяють відтворити інтенсивність повсякденного обігу, характер дрібних розрахунків та специфіку функціонування локального ринку.

За узагальненими даними (13 405 монет), сформованими на основі скарбів та одиничних знахідок регіону, панівну позицію займає монета московського карбування – 9 810 екземплярів, що становить 72,58% від загальної кількості (додаток В). Основу цієї групи становлять дрібні срібні номінали – копійки («лусочки») та денги, які відзначаються мінімальною вагою і, відповідно, низькою купівельною спроможністю кожної окремої одиниці[407]. Їх кількісна перевага є закономірною і пояснюється передусім призначенням: саме ці монети обслуговували щоденні дрібні транзакції та масово накопичувалися в гаманцевих комплексах і монастирських фондах[408].

Висока концентрація московської монети має також виразне територіальне й адміністративне підґрунтя. Як засвідчують матеріали таблиць, особливо в «монастирських» контекстах, зокрема в Путивльському ареалі, копійки були не

[407] Нумізматичні фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль». КН 2948. НУМ 483СП 33.
[408] Спасский И. Г. Русская монетная система. 1962. С. 85, 97.

лише засобом розрахунку, але й формою дрібної офіри або пожертви, що зумовлювало їхнє масове накопичення[409] (додаток В, табл. 6, 7). Отже, кількісне домінування московського чекану відображає не стільки економічну перевагу цієї валюти у великому обігу, скільки її функціональну незамінність у сфері повсякденного використання.

Другою за чисельністю групою є дрібні номінали Речі Посполитої – 2 229 екземплярів (16,6%) (додаток А). Ця група представлена значно ширшим спектром номіналів: півтораками, солідами (боратинками), ортами, трояками та шостаками. Їх наявність у чверті всіх знахідок є надзвичайно показовою, оскільки свідчить про збереження традиційної для українських земель монетної системи навіть після політичних змін середини XVII ст. Водночас саме ця категорія монет формувала основу середнього сегмента обігу, поєднуючи функції як дрібних, так і частково більших розрахунків[410].

Особливо показовими в цьому контексті є матеріали конкретних скарбів. Так, у Серединківському скарбі (411 монет) частка півтораків становила понад 70% (290 екземплярів), що підтверджує їхню масовість у локальному обігу. Подібна ситуація фіксується і в інших комплексах – Роїщенському (понад 600 монет) та Павлівському (майже 3 000 монет), де дрібні та середні номінали становлять абсолютну більшість (додаток Е, поз. №№ 8, 9, 14) . Це дозволяє констатувати стійку орієнтацію грошового обігу на дрібні та середні транзакції, що відображає структуру економічного життя регіону.

Третю позицію посідає західноєвропейська монета – 1 189 екземплярів (8,9%) (додаток А). До цієї категорії належать талери, флорини, патагони й інші великі срібні номінали. Їхня відносно невелика частка в кількісному вимірі різко контрастує з економічним значенням, однак у межах саме кількісного аналізу важливо підкреслити їхню обмежену фізичну поширеність у масовому обігу. Це відповідає класичній «піраміді» грошової системи: чим вищий номінал, тим

[409] Заїка В. В., Бакалець О. А. Глинський скарб срібних копійок XVI–XVII ст. із Глухівського району. С. 55–56.
[410] Зварич В., Шуст Р. Грошовий обіг в Україні у XVII – першій половині XVIII ст. С. 98–103..

менше його одиниць циркулює в повсякденному середовищі[411].

Водночас навіть така обмежена кількість є надзвичайно інформативною. Наявність талерів шведського карбування (зокрема 1545 та 1632 рр., Стокгольм, Ерфурт) свідчить про залученість регіону до широких міжнародних торговельних мереж. Проте їх поодинокий характер (часто по 1 екземпляру в знахідці) підкреслює, що ці монети не були інструментом повсякденного обігу, а виконували спеціалізовані функції (додаток В, табл. 13).

Окрему, хоча й незначну за обсягом, категорію становлять інші знахідки та фальсифікати – 11 екземплярів (1,5%) (табл. 3.3.1). До них належать сурогати солідів і фальшиві гривни литовського типу. Їхня наявність у нумізматичних комплексах є важливим індикатором кризових явищ у грошовому господарстві[412]. Зокрема, у скарбі із с. Годунівка зафіксовано посріблену бронзову гривну (79 г), що імітує повноцінний срібний номінал[413]. Подібні факти свідчать про дефіцит якісної монети та водночас про достатньо високий рівень розвитку грошових відносин, який стимулював появу підробок.

Узагальнюючи кількісні параметри, варто підкреслити, що грошовий обіг Глухівщини XVII ст. мав чітко виражену ієрархічну структуру, де домінували дрібні номінали з низькою індивідуальною вартістю. Московська копійка, попри свою кількісну перевагу, виконувала функцію допоміжного інструменту розрахунку, тоді як монети Речі Посполитої забезпечували більш гнучкий середній сегмент обігу. Західноєвропейські номінали, хоча й представлені незначною кількістю, фіксують існування вищого рівня фінансових операцій.

Водночас важливо наголосити, що така структура не є статичною, а відображає складну взаємодію різних економічних центрів. Кількісна перевага тієї чи іншої групи монет не завжди корелює з її реальною економічною вагою, що особливо чітко виявляється у співвідношенні дрібної московської монети та великих західноєвропейських номіналів. Саме ця диспропорція закладає

---

[411] Шуст Р. М. Монетний ринок України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (на прикладі Волині та Лівобережжя). С. 13–15.

[412] Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сигізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині. С. 100–102.

[413] Клюєв А. Знахідка фальшивої литовської гривні на Глухівщині. С. 97–99.

підґрунтя для подальшого якісного аналізу, який дозволяє перейти від формального підрахунку до інтерпретації функціональної ролі монет у структурі грошового обігу.

Можна констатувати, що кількісний аналіз XVII ст. фіксує поліцентричну та багаторівневу систему, у якій співіснують різні монетні традиції, а домінування дрібної монети визначає загальний характер економічного життя регіону напередодні трансформацій початку XVIII ст.

Перехід від кількісного до якісного аналізу нумізматичних пам’яток дозволяє суттєво поглибити розуміння грошового обігу Глухівщини XVII ст., оскільки саме цей підхід розкриває реальну економічну вагу різних категорій монет, їх функціональне призначення та місце у фінансовій системі регіону. На відміну від простого підрахунку одиниць, якісний аналіз ураховує купівельну спроможність, металевий склад і роль монет у різних сферах економічного життя.

Передусім необхідно наголосити на принциповій невідповідності між кількісною наявністю монет і їх економічною значущістю. Хоча московська копійка становить понад 72,58% усіх знахідок, її реальна роль у формуванні капіталу була обмеженою. Натомість великі срібні номінали західноєвропейського походження – талери, флорини, патагони, – які становили близько 27% від загальної кількості монет, забезпечували понад 80% загальної ваги срібла в монетній масі (додаток В). Це дозволяє визначити їх як основний носій вартості та ключовий інструмент великих фінансових операцій.

Зазначена диспропорція чітко ілюструє функціональну дихотомію грошового обігу, яка виявляється в співіснуванні двох взаємодоповнювальних сегментів. З одного боку, західноєвропейська високопробна срібна монета виконувала роль «валюти капіталу», забезпечуючи оптову торгівлю, міжрегіональні розрахунки та накопичення значних фінансових ресурсів. Наявність у регіоні талерів шведського карбування (1545 та 1632 рр.) підтверджує залученість Глухівщини до міжнародних торговельних мереж, де

саме повноцінне срібло слугувало універсальним еквівалентом вартості[414] .

З іншого боку, основу повсякденного економічного життя становили дрібні та середні номінали – як московські, так і польсько-литовські. Саме вони забезпечували функціонування локального ринку, обслуговуючи дрібні транзакції, обмін продуктами харчування, ремісничими виробами та послугами. У цьому сегменті особливо важливу роль відігравали соліди (боратинки), які представлені масовими знахідками. Зокрема, у гаманцевому комплексі із с. Алтинівка зафіксовано 290 таких монет загальною вагою близько 377г, що свідчить про їхню провідну роль у дрібному обігу[415] .

Середній рівень грошової ієрархії формували білонні та срібні номінали Речі Посполитої – півтораки, тригрошовики, орти. Вони поєднували функції як локального, так і ширшого регіонального обігу. Матеріали скарбу із с. Годунівка (4 орти, 6 тригрошовиків, 20 півтораків) демонструють типовий склад такого «середнього сегмента», який забезпечував мобільність грошової маси та зв’язок між різними рівнями економічних відносин[416].

Можна стверджувати, що в межах грошового обігу XVII ст. чітко простежується трирівнева функціональна структура, яка, однак, базується не на адміністративному регулюванні, а на ринковій доцільності:

– високовартісне срібло – для великих операцій і накопичення;

– середні номінали – для активного регіонального обігу;

– дрібна монета – для повсякденних розрахунків[417].

Не менш важливим аспектом якісного аналізу є металевий склад монетної маси. У XVII ст. він характеризується значною варіативністю, що відображає відсутність уніфікованої грошової системи. Поряд із високопробним сріблом (талери з пробою близько 868) функціонують білонні монети із суттєво нижчим вмістом дорогоцінного металу (250–400 проби), а також мідні номінали, які

[414] Економічна історія України. С. 376–378.
[415] Клюєв А. Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам’яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.). С. 10–11.
[416] Там само. С. 12–13.
[417] Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 132–133.

фактично формують основу дрібного обігу[418]. Така структура свідчить про «розшарування» грошової маси за якісними характеристиками, де різні типи монет виконують чітко визначені функції.

Особливо показовою є відсутність золота в нумізматичних матеріалах цього періоду. У жодному з розглянутих комплексів (Шевченкове, Алтинівка, Годунівка, а також у великих скарбах) золоті монети не зафіксовані (додаток В, табл. 11, 12, 13). Це свідчить про те, що економіка регіону не потребувала інструментів концентрації великої вартості в компактній формі, а функції накопичення повністю забезпечували срібні монети.

Водночас значна наявність низькопробної та навіть фальшивої монети вказує на кризові явища в грошовому господарстві. Наявність сурогатів солідів та підробленої гривни, зафіксована в низці комплексів, свідчить про дефіцит якісної дрібної монети та змушене прийняття населенням неякісних замінників. Це явище доповнюється відомостями про сильне окислення та низький вміст срібла в шелягах, що зафіксовано, зокрема в Роїщенському скарбі[419].

У територіальному вимірі якісний склад монет також демонструє певну диференціацію. Так званий «західний вектор» (Дунаєць, Сопич, Воздвиженське) характеризується більшою наявністю європейських номіналів, що підтверджує роль регіону як транзитного вузла міжнародної торгівлі. Натомість «московський вектор» (Путивль, монастирські комплекси) відзначається концентрацією дрібної копійчаної монети, що відображає адміністративний і фіскальний вплив Московської держави[420].

Отже, якісний аналіз дозволяє розкрити внутрішню логіку функціонування грошового обігу Глухівщини XVII ст., яка базувалася на поєднанні різних валютних компонентів і чіткій функціональній спеціалізації монет. На відміну від уніфікованих систем пізнішого часу, ця модель була гнучкою, відкритою та інтегрованою в ширший європейський економічний простір[421]. Саме ця

---

[418] Там само. С. 134–136.
[419] Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сигізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині. С. 101–103.
[420] Економічна історія України: С. 412–413, 512–514.
[421] Українська держава другої половини 17-18 ст. : політика, суспільство, культура. С. 203–205.

багаторівнева та поліцентрична структура створює вихідні умови для тих глибоких трансформацій, які відбулися після 1708 р. і які будуть розглянуті в подальшому дослідженні.

Порівняльний аналіз нумізматичних пам’яток Глухівщини після 1708 р. демонструє принципово іншу кількісну структуру грошового обігу, яка суттєво відрізняється від поліцентричної моделі XVII ст. Якщо для попереднього періоду характерною була конкуренція кількох валютних систем, то у XVIII ст. простежується майже повна уніфікація монетної маси та домінування продукції одного емітента – Російської імперії.

За узагальненими статистичними даними (2 895 монет), основну масу грошового обігу становлять імперські номінали, які охоплюють близько 99% усіх знахідок. Водночас відбувається чітке розмежування за металом: 1 940 монет (67,0%) припадає на срібні та золоті номінали, тоді як 942 екземпляри (32,5%) становить мідна монета (додаток Б). Отже, кількісно формується двокомпонентна система, у межах якої мідь забезпечує масовий обіг, а срібло й золото – вищі рівні фінансових операцій.

Однією з найбільш визначальних рис цього періоду є практично повне зникнення іноземної монети. Її частка становить лише 18 екземплярів, тобто 0,7% від загальної кількості. До цієї категорії належать окремі талери Августа II/III або Марії Терези, однак вони мають лише епізодичний характер і не відіграють суттєвої ролі в грошовому обігу. На відміну від XVII ст., де західноєвропейська монета виконувала функцію «валюти капіталу», у XVIII ст. вона фактично витіснена з економічного життя регіону.

Ця трансформація є прямим наслідком грошових реформ і централізаційної політики, яка призвела до формування замкненої імперської фінансової системи. Якщо раніше грошова маса формувалася внаслідок взаємодії різних економічних просторів, то тепер її джерелом стає лише державна емісія[422]. Географія карбування звужується до обмеженого кола монетних дворів (передусім Санкт-Петербург і Москва), що свідчить про

[422] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. С. 179–183.

суворий контроль над грошовим обігом.

Особливу увагу варто приділити структурі мідної монети, яка кількісно домінує у XVIII ст. Масове поширення п’ятаків, 10-копійчаних номіналів та інших мідних випусків засвідчує радикальну зміну характеру дрібного обігу. Якщо в XVII ст. цю функцію виконувала срібна копійка, то згодом цю роль починає виконувати мідь, що є дешевшим і більш доступним матеріалом. Велика кількість таких монет у фондах монастирів і міських центрів підтверджує їхню ключову роль у повсякденних розрахунках[423].

Яскравим підтвердженням цієї тенденції та одночасно інструментом державного регулювання став процес реалізації грошової реформи 1762 року. На території Гетьманщини він супроводжувався масштабним збором мідної монети попередніх років карбування для її подальшої переробки. Згідно з архівними даними, місцева адміністрація забезпечувала акумуляцію мідних номіналів у 1, 2 та 5 копійок з метою їх подальшого відправлення до Московської монетної контори. Особливістю цього періоду була спроба подвоєння монетної стопи (з 16 до 32 рублів з пуда міді), що передбачало швидку перечеканку наявних грошей у нові номінали: 5-копійчані монети ставали 10-копійчаними, а 2-копійчані – 4-копійчаними («барабанна» серія)[424].

Водночас значне збільшення частки міді можна розглядати і як індикатор інфляційних процесів. Зокрема, практика перекарбування монет (наприклад, за часів Петра III) та масове введення великих мідних номіналів свідчать про прагнення держави компенсувати дефіцит срібла шляхом розширення мідного обігу. Це призводить до ситуації, коли кількісне зростання монетної маси не завжди супроводжується відповідним збільшенням її реальної вартості.

Поряд із мідною монетою важливу роль виконують і срібні рублі та їхні похідні номінали (полтини), які формують основу середнього та великого обігу. Хоча за кількістю вони поступаються мідним монетам, їхня роль у грошовій системі є визначальною. Матеріали конкретних скарбів підтверджують

[423] Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. С. 118–120.
[424] ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17292. 14 арк.

масовість цього номіналу: у Пустогородському скарбі 1978 р. зафіксовано 579 срібних рублів, у комплексі 1983 р. – 230 рублів, а у скарбі 1987 р. – 183 рублі. Така концентрація однотипних монет свідчить про стандартизацію грошового обігу та формування єдиної розрахункової одиниці[425].

Принципово новим явищем є поява значної кількості золотих монет, які хоча й не визначають загальну кількість знахідок, але відіграють важливу роль у структурі грошового обігу. Зокрема, у скарбі із с. Пустогород (1978 р.) зафіксовано понад 390 золотих монет номіналом 5 і 10 рублів, що свідчить про концентрацію великих фінансових ресурсів. Отже, на відміну від XVII ст., де золото повністю відсутнє, у XVIII ст. воно стає важливим елементом монетної системи[426].

Кількісна структура XVIII ст. також демонструє зміну характеру накопичення. Якщо в попередньому періоді великі скарби формувалися через маси дрібних монет (іноді тисячі екземплярів), то тепер простежується тенденція до зменшення кількості одиниць за умови одночасного зростання їхньої вартості. Це особливо помітно на прикладі золотих і срібних рублевих комплексів, де значні суми представлені відносно невеликою кількістю високовартісних монет (Додаток Д, таблиці 9, 10).

Отже, кількісний аналіз нумізматичних пам’яток XVIII ст. фіксує кардинальну трансформацію грошового обігу Глухівщини. Поліцентрична система XVII ст. змінюється уніфікованою моделлю, у якій домінує імперська монета, а іноземні номінали майже повністю зникають. Водночас формується нова ієрархія металів і номіналів, де мідь забезпечує масовий обіг, срібло – основні розрахунки, а золото – концентрацію великих фінансових ресурсів[427]. Ці зміни створюють підґрунтя для подальшого якісного аналізу, що дозволяє розкрити глибинні економічні процеси, які стояли за трансформацією грошової системи регіону.

---

[425] Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. С. 97.
[426] Там само. С. 98.
[427] Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). С. 144–145.

Якісний аналіз нумізматичних пам’яток Глухівщини XVIII ст. дозволяє виявити глибинні зміни у структурі грошового обігу, які не обмежені лише кількісною уніфікацією, а стосуються передусім призначення монети, її ролі в господарському житті та характеру економічних відносин. У цьому контексті особливо важливо простежити формування нової ієрархії металів і номіналів, яка принципово відрізняється від моделі XVII ст.

Насамперед варто наголосити на зміні «валюти капіталу». Якщо у XVII ст. цю функцію виконувала високопробна західноєвропейська срібна монета, то у XVIII ст. провідну роль починають відігравати імперські срібні рублі та, що особливо показово, золоті монети. Саме вони стають основним інструментом накопичення та концентрації фінансових ресурсів[428]. Матеріали Пустогородського скарбу 1978 р. є особливо показовими в цьому аспекті: понад 390 золотих монет номіналом 5 і 10 рублів, із яких 380 припадає на 10-рублеві випуски, демонструють цілеспрямовану акумуляцію максимальної вартості в компактній формі[429]. Загальна вага золотої частини перевищує 5 кг, що є безпрецедентним показником для регіону.

Ця концентрація золота свідчить не лише про зростання обсягів накопичення, але й про зміну самої логіки фінансової поведінки. Якщо в XVII ст. скарби формувалися переважно як вимушене вилучення оборотних коштів у кризових умовах, то у XVIII ст. вони дедалі більше набувають характеру свідомої тезаврації, спрямованої на довготривале збереження капіталу. Висока проба золота (близько 917) забезпечувала стабільність вартості, що робило ці монети універсальним засобом накопичення[430].

Паралельно із зростанням ролі золота відбувається трансформація функцій срібла. Срібний рубль, представлений випусками від Петра I до Катерини II, стає основною розрахунковою одиницею та головним елементом грошової системи. Його масовість у скарбах (сотні екземплярів у кожному комплексі) свідчить про стабільність і стандартизацію обігу (Додаток Д. Табл.5, 6) . Водночас у новій

[428] Там само. С. 145.
[429] Клюєв А. Вказ. праця. С. 100–102.
[430] Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 186–188.

ієрархії срібло посідає «середній рівень»: воно використовується як для значних платежів, так і для накопичення середнього масштабу, поступаючись золоту за концентрацією вартості.

Особливої уваги заслуговує роль мідної монети, яка у XVIII ст. остаточно закріпилася як основний інструмент дрібного обігу. Масове поширення п'ятаків та інших мідних номіналів свідчить про глибоку монетизацію повсякденного життя населення[431]. Якщо в XVII ст. дрібний обіг значною мірою забезпечувався срібною копійкою, то тепер ця функція переходить до міді, що є дешевшим і більш доступним матеріалом. Це означає не лише зміну матеріальної структури грошової маси, але й перехід до більш «масової» грошової економіки[432].

У результаті формується чітка трирівнева система:

– золото – для накопичення великих капіталів;

– срібло – для основних розрахунків і заощаджень середнього рівня;

– мідь – для повсякденного обігу.

На відміну від XVII ст., де подібна ієрархія виникала стихійно і базувалася на ринкових механізмах, у XVIII ст. вона має виразно інституційний характер і підтримується державою.

Не менш важливою є зміна функціонального призначення монети в ширшому економічному контексті. У XVII ст. грошовий обіг був тісно пов'язаний із торгівлею, зокрема міжнародною, що зумовлювало присутність різних валютних компонентів. У XVIII ст. ситуація змінюється: монета дедалі більше інтегрується в систему державних фінансів. Основними каналами її надходження стають податки[433], військові виплати, адміністративні витрати[434]. Отже, грошовий обіг набуває виразно фіскального характеру.

Ця трансформація безпосередньо пов'язана зі зміною статусу регіону. Глухів як адміністративний центр Гетьманщини перетворюється на важливий

[431] ЦДІАК України. Ф 51. Оп. 3. Спр. 15107. «Про повідомлення адміністрації Лівобережної України про введення в обіг п'ятикопійчатих мідних монет». 6 арк.
[432] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. С. 216–217.
[433] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2969 «Про підтвердження права Кролевецької ратуші Ніжинського полку на збір податку з млина». 6 арк.
[434] Там само. Спр. 9052. «Про виплату глухівському жителю Федору Дяку 5 крб. за його хату, зайняту протягом 5 місяців під службове приміщення Генеральної військової Канцелярії». 5 арк.

вузол імперської фінансової системи. Наявність великих скарбів, що містять значні обсяги золота та срібла, зокрема комплекси з Пустогорода та Обложок (додаток Д. Таблиці 6, 9), свідчить про концентрацію державних і приватних ресурсів у руках вузького кола осіб – козацької старшини й адміністративної еліти. Це відображає процес соціально-економічної диференціації, який супроводжує інтеграцію регіону до імперської системи.

Водночас показовою є трансформація ставлення до іноземної монети. Якщо в XVII ст. вона була важливою складовою обігу, то у XVIII ст. навіть ті поодинокі талери, що ще трапляються, втрачають функцію платіжного засобу і сприймаються радше як носій дорогоцінного металу або об’єкт збереження. Це свідчить про завершення процесу «закриття» грошового ринку та втрату його відкритого, транзитного характеру.

Окремо варто підкреслити зникнення проблеми масової фальсифікації, яка була характерною для XVII ст. Уніфікація монетного карбування та посилення державного контролю призводять до підвищення довіри до монети як до платіжного засобу. На відміну від попереднього періоду, де фальшиві соліди й інші сурогати були досить поширеними, у XVIII ст. подібні явища практично не фіксуються, що є важливим показником стабілізації грошової системи.

Якісний аналіз нумізматичних матеріалів XVIII ст. дозволяє констатувати формування принципово нової моделі грошового обігу, яка характеризується централізацією, уніфікацією та чіткою ієрархією металів. Монета перетворюється з інструменту торгівлі на елемент державної фінансової системи, а структура грошового обігу відображає не стільки ринкові процеси, скільки адміністративно визначені механізми функціонування економіки. Саме ця трансформація є головною для розуміння відмінностей між двома досліджуваними періодами та створює підґрунтя до узагальнювального порівняльного аналізу.

Порівняння нумізматичних матеріалів Глухівщини XVII та XVIII ст. дозволяє чітко зафіксувати не поступову еволюцію, а саме якісно різкий злам у структурі грошового обігу, який відбувається на початку XVIII ст. і

безпосередньо пов’язаний із політичними трансформаціями регіону. У цьому контексті 1708 р. постає не лише хронологічною межею, але й маркером переходу між двома принципово різними економічними моделями.

Насамперед найбільш виразною є зміна валютної структури. Для XVII ст. характерною була поліцентрична система, у межах якої одночасно функціонували кілька монетних груп – московська, польсько-литовська та західноєвропейська. Кількісні дані (73,2% московської монети, 16,6% – Речі Посполитої, 8,9% – західноєвропейської) відображають цю багатокомпонентність. Натомість у XVIII ст. відбувається майже повна ліквідація цієї різноманітності: близько 99% монетної маси становить продукція Російської імперії, тоді як частка іноземної монети знижується до 1%. Отже, поліцентрична модель змінюється моноцентричною, що є наслідком централізації державної влади.

Не менш суттєвою є трансформація співвідношення між кількістю та економічною вагою монет. У XVII ст. кількісне домінування дрібної московської копійки створює своєрідну «статистичну ілюзію», оскільки реальну основу фінансової системи становили високопробні срібні номінали європейського походження, які забезпечували понад 80% вартості грошової маси. У XVIII ст. ця диспропорція зникає: імперська монета поєднує в собі як кількісну масовість (мідь), так і концентрацію вартості (срібло і золото), формуючи внутрішньо узгоджену систему.

Кардинальні зміни відбуваються й у металевій структурі грошового обігу. Для XVII ст. характерною була бінарна модель, у межах якої функціонували срібло (як основний носій вартості) та мідь (як допоміжний елемент дрібного обігу) за повної відсутності золота. У XVIII ст. ця структура ускладнюється й набуває трирівневого характеру: до срібла і міді додається золото як вищий рівень грошової ієрархії (додаток Д). Поява значних обсягів золотих монет (понад 5 кг у межах одного скарбу) є принципово новим явищем і свідчить про зміну масштабів фінансових операцій.

Показовою є також зміна функціонального призначення монети. У XVII ст.

вона слугує передусім інструментом торгівлі, причому як локальної, так і міжнародної. Це підтверджено наявністю талерів, флоринів та інших західноєвропейських номіналів, які забезпечували великі торговельні операції. Водночас дрібна монета обслуговувала повсякденний обіг, формуючи основу внутрішнього ринку. У XVIII ст. монета дедалі більше інтегрується в державну фінансову систему, а її функціонування визначається не стільки ринковими, скільки адміністративно-фіскальними механізмами. Основними каналами руху грошових ресурсів стають податки, державні виплати та військові витрати[435].

Зміна характеру грошового обігу безпосередньо відображена у структурі скарбів. У XVII ст. вони, як правило, складаються з великої кількості дрібних і середніх номіналів, що свідчить про їх походження з оборотних коштів, вилучених із обігу в умовах нестабільності. Наприклад, у Серединківському чи Роїщенському скарбах основну масу становлять півтораки й інші дрібні монети. Натомість у XVIII ст. скарби демонструють тенденцію до концентрації вартості: значні суми представлені відносно невеликою кількістю високовартісних монет – срібних рублів і золотих номіналів. Це свідчить про перехід від «вимушеного приховування» грошей до їх свідомого накопичення.

Окремої уваги заслуговує географія монетного карбування. У XVII ст. вона є надзвичайно широкою й охоплює численні європейські центри (Стокгольм, Ерфурт, Дрезден, Краків, Бидгощ тощо), що відображає відкритість економіки та її інтеграцію в міжнародні торговельні мережі. У XVIII ст. ця поліцентричність зникає: монетна маса майже повністю складається з продукції кількох імперських монетних дворів. Це свідчить про різке звуження зовнішньоекономічних контактів і водночас про посилення внутрішньої інтеграції в межах єдиного державного простору[436].

Не менш важливим є питання стабільності грошової системи. У XVII ст. фіксується значна частка низькопробної та фальшивої монети, що вказує на кризові явища й відсутність ефективного контролю за карбуванням. У XVIII ст.

---

[435] Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). С.75–76.
[436] Узденников В. В. Монеты России: 1700–1917. С. 88.

подібні явища практично зникають, що пов’язано з уніфікацією монетного виробництва та посиленням державного нагляду. Це сприяє зростанню довіри до монети і стабілізації грошового обігу.

Здійснений нами порівняльний аналіз дозволяє виділити кілька ключових напрямів трансформації:

– перехід від поліцентричної до централізованої валютної системи;

– зміна металевої структури з бінарної на трирівневу;

– трансформація функцій монети від торговельних до фінансово-адміністративних;

– перехід від розпорошеної до концентрованої моделі накопичення;

– звуження географії грошового обігу та зростання ролі держави.

У сукупності ці зміни відображають не лише еволюцію монетної системи, але й глибоку перебудову економічного життя Глухівщини. Нумізматичні пам’ятки є важливим джерелом, яке дозволяє простежити процес інтеграції регіону до імперського фінансового простору та втрату ним попередньої економічної автономії.

Завершальним етапом порівняльного аналізу нумізматичних пам’яток Глухівщини є розгляд хронологічної динаміки грошового обігу та її зв’язку із ширшими соціально-економічними процесами. Саме цей аспект дозволяє не лише зафіксувати структурні зміни, але й пояснити їхню внутрішню логіку та наслідки для розвитку регіону.

Однією з найбільш показових відмінностей між XVII та XVIII ст. є характер оновлення монетної маси. У XVII ст. зафіксовано надзвичайно широкий хронологічний діапазон обігу: у межах одного комплексу могли співіснувати монети, викарбувані з інтервалом понад століття (наприклад, від середини XVI ст. до 1660-х рр.). Така ситуація свідчить про повільне вибування старих номіналів з обігу та відсутність ефективних механізмів його регулювання. Монетна маса формувалася стихійно, а її оновлення залежало переважно від зовнішніх торговельних потоків.

Натомість у XVIII ст. хронологічні межі суттєво звужуються. У межах

окремих скарбів різниця між найстарішими та найновішими монетами становить, як правило, 30–70 років. Так, у Пустогородському скарбі 1978 р. цей діапазон охоплює період від 1722 до 1796 р., у комплексі 1983 р. – близько 50 років, а у скарбі 1987 р. – лише близько 30 років. Це свідчить про значно швидше оновлення грошової маси та існування стабільної емісійної політики, що забезпечувала витіснення застарілих монет новими випусками.

Зазначена динаміка безпосередньо пов’язана із централізацією грошового обігу. Якщо в XVII ст. тривале співіснування різночасових монет було наслідком відкритості економічної системи, то у XVIII ст. воно змінюється контрольованим процесом, у якому держава визначає структуру та темпи оновлення монетної маси. Це є важливою ознакою переходу до модерної фінансової системи.

Не менш суттєвими є соціально-економічні наслідки зафіксованих трансформацій. Матеріали XVIII ст. переконливо свідчать про зростання рівня концентрації капіталу. Скарби, що містять десятки кілограмів срібла й золота (понад 14 кг срібла і понад 5 кг золота в межах одного комплексу), відображають накопичення значних фінансових ресурсів у руках обмеженого кола осіб. Це різко контрастує з матеріалами XVII ст., де навіть великі скарби формувалися переважно з низьковартісної монети.

Така зміна структури накопичення свідчить про поглиблення майнової диференціації суспільства. Якщо в XVII ст. грошові ресурси були більш «розпорошеними» і прив’язаними до повсякденного обігу, то у XVIII ст. вони концентруються в середовищі адміністративної та соціальної еліти. Наявність великих золотих і срібних накопичень вказує на формування нових фінансових практик, пов’язаних із довготривалим збереженням й управлінням капіталом.

Водночас відбувається трансформація економічної ролі регіону. У XVII ст. Глухівщина функціонувала як частина транзитного простору, інтегрованого в міжнародні торговельні мережі. Це підтверджено широкою географією монетного карбування та наявністю різних валютних компонентів. У XVIII ст. цей «транзитний» характер поступово зникає, а регіон перетворюється на елемент внутрішнього ринку імперії.

Особливого значення набуває адміністративний фактор. Перетворення Глухова на політичний центр Гетьманщини сприяло концентрації фінансових потоків, пов’язаних із державним управлінням, військовими витратами та податковою системою. Саме цим пояснюється наявність значних грошових ресурсів у межах окремих скарбів, які, ймовірно, відображають не лише приватні накопичення, але й кошти, пов’язані з функціонуванням адміністративного апарату.

Окремо варто підкреслити зміну характеру економічної інтеграції. Якщо в XVII ст. вона мала горизонтальний характер (через торговельні зв’язки з різними регіонами Європи), то у XVIII ст. формується вертикальна модель, у межах якої Глухівщина інтегрується в централізовану імперську систему. Це означає не лише зміну напрямів економічних зв’язків, але й підпорядкування місцевого грошового обігу загальнодержавним правилам.

Отже, хронологічна динаміка та соціально-економічні наслідки трансформацій дозволяють розглядати зміни грошового обігу не як ізольоване явище, а як складову ширшого процесу перебудови економічної системи регіону. Нумізматичні матеріали фіксують перехід від відкритої, багатовалютної та ринково орієнтованої моделі XVII ст. до централізованої, уніфікованої та адміністративно контрольованої системи XVIII ст.

З огляду на це нумізматичні пам’ятки Глухівщини набувають особливого значення як джерело, що відображає не лише еволюцію монетного обігу, але й глибокі трансформації економічної, соціальної та політичної структури регіону в переломний період його історії.

Висновки до розділу 3

Грошовий обіг Сіверщини другої половини XVII ст. функціонував як багатовалютна система, у якій одночасно використовували польсько-литовські, західноєвропейські та московські монети. Встановлено, що така структура не була хаотичною, а ґрунтувалася на функціональному розподілі: великі срібні

номінали забезпечували сферу значних платежів і накопичення, а дрібна московська монета обслуговувала повсякденний ринок.

Ключовим механізмом стабілізації грошового обігу слугувала локальна лічильна система, яка поєднувала талерний принцип великого рахунку, польсько-литовську традицію та московську десяткову структуру. Це забезпечувало узгодження різнорідних монет у межах єдиного економічного простору. Грошовий обіг регіону характеризувався дефіцитом дрібної монети, девальвацією срібних номіналів і технічною відсталістю карбування. Установлено, що ці обмеження компенсувалися адаптивними практиками населення – поділом монет і використанням грошових сурогатів.

Грошова реформа Олексія Михайловича не призвела до системної перебудови обігу. Підтверджено, що її заходи мали обмежений характер і не змогли витіснити західноєвропейську монету або змінити сформовану багатовалютну модель. Реформа Петра I започаткувала якісно новий етап розвитку грошової системи. Встановлено, що її результатом стало формування уніфікованого монетного ряду, запровадження десяткового принципу та ліквідація розриву між лічильними й реальними одиницями.

Трансформація грошового обігу Сіверщини відбувалася поступово і відображена в матеріалах скарбових комплексів. Виявлено тенденцію до зменшення частки західноєвропейських монет і домінування російських номіналів у першій третині XVIII ст.

Установлено, що наслідком реформ стало підвищення рівня стандартизації та контрольованості грошового обігу. Сіверщина поступово інтегрувалася в єдиний економічний простір Російської держави, що супроводжувалося переходом від багатовалютної системи до більш однорідної та централізованої моделі.

Отже, у межах досліджуваного періоду сформувалися основні риси нової грошової системи, яка визначила подальший розвиток економіки регіону у XVIII ст.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне дослідження грошового обігу на території Сіверщини в другій половині XVII – XVIII ст. у контексті політичних, адміністративних та соціально-економічних трансформацій Гетьманщини. На основі аналізу нумізматичних матеріалів, архівних документів, актових та наративних джерел реконструйовано структуру монетного обігу регіону, визначено особливості функціонування локального грошового ринку, еволюцію систем грошової лічби та вплив інтеграційних процесів до фінансового простору Російської імперії. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки.

1. Встановлено, що історіографія проблеми формувалася нерівномірно та пройшла кілька етапів розвитку: від описово-археографічного накопичення джерельного матеріалу в другій половині XIX – на початку XX ст. до сучасних міждисциплінарних досліджень, у яких монетний обіг розглядається як важливий індикатор економічних, політичних та соціокультурних процесів. На ранньому етапі дослідження переважали публікації істориків та археографів скарбових знахідок і локальні археографічні описи без комплексного аналізу грошового обігу. Праці О. Лазаревського та В. Антоновича заклали основу для дослідження топографії монетних скарбів, торговельних шляхів та особливостей функціонування польсько-литовської системи грошової лічби на території Сіверщини. Вони звернули увагу на тривале збереження традицій західноєвропейського монетного ринку навіть після посилення політичного впливу Московської держави.

У радянський період основна увага приділялася питанням економічної історії та розвитку товарно-грошових відносин, однак регіональні особливості Сіверщини розглядалися фрагментарно. Зокрема, В. Шугаєвський один із перших поєднав аналіз нумізматичних матеріалів із архівними джерелами та дослідив взаємодію різних монетних систем на українських землях. Важливе значення для формування сучасних підходів мали праці І. Спаського, присвячені

ролі талерів та «єфимків» у грошовому обігу Гетьманщини, а також дослідження М. Котляра, який систематизував відомості про монетний ринок України доби феодалізму та визначив основні методологічні засади української нумізматики. Значний внесок у вивчення скарбових комплексів Сіверщини зробив В. Рябцевич, який розглядав регіон як своєрідне «нумізматичне порубіжжя» між Річчю Посполитою та Московським царством.

Після здобуття Україною незалежності дослідження грошового ринку Гетьманщини набули комплексного характеру. Сучасні дослідники почали розглядати монетний обіг не лише як сукупність монетних типів, а як складову економічних і політичних трансформацій ранньомодерного суспільства. В працях Р. Шуста, О. Бакальця, В. Бєлашова, А. Гриценка, В. Крижанівського, А. Бойка-Гагаріна, О. Гуржія, В. Орлика, В. Нечитайла, В. Безпалька та інших учених висвітлено проблеми функціонування скарбових комплексів, торговельних зв’язків, фінансової політики, фальшивомонетництва та інтеграції Гетьманщини до фінансового простору Російської імперії. З’ясовано, що комплексне дослідження грошового обігу Сіверщини другої половини XVII – XVIII ст. як окремого історико-економічного регіону фактично було відсутнє, а переважна більшість досліджень стосувалася або загальноукраїнського контексту, або окремих аспектів монетного ринку. Це зумовило необхідність комплексного вивчення цієї теми.

Доведено, що джерельна база дослідження є репрезентативною та достатньою для комплексної реконструкції грошового обігу Сіверщини в 1648–1782 рр. Її основу становлять нумізматичні матеріали – монетні скарби, поодинокі знахідки та музейні колекції, які дозволили простежити структуру монетної маси, інтенсивність товарно-грошових відносин, співвідношення різних валютних систем та основні напрями економічних зв’язків регіону. Загалом у роботі проаналізовано 163 монетні скарби з території Чернігівщини та Сумщини, що забезпечило високий рівень репрезентативності та дало змогу здійснити статистичний аналіз динаміки монетного обігу.

Особливу цінність становлять матеріали Глухівського міського

краєзнавчого музею, де зберігаються комплекси срібних монет Московського царства XVII ст., а також російські, польсько-литовські та західноєвропейські монети XVIII ст. Важливими джерелами стали колекції Національного музею історії України, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Ніжинського та Кролевецького краєзнавчих музеїв, Національного заповідника «Гетьманська столиця», а також фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль». Аналіз цих матеріалів дозволив простежити еволюцію локального монетного ринку, визначити співвідношення іноземної та російської монети, а також виявити процес поступового витіснення західноєвропейських і польсько-литовських номіналів російською монетною системою у XVIII ст.

Суттєве значення мають скарбові комплекси Глинської пустині та Глухівського Петропавлівського монастиря, які засвідчують полівалютний характер грошового ринку, значний ступінь зношеності монети, поширення фальшивомонетництва й інтенсивність торговельних зв’язків Сіверщини. Аналіз топографії скарбових знахідок дозволив визначити найактивніші торговельні центри та шляхи руху монетної маси.

Другу важливу групу джерел становлять актові матеріали й архівні документи, що дали змогу реконструювати фінансову політику Гетьманщини, систему оподаткування, митного контролю та практику використання різних монетних номіналів. Основний масив документів зосереджений у фондах Центрального державного історичного архіву України, зокрема в матеріалах Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, полкових канцелярій та магістратських книг. Універсали гетьманів, митні книги, фінансові розпорядження, ордери й акти дозволили простежити регулювання цін, валютні співвідношення, заходи боротьби з фальшивомонетництвом та особливості функціонування внутрішнього ринку. Значний інформаційний потенціал мають документи Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., які відображають повсякденну практику податкових зборів, торговельних операцій і грошових розрахунків.

Важливу групу джерел становлять наративні пам’ятки, передусім

щоденники представників козацької старшини – «Дневник» Якова Марковича та «Дневник» Миколи Ханенка. Вони містять унікальні відомості про ціни на товари, оплату праці, боргові операції, позики та використання різних монетних номіналів у господарському житті. На відміну від офіційних документів, ці джерела дозволили простежити реальну економічну практику та співвідношення між народною грошовою лічбою і фактичним монетним обігом.

Отже, поєднання нумізматичних матеріалів, архівних документів і наративних джерел створило можливість комплексно реконструювати грошовий ринок Сіверщини, визначити особливості функціонування монетних систем, простежити трансформацію товарно-грошових відносин та оцінити вплив політичних і економічних процесів на розвиток регіону.

Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтувалися на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що забезпечило комплексний підхід до вивчення грошового обігу Сіверщини в другій половині XVII–XVIII ст. Методологічною основою роботи стало розуміння грошового обігу як багаторівневої системи, у якій взаємодіяли економічні, політичні, соціальні та культурні чинники. Грошовий ринок розглянуто не лише як сукупність монетних типів, а як складову ширших процесів формування торговельних зв’язків, адміністративної інтеграції та трансформації соціально-економічного середовища Гетьманщини.

Провідне місце в дослідженні посідав історико-генетичний метод, який дозволив простежити еволюцію монетного ринку, динаміку змін у системі грошової лічби та трансформацію структури монетної маси Сіверщини в умовах політичних змін і фінансових реформ. Порівняльно-історичний метод застосовано для зіставлення особливостей грошового обігу Сіверщини з іншими регіонами Лівобережної України, а також із територіями Речі Посполитої та Московського царства. Це дало можливість виявити специфіку регіону як прикордонної економічної зони та простежити взаємодію західноєвропейської талерної і російської рубльової систем.

Історико-типологічний метод забезпечив класифікацію монетних знахідок

за походженням, металом, номіналом і функціональним призначенням, а статистичний метод дав змогу провести кількісний аналіз скарбових комплексів, визначити співвідношення різних монетних номіналів, рівень поширення іноземної монети та основні тенденції розвитку локального ринку. Важливе значення мав також міждисциплінарний підхід, який поєднав методи нумізматики, економічної історії, джерелознавства та історичного краєзнавства.

Концептуально Сіверщина розглядалася як «валютне пограниччя», де тривалий час співіснували кілька монетних систем і різні традиції грошової лічби. Такий підхід дозволив дослідити не лише формальний склад монетного обігу, а й механізми адаптації населення до багатовалютного середовища, практику перерахунку монет, співвідношення між реальною та лічильною вартістю грошей, а також вплив державної фінансової політики на повсякденне економічне життя населення.

2. Встановлено, що у 1648–1708 рр. грошовий обіг Сіверщини мав виразний полівалютний характер. До того ж, формування локальної монетної маси Сіверщини у 1648–1708 рр. відбувалося в умовах активної взаємодії кількох монетних систем та інтенсивних торговельних зв’язків із Річчю Посполитою, Московським царством і західноєвропейськими торговельними центрами. Основу монетної маси становили польсько-литовські, західноєвропейські та московські монети, які одночасно функціонували у сфері торгівлі, податкових розрахунків і повсякденного господарського обігу.

Найбільш поширеними номіналами були талери та їх фракції, шостаки, півтораки, орти, тимфи, дрібна мідна монета Речі Посполитої, а також срібні російські копійки-«чешуйки». Значна кількість талерів та великосрібної монети засвідчила активне залучення Сіверщини до міжнародної торгівлі та функціонування регіону в межах загальноєвропейського економічного простору. Водночас поширення дрібної мідної монети та високий ступінь зношеності срібних номіналів свідчили про інтенсивність внутрішнього ринку та тривале використання монети в локальному обігу.

Аналіз скарбових комплексів дозволив встановити, що Сіверщина виступала контактною економічною зоною між західною та східною моделями грошового обігу. Упродовж другої половини XVII ст. тут тривалий час зберігалися польсько-литовські традиції грошової лічби, навіть попри посилення політичного впливу Московської держави. Одночасне використання різних валютних одиниць вимагало існування складної системи перерахунку та адаптації монет до локальних потреб населення. Встановлено, що важливу роль у формуванні монетної маси відігравали ярмарки та транзитна торгівля. Саме через ярмарковий обмін до регіону надходили західноєвропейські срібні монети, які активно використовувалися у великих торговельних операціях. Водночас поступово посилювалися позиції московської монети, особливо після грошових реформ кінця XVII – початку XVIII ст. Наприкінці досліджуваного періоду спостерігалося поступове витіснення польсько-литовських номіналів російськими карбуваннями, що стало одним із проявів інтеграції Гетьманщини до фінансового простору Московської держави. Виявлено, що структура монетного обігу регіону поєднувала риси західноєвропейської та російської монетних систем, що визначало специфіку функціонування локального ринку Сіверщини як прикордонного економічного простору.

3. З’ясовано, що пріоритетні напрями товарно-грошового обміну Сіверщини визначалися її прикордонним статусом, розвитком ярмаркової торгівлі та включенням регіону до широкої системи міжрегіональних економічних зв’язків. Встановлено, що основними центрами товарно-грошового обігу виступали міста Глухів, Ніжин, Батурин, Кролевець, Конотоп, Стародуб і Путивль, через які проходили торговельні шляхи між Лівобережною Україною, Московським царством, Річчю Посполитою та західноєвропейськими ринками. Ярмаркова торгівля відігравала ключову роль у формуванні локального грошового ринку, забезпечуючи надходження іноземної монети, насамперед талерів та їх фракцій, які активно використовувалися у великих торговельних операціях. Водночас внутрішній обіг обслуговувався переважно дрібною срібною та мідною монетою польсько-литовського й московського походження.

Дослідження систем грошової лічби засвідчило тривале співіснування на території Сіверщини кількох валютних традицій. Незважаючи на поступове посилення політичного впливу Московської держави, у регіоні впродовж тривалого часу зберігалася польсько-литовська система рахунку, що проявлялося у використанні понять «копа», «золотий», «талер», «шостак» та інших традиційних лічильних одиниць. Одночасно поширювалися московські рубльові та копійчані номінали, які поступово інтегрувалися до місцевої фінансової практики. Така ситуація свідчила про адаптивний характер регіонального ринку, де різні монетні системи не лише співіснували, а й взаємодіяли між собою.

Встановлено тривале співіснування польсько-литовської та російської систем грошової лічби. Для регіону була характерна висока частка іноземної монети, значний ступінь її зношеності та тривале перебування в обігу. Водночас спостерігалося активне поширення фальшивомонетництва, особливо дрібної мідної монети, що було пов’язано з нестачею якісної розмінної монети та високою інтенсивністю локальної торгівлі. Аналіз писемних і нумізматичних джерел дозволив простежити поступове «вимивання» великосрібної західноєвропейської монети з внутрішнього ринку та її заміщення дрібнішими номіналами й російськими карбуваннями. Попри поступове домінування російської монети протягом XVIII ст., у практиці населення тривалий час зберігалися традиційні грошовсі одиниці польсько-литовського походження. Це свідчить про консервативність локальних лічильних практик та поступовий характер інтеграції регіону до російського фінансового простору.

4. Встановлено, що система грошової лічби населення Сіверщини формувалася під впливом польсько-литовської, московської та західноєвропейської монетних традицій. Прикордонне положення регіону, активні торговельні зв’язки та відсутність власного монетного карбування сприяли виникненню багатокомпонентної лічильної системи, здатної забезпечувати функціонування господарства в умовах обігу монет різного походження.

Доведено, що у другій половині XVII ст. основу грошового рахунку становила польсько-литовська система, побудована на використанні гроша, злотого та копи. Ці рахункові одиниці домінували в актовій, податковій та судовій документації й зберігали значення навіть після входження регіону до складу Московської держави, що свідчить про стійкість місцевих фінансових традицій.

З'ясовано, що характерною рисою грошової лічби було розмежування між рахунковими одиницями та реальною монетою. Для визначення вартості використовувалися традиційні лічильні категорії, тоді як платежі здійснювалися монетами різного походження. Це сприяло формуванню стійких механізмів перерахунку між польськими, литовськими, західноєвропейськими та московськими номіналами. Важливу роль у системі відігравали талери, які виконували функцію універсального еквівалента під час великих торговельних операцій, міжрегіональних розрахунків і накопичення заощаджень.

Виявлено широке використання народних назв монет: півтораки – «чехи», трояки – «шаги», соліди – «шеляги», тимфи – «злотувки», флорини – «орлянки». Це відображає тривалу адаптацію різнорідного монетного матеріалу до місцевого економічного середовища.

У XVIII ст. під впливом реформ Петра I розпочався поступовий перехід до рублево-копійчаної системи. Проте впродовж тривалого часу нові імперські номінали співіснували зі злотими, грошами та копами. Документальні джерела середини XVIII ст. засвідчують, що фінансові операції нерідко продовжували фіксуватися у традиційних рахункових одиницях, хоча фактичні розрахунки вже здійснювалися через рублі та копійки.

Отримані результати показали, що система грошової лічби Сіверщини відзначалася високою гнучкістю та здатністю адаптуватися до змін монетного середовища. Її розвиток відображає процес поступової інтеграції регіону до імперського економічного простору, який завершився наприкінці XVIII ст. утвердженням рублево-копійчаної системи при збереженні окремих елементів попередньої лічильної традиції.

5. Доведено, що перенесення гетьманської столиці до Глухова у 1708 р. суттєво вплинуло на структуру та інтенсивність грошового обігу Сіверщини. Концентрація державних установ, військових гарнізонів, урядової адміністрації та торговельних операцій суттєво сприяла збільшенню обсягів монетного обігу в регіоні. Встановлено, що саме у цей період відбувається формування специфічного «столичного» грошового ринку, для якого була характерна більша частка великосрібної та золотої монети, підвищена концентрація російських карбувань і активне включення міста до міжрегіональних торговельних процесів. Особливо помітним цей процес став після грошової реформи 1704 р., яка сприяла уніфікації монетного обігу та інтеграції Гетьманщини до фінансової системи Російської імперії.

Дослідження засвідчило, що після 1708 р. у структурі монетної маси поступово зростала частка російської монети, особливо після реформ Петра I та запровадження нової рубльової системи. Якщо у другій половині XVII ст. домінували польсько-литовські та західноєвропейські номінали, то у XVIII ст. відбулося поступове витіснення іноземної монети російськими карбуваннями.

Встановлено, що упродовж першої половини XVIII ст. на Сіверщині ще зберігалися традиційні польсько-литовські лічильні одиниці, однак поступово вони витіснялися рубльово-копійчаною системою. Народна практика грошової лічби залишалася доволі консервативною, що проявлялося у тривалому використанні старих термінів навіть після фактичного зникнення відповідних монет із обігу.

6. Доведено, що в другій половині XVII ст. основу монетного обігу Сіверщини становили номінали Речі Посполитої, насамперед соліди, півтораки, трояки, шостаки та орти, які забезпечували потреби повсякденного ринку. Матеріали скарбових комплексів із території Глухівщини, Кролевеччини, Путивльщини, Шосткинщини та інших районів регіону засвідчують масовість польської дрібної монети та її провідне місце у структурі місцевого грошового обігу. Водночас значне поширення мали західноєвропейські талери німецьких князівств, Священної Римської імперії, Нідерландів та інших держав, які

виконували функції великого торговельного номіналу, засобу нагромадження та міжнародних розрахунків.

З’ясовано, що після входження Гетьманщини до сфери політичного впливу Московської держави московська монета почала поступово проникати до регіонального обігу. Проте протягом другої половини XVII ст. її частка залишалася відносно незначною порівняно з польсько-литовськими та західноєвропейськими випусками. Нумізматичні матеріали свідчать, що московські копійки здебільшого співіснували з традиційними номіналами без їхнього швидкого витіснення.

Встановлено, що на початку XVIII ст. вирішальний вплив на структуру монетного обігу справила грошова реформа Петра I, унаслідок якої було запроваджено десяткову монетну систему та розширено карбування нових номіналів – копійок, денг, полушок, гривеників, полтинників і рублів. Саме з цього часу російська монета починає посідати дедалі вагоміше місце в господарському житті Сіверщини. Скарби XVIII ст. демонструють поступове збільшення кількості російських мідних і срібних монет та скорочення частки польських номіналів.

Аналіз скарбових комплексів другої половини XVIII ст. показав, що в цей період відбулося якісне перетворення структури грошового обігу. Якщо раніше переважали монети різного походження, то поступово основу обігу почали становити російські випуски часів Петра I, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II. Наявність у скарбах значної кількості мідних копійок, денг і полушок свідчить про розширення внутрішнього ринку та зростання ролі дрібного монетного обігу в господарському житті регіону.

Доведено, що інтеграція Сіверщини до фінансової системи Російської імперії супроводжувалася не лише зміною номінального складу монетного обігу, а й поступовою трансформацією традиційних механізмів грошової лічби. Польсько-литовські рахункові одиниці – гріш, копа та злотий – тривалий час продовжували використовуватися в документації та повсякденній практиці, однак поступово витіснялися рублем і копійкою. У середині XVIII ст.

спостерігається функціонування змішаної системи рахунку, коли старі та нові грошові одиниці застосовувалися паралельно.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що інтеграція Сіверщини до фінансового простору Російської імперії завершилася наприкінці XVIII ст. формуванням переважно імперської структури монетного обігу. Водночас цей процес не супроводжувався повним зникненням попередніх монетних традицій, а відзначався тривалим перехідним періодом, упродовж якого різні монетні системи співіснували та взаємодіяли між собою. Саме ця особливість визначає специфіку монетного обігу Сіверщини як прикордонного регіону, що перебував на перетині економічних впливів Східної та Центральної Європи.

7. Проведений порівняльний аналіз нумізматичних пам'яток Глухівщини до і після набуття Глуховом столичного статусу засвідчив істотну трансформацію структури монетного обігу, інтенсивності торговельних процесів та характері економічних зв'язків регіону. Встановлено, що у другій половині XVII ст. монетний ринок Глухівщини також мав виразний полівалютний характер, а основу скарбових комплексів становили польсько-литовські та західноєвропейські срібні номінали – талери, шостаки, орти, тимфи, півтораки та дрібна мідна монета. Значну частку становили також московські срібні копійки-«чешуйки», які функціонували паралельно із західноєвропейською монетою.

З'ясовано, що після 1708 р. структура монетних комплексів зазнала помітних змін. У скарбових матеріалах поступово зростала частка російських карбувань, насамперед мідної та срібної монети регулярного типу, що було пов'язано з реформами Петра I та інтеграцією Гетьманщини до фінансової системи Російської імперії. Якщо у ранніх скарбах переважала іноземна великосрібна монета, то у XVIII ст. дедалі частіше фіксуються російські рублі, полтини, гривеники, копійки та мідні номінали. Водночас скорочувалася кількість західноєвропейських монет, що свідчило про зміну напрямів економічних зв'язків та поступове переорієнтування регіону на внутрішньоімперський ринок.

Виявлено також зміни у структурі номіналів: збільшується частка великосрібної та золотої монети, що було пов’язано зі зростанням адміністративного та економічного значення Глухова як центру Лівобережної Гетьманщини. В монетному обігу ширше представлена дрібна мідна монета, яка обслуговувала повсякденні торговельні операції та потреби міського населення.

Порівняльний аналіз також дозволив встановити зміни у ступені зношеності монет, співвідношенні між срібною та мідною монетою, а також характері скарбових комплексів. Якщо у другій половині XVII ст. скарби формувалися переважно за рахунок іноземної срібної монети високої вартості, то у XVIII ст. зростає кількість змішаних комплексів із домінуванням російських номіналів та значною часткою мідної монети. Це свідчило про посилення ролі внутрішнього ринку, активізацію дрібної торгівлі та глибшу інтеграцію Сіверщини до економічної системи Російської імперії.

Таким чином, грошовий обіг на території Сіверщини в другій половині XVII – XVIII ст. відображав складні процеси політичної, економічної та адміністративної трансформації Лівобережної Гетьманщини. Регіон виступав контактною зоною взаємодії західноєвропейської, польсько-литовської та російської монетних систем, а зміни структури монетного обігу безпосередньо залежали від інтеграції Лівобережної України до імперського економічного простору. Проведене дослідження дозволило уточнити регіональні особливості грошового ринку Сіверщини, реконструювати еволюцію монетного обігу та визначити роль нумізматичних джерел у вивченні соціально-економічної історії ранньомодерної України. Доведено, що Сіверщина у другій половині XVII – XVIII ст. функціонувала як особливе валютне пограниччя між західноєвропейським та російським фінансовими просторами, а трансформація структури її монетного обігу безпосередньо відображала процес інтеграції Гетьманщини до фінансової системи Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія)

1. Оп. 3. Т. 1. Спр. 605. Універсал гетьмана І. Скоропадського про встановлення такс на товари. 31.12.1721. 2 арк.
2. Оп. 3. Т. 1. Спр. 842. Розпорядження П. Полуботка щодо обігу монети. 15.05.1723. 10 арк.
3. Оп. 3. Т. 1. Спр. 1201. Матеріали про фальшиву монету на ярмарках Сіверщини. 20.11.1725. 4 арк.
4. Оп. 3. Т. 2. Спр. 3512. Справа про фальшування мідних грошей. 05.02.1731. 15 арк.
5. Оп. 3. Т. 3. Спр. 5890. Універсал про вилучення низькопробної монети. 14.07.1735. 6 арк.
6. Оп. 3. Т. 2. Спр. 2145. Ордер Генеральної військової канцелярії про публікацію такс на іноземні товари в ратушах міст Стародубського полку. 10.09.1728. Арк. 5–8.
7. Оп. 3. Т. 8. Спр. 11631. Справа про відсилку в колегію іноземних справ фальшивих грошей, знайдених в с. Баби Менської сотні і в с. Лави Сосницької сотні Чернігівського полку. 6-24.10. 1753. 6 арк.
8. Оп. 3. Т. 2. Спр. 2969. Справа про підтвердження права Кролевецької ратуші Ніжинського полку на збір податку з млина жителя м. Кролевець Зенця Різниченка. 12–18. 04. 1729. 6 арк.
9. Оп. 3. Т. 4. Спр. 4578. Відомості про ціни на хліб в сотнях Стародубського полку. 20.08.1733. 2 арк.
10. Оп. 3. Т. 4. Спр. 5383. Справа про подачу відомостей в Сенат про наявність мідних грошей та дозвіл на перелиття мідних грошей в посуд та інші вироби. 18.01.1736–21.10.1737. 4 арк.
11. Оп. 3. Т. 4. Спр. 5403. Про заборону вимінювати срібні гроші та

виготовляти з них позументи. 3-4.06. 1736. 5 арк.

12. Оп. 3. Т. 4. Спр. 5625. Донесення полковника і коменданта Глухівського гарнізону Кішкіна Канцелярії про одержання указу Провіантської контори з вимогою подачі відомостей з полків Лівобережної України з торговими цінами на провіант. 20.08. 1736. 2 арк.
13. Оп. 3. Т. 5. Спр. 6145. Определення і указ канцелярії Глухівському сотенному управлінню про заборону зборів на утримання канта Кіндрата Запорожця та виплату йому щорічного жалування. 2.01.1737. 5 арк.
14. Оп. 3. Т. 6. Спр. 8204. Справа про оголошення в полках Лівобереіжної України указу Сената про збір у населення дрібної срібної монети /10, 5, 3 і 1 копійки/карбом до 1721 року. 13.09.1741. 4 арк.
15. Оп. 3. Т. 6. Спр. 8306. Справа про призначення одного козака та глухівського міщаніна для контролю за мірами й цінами на глухівському базарі. Березень-грудень. 1742. 15 арк.
16. Оп. 3. Т. 7. Спр. 9685. Справа про обмін в Монетній канцелярії срібних копійок, виявлених після пожежі 23 травня 1748р. в м. Глухові, на ходові гроші. 27.01.–22.09. 1749. 7 арк.
17. Оп. 3. Т. 3. Спр. 12930. Справа про повідомлення адміністрації Лівобережної України про введення в обіг золотої монети вартістю 5 і 10 карбованців. 13.12–8.01. 1756. 13 арк.
18. Оп. 3. Т. 9. Спр. 13337. Справа про оголошення в полках указу Єлизавети Петрівни та Сенату про чеканку Монетною Канцелярією нових копійок і про перепечатку мідних грошовиків на копійки. 27.09.13.12. 1755. 14 арк.
19. Оп. 3. Т. 19. Спр. 15101. Справа про повідомлення адміністрації Лівобережній України про введення в обіг п’ятикопійкових мідних монет. 15.01 – березня 1758. 6 арк.
20. Оп. 3. Т.1. Спр. 933. Скарга вдови ніжинського полковника Лук’яна Жураковського Ганни Апостолівни на /польського шляхтича/ Цибульського на неповернення 100 битих талярів боргу. 7.03.1723. 3 арк.
21. Оп. 3. Т. 6. Спр. 8851. Справа про затримку вирішення Генеральним

військовим судом справи про спалення Герасимом Карлашем, шинкарем удови седнівського сотника Войцеховича 12 куф горілки, ціною в 320 карбованців глухівського жителя Якова Халкидонського. 18.09–23.11. 1748. 4 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 59. Київська Губернська канцелярія

22. Оп. 1. Т.1. Спр. 103. Реєстр купців Чернігівського полку, що далі підписку не вивозити за кордон заборонені товари, а продавати їх тільки в Ригу та інші російські гавані на Балтиці, та не ввозити з-за кордону російської мідної і срібної монети. 8.11.1714. 7 арк.
23. Оп. 1. Т. 3. Спр. 2464. Відомості гарнізонних канцелярій і магістратів про торгові ціни на хліб, зерно та ін. 31.01. – 1.03.1754. 3 арк.
24. Оп. 1. Т. 4. Спр. 4344. Справа про відправку канцелярією в Московську монетну контору мідних, срібних та інших грошей . 16.01 – 5.04.1764. 3 арк.
25. Оп. 1. Т. 4. Спр. 4345. Рапорт прапорщика Стародубського полку Музикова про відправку в Московську монетну контору для обміну золотої, срібної і мідної монети і про здачу в канцелярію обмінних грошей. 24.04.1764. 4 арк.

Нумізматичні фонди Глухівського міського краєзнавчого музею

26. КН 5703. НУМ 803.
27. КН 6102. НУМ 845.
28. КН 2995. НУМ 519. С/О 132.
29. НУМ 951.
30. НД 5228.
31. НУМ 869.
32. НУМ 866.
33. НУМ 867.
34. НУМ 868.
35. НУМ 772.
36. НУМ 279.

37. НУМ 55.
38. НУМ 266.
39. НУМ 267.
40. НУМ 1–109

Нумізматичні фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль

41. КН 985. НУМ 272.
42. КН-13639. Н 1825.
43. КН-13287. Н 1724.
44. КН-11169. Н 1495.
45. КН-13625. Н 1824.
46. КН-984. Н 148.
47. КН-3119. НУМ 549.
48. КН-984. Н 142.
49. КН-943. НУМ 564.
50. КН 2948 НУМ 483СП 33
51. КН-3220/21. НУМ 433. СП 54.
52. КН-3220/15. НМ 427. СП 48.
53. КН-3220/18. НМ 430. СП 51.
54. КН-3220/23. НМ 435. СП 56.
55. КН-3220/14. НМ 426. СП 47.
56. КН-3220/20. НМ 432. СП 53.
57. КН-3220/26. НМ 438. СП 59.
58. КН-3220/16. НМ 428. СП 49.
59. КН-3220/17. НМ 429. СП 50.
60. КН-3220/29. НМ 441. СП 62.
61. КН-3220/31. НМ 443. СП 64.
62. КН-3220/32. НМ 444. СП 65.
63. КН-3220/3. НМ 415. СП 36.
64. КН-3220/7. НМ 419. СП 40.

65. КН-3220/33. НМ 445. СП 66.
66. КН-3220/22. НМ 434.
67. КН-3220/34. НМ 446.
68. Н 985. НУМ 272/113.
69. Н 985. НУМ 272/114.
70. Н 985. НУМ 272/115.
71. Н 985. НУМ 272/119.
72. Н 985. НУМ 272/116.
73. Н 985. НУМ 272/117.
74. Н 985. НУМ 272/118.
75. Н 985. НУМ 272/122.

Нумізматичні фонди національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин)

76. Фонди Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Експозиція № 3.
77. Фонди Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Експозиція № 4.

Нумізматичні фонди Кролевецького краєзнавчого музею

78. О/ф 1719. Зал № 1.
79. О/ф 2022. Зал № 1.
80. О/ф 2025. Зал № 1.
81. О/ф 2104. Зал № 1.
82. О/ф 2105. Зал № 1.
83. О/ф 2106. Зал № 1.
84. О/ф 4207. Зал № 1.
85. О/ф 4209. Зал № 1.
86. О/ф 4210. Зал № 1.
87. КН-6904.

Фонди Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

88. Інвентарний № ВП 214.

Національний музей історії України (м. Київ)

89. Фонди Національного музею історії України. Інвентарний № АР 6442–6443.
90. Фонди Національного музею історії України. Інвентарний № АЕ 5856–5875.
91. Фонди Національного музею історії України. Інвентарний № АР 12674–12694.

Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського

92. НД № 2043–4253. Акт передачі № 101 від 22.12.1988 р. Інв. № 2163–2407.
93. Інвентарний № 1655.
94. Інвентарний № 1623. Акт передачі № 8590 від 18.10.1961 р.
95. Інвентарний № 1626. Акт передачі № 8797 від 20.10.1963 р.
96. Інв. № 1602.

Архівні установи зарубіжжя

97. Архів Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург). Ф. 1. 1897 р. Спр. № 293. 67 арк.

Національний історико-культурний заповідник «Глухів»

98. Музей археології Державного історико-культурного заповідника «Глухів». Експозиція № 1.
99. Музей археології Державного історико-культурного заповідника «Глухів». Експозиція № 2.
100. Музей археології Державного історико-культурного заповідника «Глухів». Експозиція № 3.
101. Музей археології Державного історико-культурного заповідника «Глухів». Експозиція № 6.

Опубліковані джерела

102. Бакалець О. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст.: документи та матеріали. Бар; Київ, 2017. 200 с.

103. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Відп. ред. Ф. Я. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. 2-е вид. Київ: Наук. думка, 1971. 199 с.
104. Величко С. Літопис подій в Південно-Західної Росії в XVII в. Т. II. Київ, 1851. 612 с.
105. Гроші в Україні: факти і документи / НАН України, Інститут історії України; М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. Київ: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.
106. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: в 3 т. Т. 2: Полк Нежинский. Киев: Тип. К. М. Милевского, 1893. 560 с.
107. Лазаревский А. Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев: Тип. А. Федорова, 1884. 353 с.
108. Грабянка Г. Летопись гадячского полковника Григория Грабянки / пер. со староукр. Р. Г. Иванченко. Киев: О-во «Знание» Украины, 1992. 192 с.
109. Макаренко Н. Городища і кургани Полтавської губернії : збірка топографічних новин. Полтава: Видання Полтавської наукової архівної комісії, 1917. 46 с.
110. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725 гг.): в 10 ч. Киев, 1893. Ч. 1. 329 с.
111. Романовский В. Документ до історії державного скарбу. *Український археографічний збірник*. Київ, 1930. Т. 3. С. 1–16.
112. Ситий І. М., Бєлашов В. І. «Пам'ятна книга» Глухівського Петропавлівського монастиря. *Путивльський краєзнавчий збірник*. 2010. Вип. 6. С. 134–168.
113. Сіверщина Гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Наукове видання / упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2020. 469 с.
114. Сіверщина Гетьманських часів / Уп. о. Ю. А. Мицик, І. Ю. Тарасенко. Київ : Логос, 2020. Т. 2. Перша чверть XVIII ст. 602 с.

115. Сіверщина Гетьманських часів. Т. 4 : 1741 р. – кінець XVIII ст. Збірник архівних документів / Упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ–Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с.
116. Сіверщина Гетьманських часів. Т. 3: XVIII ст. Наукове видання / упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2020. 334 с.
117. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. Київ : Арій, 2013. 656 с.
118. Ханенко Н. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр. Київ : Типографія Г. Т. Корчака-Новицького, 1884. 520 с.

ІІ ЛІТЕРАТУРА

Дисертаційні дослідження

119. Бойко-Гагарін А.С. Монети Центральної та Східної Європи XIV – XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. … кан. істор. наук: 07.00.06 / Бойко-Гагарін Андрій Сергійович. Кіровоград, 2014. 227 с.
120. Годунова Л. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2014. 210 с.
121. Ластовський В. Православна церква у соціокультурному просторі України (кінець XVII – XVIII ст.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 464 с.
122. Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Кропивницький; Переяслав-Хмельницький, 2019. 250 с.

Монографії, колективні праці

123. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SSR. Ossolineum, 1975. 320 s.
124. Антонович В. Б. Археологическая карта Черниговской губернии. Москва: Типогр. М. Г. Волчанинова, 1894. 91 с.

125. Бакалець О. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства. Львів: Магнолія, 2015. 232 с.
126. Бакалець О. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ: Стилос, 2012. 336 с.
127. Бакалець О. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). Бар, 2012. 270 с.
128. Барановський О. Бюджет і фінанси України часів Гетьманщини. Київ: Вид-во ВУАН, 1920. 156 с.
129. Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманської та Лівобережної України. Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. 200 с.
130. Бєлашов В. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). Суми: ВПП Фабрика друку, 2019. 419 с.
131. Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманщини (1708–1782 рр.). Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
132. Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія / Сіверський центр післядипломної освіти, Сіверський інститут регіональних досліджень, Український інститут національної пам'яті. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. 192 с.
133. Бойко-Гагарін А. Фальшування монет на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Київ: Український нумізматичний тип, 2017. 400 с.
134. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час. 2008. 320 с.
135. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ: Видавничий дім А.С.С, 2005. 589 с.
136. Вечерський В. Українська спадщина історико-культурологічні есе. Київ, 2004. 340 с.
137. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ: Обереги, 1999. 216 с.

138. Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII–середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.
139. Довідник з історії України (А - Я) : посібник для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка ; упоряд. І. З. Підкова ; заг. ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуста. 2.вид., доопрац. і доп. К. : Генеза, 2002. 1135 с.
140. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
141. Енциклопедія історії України: у 10 тт. Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
142. Зварич В., Шуст Р. Грошовий обіг в Україні у XVII – першій половині XVIII ст. Львів: Світ, 1998. 312 с.
143. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] ; Ін-т історії АН УРСР. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Сумська область / АН УРСР; редкол. тому: І. Я. Макухін (голова) [та ін.]. 1973. 693 с.
144. Історія Української РСР / голов. ред. Ю. Кондуфор. Київ : Наук. думка, 1983. Т. 3. 719 с.
145. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
146. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 187 с.
147. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1981. 238 с.
148. Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: монографія. Київ: Фенікс, 2008. 496 с.

149. Ластовський В. Православна церква в Україні (кінець XVII – XVIII ст.): історіографія. Київ: Видавець Олег Філюк, 2013. 412 с.
150. Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстр. довід. / наук. ред. Титова О. М. Київ: О. Філюк, 2015. 155 с.
151. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.
152. Потильчак О. В. Лабораторний практикум з нумізматичної експертизи: Навчально-методичний посібник / О. В. Потильчак; Ф-т історичної освіти Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Каф-ра джерелознавства та спец. іст. дисциплін. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 17 с.
153. Путро О. І. Лівобережна Україна в складі Російської держави у другій половині XVIII ст. Київ: Вища школа, 1988. 140 с.
154. Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты. 2-е изд., перераб. и доп. Минск : Народная асвета, 1977. 397 с.
155. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Нариси культури Ніжина. Частина 1: Історія Ніжина. Ніжин : НДПІ, 1996. 100 с.
156. Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 280 с.
157. Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мировоі війни. Т. 4: Склад та управління державним господарством. Одеса: Держвидав України, 1923. 300 с.
158. Слабченко М. Організація господарства України від Хмелівщини до Мировоі війни. Ч. 1: Господарство Гетьманщини в XVII–XVIII ст. Т. 1: Землеволодіння і форми сільського господарства. Одеса: Держвидав України, 1923. 203 с.
159. Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог ефимков. Ленинград, 1960. С. 5–10.
160. Спасский И. Г. Дукаты и золотые монеты Петра I. *Нумизматика и эпиграфика*. 1960. Т. 2. С. 139–145.

161. Спасский И. Г. Русская монетная система. 3-е изд., доп. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1962. 176 с.
162. Спасский И. Г. Русская монетная система. Москва: Учпедгиз, 1957. 122 с.
163. Спасский И. Г. Русская монетная система: историко-нумизматический очерк. 4-те вид., дополн. Ленинград: Аврора, 1970. 256 с.
164. Узденников В. В. Монеты России: 1700–1917 / Под ред. В. Л. Янина. Москва : Финансы и статистика, 1985. 504 с., табл.
165. Українська держава другої половини 17-18 ст. : політика, суспільство, культура. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.
166. Шугаевский В. А. Клад медных русских монет XVIII в., найденных близ хут. Глинки Стародубского уезда Черниговской губернии. Чернигов, 1913. 12 с.
167. Шугаевский В. А. Монета и денежный счёт на Черниговщине в XVII в. Чернигов : Черниговский государственный музей, 1924. 32 с.
168. Шугаевский В. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк с тремя таблицами изображений монет. Чернигів: Северянська Думка, 1918. 47 с.
169. Шугаєвський В. А. Монети і грошова лічба на Лівобережній Україні в XVII ст. Чернігів: Сіверянська думка, 1918. 57 с.
170. Шуст Р. Грошовий ринок України у другій половині XVII–XVIII ст. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 450 с.
171. Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні : науково-популярне видання. Київ : Знання, 2007. 375 с.

Наукові статті

172. Антонович В. Б. О кладах, найденных в г. Глухове и его окрестностях. *Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества.* Киев, 1874. Т. 1. С. 245–248.
173. Антонович В. Б. О монетах Юго-Западной России. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1881. Кн. 1. С. 61–80

174. Антонович В. Б. Об обращении монет в Юго-Западном крае. *Труды Третьего археологического съезда в России (Киев, август 1874 г.).* Киев, 1878. Т. 2. С. 153–161.

175. Арендар Г., Гончаренко В. Голубицький скарб 2001 року. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 75–84.

176. Армен А. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. *Сіверщина в історії України*. 2010. Вип. 3. С. 133–137.

177. Армен А. Нумізматичні пам'ятки доби ВКЛ, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини. *Сіверщина в контексті історії України*. Суми, 2007. С. 58–61.

178. Армен А. Російські монети в грошовому обігу Глухівщини. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 4. С. 180–184.

179. Бакалець О. А. Скарби західноєвропейських монет другої половини XVII ст. із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне*. Зб. матер. Другої Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 95-річчю обрання Павла Скоропадського гетьманом Української Держави (1 березня 2013 р., м. Глухів) /редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2013. С. 6–12.

180. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2005. Число 12, ч. 2. С. 142–171.

181. Бакалець О. А. Українські літописи XVII-XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць Ін-т. історії України НАН України. Число 11. У двох част. Част. 1. Київ. 2004. С. 218–232.

182. Бакалець О. А. Ярмарки Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII ст. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць. Черкаси

: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007. Вип. 1. С. 138–142.

183. Бакалець О. А., Ільницька Н. Є. «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр.» – важливе джерело вивчення побуту, грошового обігу, цін на товари та послуги в Гетьманщині. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм`я та Слобожанщини: минуле і сучасне*. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) /редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. С. 9–12.
184. Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2007. Число 14. С. 116–125.
185. Бакалець О. Організація фінансової справи в Українській козацькій державі за часу гетьмана Б. Хмельницького. *Наукові записки ВДПУ*. Вінниця, 2004. Вип. VII. Вінниця, 2004. С. 12–18.
186. Бакалець О. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – першої чверті XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ, 2005. Число 8. С. 308–334.
187. Бакалець О. Українські літописи XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Спеціальні історичні дисципліни*. № 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 218–232.
188. Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сиґізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині. *Український історичний журнал*. 2025. № 2. С. 98–104.
189. Безпалько В. В. Найменування «шаг» у практиці грошового обігу та лічби Гетьманщини й Слобожанщини кінця XVII – першої третини XVIII століть. *Money & banking: історія та майбутнє грошей* : тези доповідей II Міжнародної наукової конференції «Money & banking: історія та майбутнє грошей» (м. Київ, 18–19 вересня 2025 року). Київ, 2025. С. 5–8.

190. Безпалько В. В. Шаг: походження українського монетно-лічильногго найменування та особливості функціонування в XVII-XX ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16-18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 10–14.
191. Безпалько В. Грошовий обіг на території Чернігово-Сіверщини у другій половині XVII ст. *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 9(12). С. 110–118.
192. Безпалько В. Особливості побутування монетно-лічильних найменувань у Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами НМІУ*). Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки».* (21–22 червня 2018 р.). Меджибіж–Переяслав–Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 114–118.
193. Бєлашов В. Археологічні дослідження Глухівського дитинця в 1990-х роках. *Глухівські читання*. Глухів, 1997. С. 14–15.
194. Бєлашов В. Глухівський замок: історія, архітектура, археологія. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 52–56.
195. Бєлашов В. Нові археологічні джерела з історії середньовічного Глухова. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*. Глухів, 2002. С. 14–18.
196. Бєлашов В., Бакалець О., Клюєв А. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 54–62.
197. Бєлашов В., Клюєв А. Монетні скарби та окремі знахідки монет м. Глухова та його округи. *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 98–103.
198. Бовгиря А. Новгород-Сіверський літопис – пам’ятка української історіографії. *Сіверський літопис*. 2003. № 4–5. С. 45–51.

199. Бойко-Гагарін А. Види браків монетного виробництва доби Середньовіччя та Раннього Нового часу. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 182–187.

200. Бойко-Гагарін А. До питання можливого карбування гетьманом Богданом Хмельницьким фальшивих монет. *VIII Богданівські читання*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. С. 118–122.

201. Бойко-Гагарін А. Нові надходження до зібрання НМІУ – «Севський чех» 1686 р. *Нумізматика і фалеристика*. № 2. Київ, 2018. С. 16–18.

202. Бойко-Гагарін А. Позолочений червінець Катерини II (1763–1796) як приклад нагородної традиції. *Нумізматика і фалеристика*. 2019. № 1. С. 20–21.

203. Бойко-Гагарін А. Технологічні особливості використання пуансонів при карбуванні монет у XV–XVIII ст. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 28. С. 13–18.

204. Бойко-Гагарін А. Фальшиві монети Польського царства в грошовому обігу українських земель. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 13. Львів, 2020. С. 75-98. DOI: 10.33402/up.2020-13-75-98.

205. Бойко-Гагарін А., Кузьменко А. Фальшиві монети часів Сигізмунда III Ваза в колекції НІЕЗ «Переяслав». *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 9. С. 120–125.

206. Бойко-Гагарін А., Мойжес В. Нумізматичні знахідки з розкопок церкви на території Ужгородського замку за 2018, 2019 та 2023 роки. *Український нумізматичний щорічник.* № 7. Кропицницький, 2023. С. 89–123. DOI: 10.31470/2616-6275-2023-7-89-123. (Scopus) URL: https://numismatic-journal.com/index.php/journal/article/view/164

207. Гриценко А. Історико-культурні регіони російсько-українського прикордоння: минуле і сучасне. *Регіональна історія України*. Вип. 5. Київ, 2011. С. 111– 120.

208. Гриценко А. П. Втрата впливовості Савичів у 1720-1740-ті роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини. *Сіверщина в історії України.* Зб. наукових праць. Вип. 9. Київ–Глухів, 2016. С. 244–248.

209. Гриценко А. П. До питання генеалогії роду Савичів. *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових праць. Вип. 5. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 195–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2012_5_45.

210. Гриценко А., Прокопчук В., Крижанівський В. Аналіз грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини XVII–XVIII ст. за писемними джерелами. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 4(34) 2025. С. 1369–1378.

211. Гриценко А., Прокопчук В., Крижанівський В. Козацький устрій та його роль у суспільно-політичних та економічних процесах на Чернігово-Сіверщині. *Актуальні питання у сучасній науці.* № 5(35) 2025. С. 1561–1571.

212. Дзиря І. Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30-80-х рр. XVIII ст.: методика дослідження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць Ін-т. історії України НАН України. Число 12. У двох част. Част. 2. Київ, 2005. С 198–209.

213. Дзиря І. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII- другої половини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни*: *питання теорії та методики*: зб. наук. пр. 2000. Вип. 5, ч. 1. С. 81–100.

214. Єршов А. До історії грошової лічби й монети на лівобережній Україні XVII–XVIII в. *Наук. Збірник Істор. Секції УАН за р. 1929.* С. 102–114. URL: https://lib.in.ua/100771-stattia-do-istorii-groshovoi-lichby-j-monety-na-

livoberezhnij-ukraini-xvii-xviii-vv-iii-levy-abo-levky/ (дата звернення 3.05.25).

215. Заїка В. В., Бакалець О. А. Глинський скарб срібних копійок XVI–XVII ст. із Глухівського району. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне*. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) / редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. С. 54–57.
216. Зразюк З.О. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумізматичному зібранні НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького) ліцею. *Науковий вісник Національного музею історії України* : Зб.наук.пр. Випуск 2. Київ, 2017. С. 212-224.
217. Калашник Є. С. Історико-культурна спадщина сотенних містечок Поворскля в «Працях Полтавської вченої архівної комісії». *Сіверщина в історії України*. Сб. наук. ст. Київ, 2015. Вип. 8. С. 50-54.
218. Кісіль І. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI – перша половина XVII століття). *Етнічна історія народів Європи.* 2005. Вип. 19. С. 51–56.
219. Клюєв А. Thaler and its fractions in money circulation of the Sivershchyna. *The 21st century challenges in education and science* : materials of conference. Hlukhiv, 2023. P. 270–272.
220. Клюєв А. М. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII-XVIII ст. *Український літопис.* № 6. 2025. С. 44–50.
221. Клюєв А. М. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII – XVIII ст. *Український літопис*. 2025. №6. С. 44–50.

222. Клюєв А. М. Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові Записки серія: історія*. Вінниця. 2024. Випуск 50. С. 17–21.

223. Клюєв А. М. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII-XVIII ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідіей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16-18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 117–121.

224. Клюєв А. М. Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII –XVIII ст. (за скарбовими джерелами*). Студентські історичні студії*. Глухівський НПУ ім. О. Довженка. Глухів, 2018. С. 10–18.

225. Клюєв А. М. Дослідження скарбового матеріалу Сіверщини у першій половині XVII ст.: *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка»*: збірник матеріалів звітної науково-практичної конференції здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти / За заг. ред. Луценка Г.В. Глухів. 2024. Ч.2. С. 127–130.

226. Клюєв А. М. Загальна характеристика грошового обігу Сіверщини XVII – XVIII ст. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2025. Вип. 32. С. 57–63.

227. Клюєв А. М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : тези доповідей ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66–68.

228. Клюєв А. М. Товарно-грошові відносини на лівобережній Україні в період занепаду гетьманщини (1701–1782 рр.). *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: збірник матеріалів ІІ

всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Глухів, 28 листопада 2023 року), Глухів, 2023. С. 92–96.

229. Клюєв А. М. Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). *Українські історичні студії*. 2025. Вип. 17/59. С. 33–38.
230. Клюєв А. М., Чумаченко О. А. Українські літописи, щоденники-хроніки 17-18 ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико архівний журнал*. Суми, 2022. Вип. 39. С. 5–15.
231. Клюєв А. Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 54 (2025). С. 9–17.
232. Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 96–104.
233. Клюєв, А. М. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. 2025. Вип. 51. С. 9–15.
234. Клюєв. А. М. Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та писемними джерелами). *Наукове видання «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні».* Збірник наукових праць. Ніжин, 2023. Вип. 32. С. 18–20.
235. Клюєв. А. М. Талер та його фракції у грошовому обігу Сіверщини у XVII – першій третині XVIII ст. за скарбовими та письмовими джерелами. *Драгоманівські історичні студії*: збірник наукових праць молодих істориків. Київ, 2023. Вип. 8(12). С. 270–272.
236. Коваленко Ю. Глухівський Петропавлівський монастир та його округа. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми, 2013. Вип. 7. С. 128–129.
237. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження державного історико-культурного заповідника у м. Глухові. *Історико-культурні надбання*

Сіверщини в контексті історії України. Матеріали V науково-практичної конференції. Зб. наукових праць. Глухів : РВВ ГАПУ, 2006. С. 32–37.

238. Котляр М. Ф. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг. *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 116–122.
239. Котляр М. Чи карбував Богдан Хмельницький свою монету? *Українська нумізматика і боністика*. 2000. № 1. С. 43–44.
240. Кривошия В., Леляк О. До характеристики особистості і світогляду Самійла Величка. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. Сер. "Політол. і етнологія"*. 2004. Вип. 26. С. 9– 21.
241. Крижанівський В. М. Митна система Гетьманщини: організація та оподаткування (друга половина XVII – XVIII ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 34–39.
242. Крижанівський В. М. Поташне виробництво в Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст. Історико-географічні дослідження в Україні. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. Вип. 8. С. 136–149.
243. Крижанівський В. М. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII ст. (на прикладі старшинських господарств). *Сіверщина в контексті історії України*. Суми, 2011. Вип. 4. С. 142–146.
244. Курок О. І., Бакалець О. А. Монетні скарби другої половини XVII–XVIII ст. із Кролевецького району Сумської області. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини*: *минуле і сучасне*. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) / редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. С. 90 – 93.
245. Курок О. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої; Московського царства та Балтійських володінь Швеції

середини XVII ст. з Сумщини. *Сіверщина в історії України*. Зб. наук. пр. Вип. 13. Глухів-Київ. 2020. С. 121–129.

246. Ластовський В. Архівні джерела до біографії архімандрита Мельхиседека Значко-Яворського. *Вісник Черкаського університету*. №3. Черкаси, 2025. С. 62–67. URL: https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5463 (дата звернення 19.03.26).
247. Ластовський В. В. Методологічні підходи до дослідження церковної історії в сучасній українській науці. *Гілея*: науковий вісник. 2019. Вип. 145. С. 75–78.
248. Ластовський В. Монастирі та селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 5–13. URL: https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5483/5731 (дата звернення 19.03.26).
249. Ластовський В. Роль монастирів у культурному просторі України XVIII ст. *Лаврський альманах*. 2021. Спецвипуск 24. С. 116–124.
250. Ластовський В. Скарби монастирів України як джерело до вивчення матеріальної культури. *Музейні читання*. Київ, 2010. С. 112–118.
251. Ластовський В. Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII столітті. *Краєзнавство*. 2024. №2. С. 181–188. URL: http://kraieznavstvo.history.org.ua/doc/kraeznavstvo_2024_2_21 (дата звернення 19.03.26).
252. Ластовський В., Горенко Л., Косяк С. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам’ятка культури та історичне джерело. *Рукописна та книжкова спадщина України.* Вип. 28. Київ, 2022. С. 65–75 (у співавторстві: Л. Горенко, С. Косяк).
253. Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. З документів фонду 1633 ЦДІАК до історії Глухівщини XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 140–145.

254. Нечитайло В. В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665–1676 рр. Хмельницького. *Міжнародна практична конференція* [«Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня, 2004). Львів. 2004. С. 224–225.
255. Онопрієнко О. Нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини*. Матеріали першої наук.-практ. конф. (18 квітня 2002 р., Глухів). 2002. С. 95–100.
256. Осадчий Є. Укріплені двори Чернігово-Сіверщини середини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства*. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 29. С. 116–130.
257. Осадчий Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у 17 ст. *Сіверянський літопис.* 2025. № 4. С. 5–14.
258. Потильчак О. Скарбознавство як галузь нумізматики. *Український нумізматичний щорічник.* 2023. № 7. С. 221–246.
259. Потильчак О. Класифікація та типологія монетних знахідок у нумізматичному скарбознавстві. *Культурологічний альманах*. 2024. №4. С. 152–165.
260. Прокопчук В., Гриценко А., Крижанівський В. Дослідження історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. за скарбовим матеріалом Сіверщини. *Вісник науки та освіти*. № 4 (34). 2025. С. 2078–2089.
261. Рудьков О. І. Стан торгівлі та протекціоністської політики гетьмана Данила Апостола в умовах посилення інкорпорації Гетьманщини Росією. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне*. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів) / редкол. О. І. Курок [та ін.]. Глухів, Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. С. 138–141.

262. Рябцевич В. Н. Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Беларуси в XVI – начале XVIII в. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1968. № 3. С. 135–151.

263. Рябцевич В. Н. Клады 2-й четверти XVII в. *Нумизматика и сфрагистика*. 1963. № 1. С. 152–202.

264. Рябцевич В. Н. Монетные клады второй четверти XVIII – первой половины XIX вв. на территории Новгород-Северщины и Восточной Беларуси. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев : Наукова думка, 1974. № 5. С. 138–154.

265. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 35–41.

266. Соболєва Н. А., Мельникова А. С. Скарб західноєвропейських і руських монет XVII ст. із Форостовичей. *НіС*. Київ, 1974. № 5. С. 109–113.

267. Спасский И. Г. Дукаты и золотые монеты Петра I. *Нумизматика и эпиграфика.* 1960. Т. 2. С. 139–171.

268. Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в мюнц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 годы. *Киевские университетские известия.* Киев, 1866. № 12. Отделение II. С. 37–38.

269. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах. *Українська нумізматика і боністика*. 2000. № 2. С. 299–343.

270. Шугаевский В. А. К денежному обращению Черниговщины XVII в. Чернигов и Северное Левобережье. Киев : Госиздат Украины, 1929. С. 10–22.

271. Шугаевский В. А. Оригинальный ефимок. *Старая монета*. 1911. №6. С. 34–43.

272. Шугаевский В. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. *Нумизматические заметки*. СПб., 1911. С. 5–14.

273. Шугаєвський В. А. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці. Науковий збірник за 1924 рік. *Записки українського наукового товариства*

в Київі історичної секції ВУАН. Т. 19. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 55–61.

274. Шугаєвський В. А. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета. *Науковий збірник Історичної секції УАН за 1926 рік.* Т. XXI. С. 112–119.
275. Шуст Р. М. Грошовий обіг в Україні у XVII ст. (за матеріалами скарбів). *Питання стародавньої та середньовічної історії.* Чернівці, 1999. Т. 1. С. 136–145.
276. Шуст Р. М. Монетний ринок України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (на прикладі Волині та Лівобережжя). *Львівські нумізматичні записки*. 2004. № 1. С. 12–18.
277. Шуст Р. М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького. *Міжнародна практична конференція* [«Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня, 2004). Львів. 2004. С. 213–221.
278. Якушева-Омельянчик І. Доля мінцкабінету Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. № 12. С. 367–374.

Довідники і каталоги

279. Бакалець О. Малий історично-нумізматичний довідник. Бар, 2003. 128 с.
280. Глухівський міський краєзнавчий музей / авт. тексту О. Дятленко. Суми: Університетська книга, 2007. 8 с.
281. Зварич В. Нумізматичний словник. Львів : Вища школа, 1978. 338 с.
282. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. Тернопіль, Львів: держ. ун-т ім. І. Франка, 1998. 464 с.
283. Музей археології Національного заповідника «Глухів». Путівник / автор-упоряд. Ю. О. Коваленко. Суми : АС-Поліграф, 2011. 42 с. з іл.
284. Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду Козаччини XV–XVIII ст. Київ, 2011. 62 с.

285. Нечитайло В. В. Каталог польсько-литовських монет, які перебували в обігу на Україні в XIV–XVIII ст. Київ : Книго-журнальна фабрика, 2010. 136 с.

286. Петров В. Каталог русских монет удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 год. Москва : Типография Ф. Ф. Эбе, 1899. 86 с., ил.

287. Путівник. Новгород-Сіверський / редкол. М. Сугоняко. Київ : Богдана, 2012. 64 с. з іл.

288. Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог ефимков. Ленинград, 1960. 120 с.

289. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. Київ: УРЕ, 1990. 1007 с.

Магістерська робота

290. Клюєв А. Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1700–1782 рр.) (за письмовими та скарбовими джерелами): магістерська робота. Глухів, 2018. 280 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведена таблиця одноосібних знахідок та комплексів XVII ст. (Сумська область)

Складено А. Клюєвим

Назва номіналу	Кількість (шт.)	% від загальної кількості	Примітки / Походження
Копійка срібна	9730	**72,58 %**	Московське царство, 1615–1645 рр. та ін.
Солід мідний	1912	**14,26 %**	Річ Посполита
Флорин (28 стюверів)	677	**5,05 %**	Нідерланди
Левковий талер	484	**3,61 %**	Нідерланди
Шестигрошовик	130	**0,97 %**	Річ Посполита
Солід срібний (ризький)	112	**0,84 %**	Рига, Швеція, Річ Посполита
Тригрошовик	90	**0,67 %**	Річ Посполита
Копійка мідна	80	**0,60 %**	Московське царство, Олексій Михайлович
Орт	68	**0,51 %**	Річ Посполита
Солід мідний (1659–1666 рр.)	59	**0,44 %**	Річ Посполита
Півторак	35	**0,26 %**	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза
Ріксдалер	20	**0,15 %**	Голландська республіка
Левковий півталер	5	**0,04 %**	Нідерланди
Далер («Сальватор»)	1	**0,01 %**	Швеція, Густав I Ваза, 1545 р.
Талер («Пурім»)	1	**0,01 %**	Швеція, Густав II Адольф, 1632 р.
Патагон	1	**0,01 %**	Іспанські Нідерланди
УСЬОГО	**13 405**	**100,00 %**	

Додаток Б

Зведена таблиця нумізматичних знахідок XVIII ст.

Складено А. Клюєвим

Назва номіналу	Кількість (шт.)	% від загальної кількості	Примітки / Походження
Рубль (срібло)	1422	49,12 %	1721–1796 рр.
10 рублів (золото)	381	13,16 %	1762–1794 рр., Петро III та Катерина II
5 копійок (мідь)	311	10,74 %	1723–1794 рр.
Денга (мідь)	300	10,36 %	1731–1741 рр., Російська імперія
Копійка (мідна)	175	6,04 %	1705–1729 рр.
Копійка (срібна)	83	2,87 %	1689–1700 рр., Петро I
Полушка (мідь)	70	2,42 %	1731–1741 рр., Російська імперія
2 копійки (мідь)	43	1,49 %	1758–1773 рр. та 1762 р.
Полтина (срібло)	35	1,21 %	1722–1762 рр.
10 копійок (мідь)	23	0,79 %	1762 р., Петро III
4 копійки (мідь)	20	0,69 %	1762 р., Петро III
5 рублів (золото)	19	0,66 %	1756–1796 рр., Єлизавета та Катерина II
Талер (срібло)	11	0,38 %	1702–1777 рр., іноземне карбування
Півталер (срібло)	2	0,07 %	1733 р., Брауншвейг-Люнебург
УСЬОГО	**2895**	**100,00 %**	

Додаток В

Скарбові комплекси XVII ст., знайдені на території Сумської області

Таблиця 1. Склад скарбу із с. Дунаєць Шосткинського району Сумської області (2022 р.) *Складено А. Клюєвим за матеріалами приватних колекцій*

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Сріблo (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка від загальної кількості, %
Талер левковий	27,8	1635–1695	750–800	Голландська республіка	4	Цволле, Утрехт, Гелдерн, Кампен	добрий	111,2	2,84
Талер патагон	27,3	1621–1665	800	Іспанські Нідерланди, Філіп IV (1621–1665)	1	—	задовільний	27,3	0,71
Орт	6,7	1623	375–800	Польща, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	6	Гданськ	добрий	40,2	4,26
Шість грошів	3,47	1621–1631	375–475	Польща, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	80	—	незадовільний	277,6	56,74
Три гроші	2,1	1621–1628	375	Польща, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	50	—	незадовільний	105,0	35,46
Разом	—	—	—	—	**141**	—	—	**561,3**	**100,00**

Хронологічні показники скарбу

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Талер патагон, 1621 р.
Наймолодша монета	Левковий талер, 1695 р.
Хронологічний діапазон монет	1621–1695 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	74 роки

Таблиця 2. Скарб с. Дунаєць Шосткинського р-ну Сумської обл. (2012 р.)
Складено А. Клюєвим за матеріалами приватних колекціонерів

Номінал	Вага, г	Рік карбування	Матеріал (срібло, проба)	Правитель, країна	Кількість екземплярів	Місце карбування	Стан збереження	Загальна вага, г
Орт	6,7	1622–1623	375–800	Польща, Сигізмунд III (1587–1632)	4	Бидгощ	добрий	26,8
Шість грошей	3,7	1623–1627	375–475	Польща, Сигізмунд III (1587–1632)	20	Краків	незадовільний	74,0
Три гроші	2,2	1580–1586	375–400	Річ Посполита, Стефан Баторій (1576–1586)	2	Бидгощ	добрий	4,4
Три гроші	2,1	1588–1624	375–400	Польща, Сигізмунд III (1587–1632)	38	Краків, Олькуш, Мальборк, Познань, Люблін	незадовільний	79,8
Солід	0,5	1635–1645	200–400	Швеція, Христина (1632–1654)	62	Рига	задовільний	31,0
Солід	1,1	1579–1584	300–400	Річ Посполита, Стефан Баторій (1576–1586)	15	Рига, Бидгощ	задовільний	16,5
Всього					**141**			**232,5**

Таблиця 3. Склад скарбу із с. Сопич Шосткинського району Сумської області (1989 р.)
Складено А. Клюєвим за даними Сопицької сільської ради станом на 2002 р.

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Сріблo (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка від загальної кількості, %
Талер левковий	27,9	1646	750–800	Голландська республіка	98	Кампен, Утрехт	задовільний	2734,2	2,99
Талер левковий	28,0	1647–1648	750–801	Голландська республіка	162	Зволле, Утрехт	задовільний	4536,0	4,95
Півталер левковий	13,5	1618–1635	750–802	Голландська республіка	5	Кампен	добрий	67,5	0,15
Флорин (28 стюверів)	19,8	1681–1689	650–700	Голландська республіка	25	—	задовільний	495,0	0,76
Орт	6,7	1621–1624	375–800	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	45	Краків, Торунь, Гданськ	задовільний	301,5	1,37
Орт	6,7	1656–1665	375–801	Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668)	5	Мальборк, Торунь, Краків	добрий	33,5	0,15
Копійка	0,6	1615–1645	860	Московське царство, Михайло Федорович (1613–1645)	2500	Москва, Новгород, Псков	задовільний	1500,0	76,38
Копійка	0,48	1645–1676	860	Московське царство, Олексій Михайлович (1645–1676)	400	Москва, Новгород, Псков	задовільний	192,0	12,21
Копійка	0,28	1689–1700	860	Московське царство, Петро I (1682–1725)	50	Москва	задовільний	14,0	1,53
Разом	—	—	—	—	**3290**	—	—	**9873,7**	**100,00**

Хронологічні показники скарбу

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Копійка Московського царства, 1615 р.
Наймолодша монета	Копійка Московського царства, 1698 р.
Хронологічний діапазон монет	1615–1698 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	83 роки

Таблиця 4. Склад скарбу із с. Воздвиженське Шосткинського району Сумської області (2020 р.) *Складено А. Клюєвим за даними приватних колекціонерів*

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Сріблo (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка від загальної кількості, %
Талер левковий	27,8	1635–1695	750–800	Голландська республіка	200	Утрехт, Зволле, Кампен, Гелдерн	задовільний	5560	25,00
Флорин (28 стюверів)	19,8	1621–1637	650–700	Священна Римська імперія, Фердинанд II (1619–1637)	80	—	задовільний	1584	10,00
Флорин (28 стюверів)	19,5	1638–1656	650–700	Священна Римська імперія, Фердинанд III (1637–1657)	90	—	задовільний	1755	11,25
Флорин (28 стюверів)	19,8	не визначено	650–700	Голландська республіка	300	Зволле, Кампен, Утрехт	задовільний	5940	37,50
Флорин (28 стюверів)	19,7	1620–1689	650–701	Голландська республіка	130	Зволле, Кампен, Утрехт, Гелдерн	задовільний	2561	16,25
Разом	—	—	—	—	**800**	—	—	**17400**	**100,00**

Хронологічні показники скарбу

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Флорин (28 стюверів), 1620 р.
Наймолодша монета	Флорин (28 стюверів), 1689 р.
Хронологічний діапазон монет	1620–1689 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	69 років

Таблиця 5. Склад скарбу із с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області (2020 р.) *Складено А. Клюєвим за даними приватних колекціонерів*

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Срібло (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка, %
Талер левковий	28,0	1630–1695	750–800	Голландська республіка	20	Кампен, Зволле, Гелдерн	задовільний	560,0	21,74
Ріксдалер	28,0	1619–1680	750–801	Голландська республіка	20	Зволле, Утрехт	задовільний	560,0	21,74
Флорин	19,8	1619–1681	750–800	Голландська республіка	2	—	незадовільний	39,6	2,17
Флорин	19,8	1620–1647	750–801	Голландська республіка	50	Гелдерн, Кампен	задовільний	990,0	54,35
Разом	—	—	—	—	**92**	—	—	**2149,6**	**100,00**

Хронологічні показники скарбу

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Ріксдалер або флорин, 1619 р.
Наймолодша монета	Левковий талер, 1695 р.
Хронологічний діапазон монет	1619–1695 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	76 років

Таблиця 6. Монетний комплекс фонду Путивльського державного історико-культурного заповідника (інв. № 2948, НУМ 483, СП 33)

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Срібло (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка, %
Копійка	0,45	1647–1676	860	Московське царство, Олексій Михайлович Романов (1645–1676)	1768	Москва, Псков, Новгород	задовільний	795,6	99,16
Копійка	0,43	1647–1676	750–800	Московське царство, Олексій Михайлович Романов (1645–1676)	15	Москва, Псков, Новгород	задовільний	6,45	0,84
Разом	—	—	—	—	**1783**	—	—	**802,05**	**100,00**

Хронологічні показники комплексу

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Копійка, 1647 р.
Наймолодша монета	Копійка, 1676 р.
Хронологічний діапазон монет	1647–1676 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	29 років

Таблиця 7. Склад скарбу Мовчанського монастиря м. Путивль Конотопського району Сумської області (2020 р.)

Складено А. Клюєвим за даними приватних колекціонерів м. Путивль

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка, %
Копійка	0,68	1535–1584	срібло, 860	Московське царство, Іван IV Грозний (1533–1584)	40	Москва, Новгород, Псков	задовільний	27,2	0,80
Копійка	0,40	1598–1605	срібло, 860	Московське царство, Борис Годунов (1598–1605)	5	Москва, Новгород, Псков	задовільний	2,0	0,10
Копійка	0,38	1606–1610	срібло, 860	Московське царство, Василій Шуйський (1606–1610)	2	Москва, Новгород	задовільний	0,76	0,04
Копійка	0,45	1613–1645	срібло, 860	Московське царство, Михайло Федорович Романов (1613–1645)	2560	Москва, Новгород, Псков	незадовільний	1152,0	51,23
Копійка	0,43	1646–1676	срібло, 860	Московське царство, Олексій Михайлович Романов (1645–1676)	2360	Москва, Новгород, Псков	незадовільний	1014,8	47,23
Копійка	0,58	1655–1662	мідь	Московське царство, Олексій Михайлович Романов (1645–1676)	30	Москва, Новгород, Псков	задовільний	17,4	0,60
Разом	—	—	—	—	**4997**	—	—	**2214,16**	**100,00**

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Копійка Івана IV Грозного, 1540 р. (потребує уточнення)
Наймолодша монета	Копійка Олексія Михайловича, 1676 р.
Хронологічний діапазон	1540–1676 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	136 років

Таблиця 8. Склад скарбу Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2017 р.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Частка, %
Солід	1,35	1659–1666	мідь	Річ Посполита	392	Вільно, Ковно, Мальборк, Уяздів	задовільний	529,2	76,57
Копійка	0,48	1615–1645	срібло, 860	Московське царство, Михайло Федорович Романов (1613–1645)	15	Москва, Псков, Новгород	задовільний	7,2	2,93
Копійка	0,50	1655–1662	мідь	Московське царство, Олексій Михайлович Романов (1645–1676)	50	Москва, Псков, Новгород	задовільний	25,0	9,77
Солід	1,30	1659–1666	мідь	Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668)	59	Вільно, Ковно, Олькуш	задовільний	76,7	11,52
Разом	—	—	—	—	**516**	—	—	**638,1**	**100,00**

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Срібна копійка, 1615 р.
Наймолодша монета	Солід, 1666 р.
Хронологічний діапазон	1615–1666 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	51 рік

Таблиця 9. Склад скарбу Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2009 р.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Солід	1,32	1659–1666	мідь	Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668)	700	Гданськ, Торунь, Ельблонг, Вільно	незадовільний	924
Разом	—	—	—	—	**700**	—	—	**924**

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Солід, 1659 р.
Наймолодша монета	Солід, 1666 р.
Хронологічний діапазон	1659–1666 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	7 років

Таблиця 10. Склад скарбу Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2016 р.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Матеріал (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Орт	6,7	1621–1623	срібло, 380–800	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	8	Краків, Бидгощ	задовільний	53,6
Шість грошів	3,6	1627–1632	срібло, 375	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	30	Краків, Бидгощ	незадовільний	108,0
Півторак	1,1	1622–1632	срібло, 250–300	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	35	Краків, Бидгощ	незадовільний	38,5
Солід	1,0	1621–1632	білон, 250	Швеція, Густав II Адольф (1611–1632)	35	Рига	незадовільний	35,0
Разом	—	—	—	—	**108**	—	—	**235,1**

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Орт або солід, 1621 р.
Наймолодша монета	Солід, 1632 р.
Хронологічний діапазон	1621–1632 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	11 років

Таблиця 11. Скарб із с. Шевченкове Шосткинського району Сумської області (2023 р.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву В. Чернобая

Номінал	Вага однієї монети, г	Рік карбування	Матеріал (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Примітка
4 талери (льозер)	115,3	1617	срібло, 868	Курфюршество Саксонія, Йоганн Георг I (1611–1656)	1	Дрезден	добрий	115,3	донативний випуск
Орт	7,1	1611	срібло, 800	Курфюр-ство Саксонія, Йоганн Георг I (1611–1656)	7	Дрезден	добрий	49,7	—
Разом	—	—	—	—	**8**	—	—	**165,0**	—

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Орт, 1611 р.
Наймолодша монета	Льозер (4 талери), 1617 р.
Хронологічний діапазон	1611–1617 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	6 років

Таблиця 12. Скарб із с. Годунівка Шосткинського району Сумської області (2023 р.)
Складено А. Клюєвим за даними власного архіву

Номінал	Вага однієї монети, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Орт коронний	6,72	1622	срібло, 380–800	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	4	Бидгощ	незадовільний	26,88
Три гроші	2,1	*потребує уточнення*	срібло, 380–400	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	6	Краків, Бидгощ	незадовільний	12,6
Півтора гроша	1,3	1617–1618	срібло, 250–300	Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632)	20	Краків	незадовільний	26,0
Гривна литовського типу (фальшива)	79,0	1600	посріблена бронза	Велике князівство Литовське	1	—	задовільний	79,0
Разом	—	—	—	—	**31**	—	—	**144,48**

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріший предмет	Фальшива гривна литовського типу, бл. 1600 р.
Наймолодша монета	Орт коронний, 1622 р.
Хронологічний діапазон	1600–1622 рр.
Різниця між найдавнішим і найпізнішим предметом	22 роки

Таблиця 13. Одноосібні знахідки на території Сумської області
Складено А. Клюєвим за матеріалами мешканців регіону

Номінал	Вага,г	Рік карбування	Матеріал (проба)	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г	Місце знахідки
Далер («Сальватор»)	28,3	1545	срібло, 868	Швеція, Густав I Ваза (1523–1560)	1	Стокгольм	добрий	28,3	с. Ярославець, 2022 р.
Талер («Пурім»)	28,9	1632	срібло, 868	Швеція, Густав II Адольф (1611–1632)	1	Ерфурт	добрий	28,9	с. Бачівськ
Солід	1,3	1659–1666	мідь	Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668)	290	Вільно, Ковно, Мальборк, Уяздів	задовільний	377,0	с. Алтинівка, 2023 р. (гаманець)

Хронологічні показники

Показник	Характеристика
Найстаріша монета	Далер («Сальватор»), 1545 р.
Наймолодша монета	Солід, 1666 р.
Хронологічний діапазон	1545–1666 рр.
Різниця між найстарішою та наймолодшою монетами	121 рік

Таблиця 14. Зведений перелік номіналів монет, виявлених у скарбах та комплексах Сумщини XVII ст.

Номінал	Кількість, екз.	Частка, %
Дукат гданський Сигізмунда III Вази	2	0,01
Дукат Об’єднаних провінцій Нідерландів (1665 р.)	2	0,01
Левковий талер	484	3,61
Півталер	5	0,04
Орт	62	0,46
Патагон	1	0,01
Риксдалер	20	0,15
Шведський талер	2	0,01
Шостак	100	0,75
Трояк	90	0,67
Півторак	35	0,26
Солід	77	0,57
Боратинки	990	7,39
Талер «100-річчя Реформації»	1	0,01
Флорин	677	5,05
Срібна копійка	2950	22,01
Монастирські комплекси (копійки)	**6760**	**50,43**
Разом	**13 398**	**100,00**

Додаток Д

Скарбові комплекси XVIII ст., знайдені на території Сумської області

Таблиця 1. Скарб Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2009–2017 рр.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву

Номінал	Вага, г	Рік карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Талер	28,0	1702	срібло, 800	Річ Посполита, Август II (1697–1733)	1	Дрезден, Варшава	добрий	28,0
Талер	28,0	1753	срібло, 800	Річ Посполита, Август III (1733–1763)	1	Дрезден, Варшава	добрий	28,0
Півталер	13,8	1733	срібло, 800	Курфюрство Брауншвейг-Люнебург	2	Ганновер	добрий	27,6
Талер	27,38	1753–1777	срібло, 800	Священна Римська імперія, Марія Терезія (1740–1780)	5	—	добрий	136,9
Талер	28,0	1777	срібло, 800	Баварія, Максиміліан III Йозеф (1745–1777)	2	Мюнхен	добрий	56,0
Разом	—	—	—	—	**11**	—	—	**276,5**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Талер, 1702 р.
Наймолодша монета	Талер, 1777 р.
Хронологічний діапазон	1702–1777 рр.
Тезаврація	75 років

Таблиця 2. Скарб Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2009 р.)
Складено А. Клюєвим да даними приватного архіву

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Денга	8,3	1731–1741	мідь	Російська імперія, Анна Іванівна (1730–1740)	300	Москва	задовільний	2490
Полушка	4,15	1731–1741	мідь	Анна Іванівна та Єлизавета Петрівна (1741–1761)	70	Москва	задовільний	290,5
5 копійок	20,42	1723–1730	мідь	Петро I, Катерина I, Анна Іванівна	50	КД, МД, НД	добрий	1021
Разом	—	—	—	—	**420**	—	—	**3801,5**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	5 копійок, 1723 р.
Наймолодша монета	Денга або полушка, 1741 р.
Хронологічний діапазон	1723–1741 рр.
Тезаврація	18 років

Таблиця 3. Скарб Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2010 р.)
Складено А. Клюєвим да даними приватного архіву

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Копійка	0,26	1689–1711	срібло, 868	Московське царство, Петро I	83	Москва	задовільний	21,58
Копійка	8,3	1705–1711	мідь	Московське царство, Петро I	5	Москва, БК, НД	задовільний	41,5
Копійка	8,5	1704–1718	мідь	Московське царство, Петро I	70	Москва, НД, МД, БК	задовільний	595
Разом	—	—	—	—	**158**	—	—	**658,08**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Срібна копійка, 1689 р.
Наймолодша монета	Мідна копійка, 1718 р.
Хронологічний діапазон	1689–1718 рр.
Тезаврація	29 років

Таблиця 4. Скарб Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2009–2010 рр.)
Складено А. Клюєвим да даними приватного архіву

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Копійка	8,3	1728–1729	мідь	Російська імперія, Петро II (1727–1730)	100	Москва	задовільний	830
10 копійок	54,0	1762	мідь	Російська імперія, Петро III (1762)	18	—	добрий	972
4 копійки	20,41	1762	мідь	Російська імперія, Петро III (1762)	20	—	добрий	408,2
2 копійки	10,2	1762	мідь	Російська імперія, Петро III (1762)	15	—	добрий	153
Разом	—	—	—	—	**153**	—	—	**2363,2**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Копійка, 1728 р.
Наймолодша монета	10, 4 і 2 копійки, 1762 р.
Хронологічний діапазон	1728–1762 рр.
Тезаврація	34 роки

Таблиця 5. Скарб Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будище Шосткинського району Сумської області, 2009 р.)
Складено А. Клюєвим за даними приватного архіву

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Рубль	28,3	1721–1729	срібло, 720	Російська імперія, Петро I, Катерина I, Петро II	28	ММД, СПБ	добрий	792,4
Рубль	25,54	1732–1740	срібло, 802	Російська імперія, Анна Іванівна	15	ММД, СПБ	добрий	383,1
Рубль	25,54	1741–1761	срібло, 802	Російська імперія, Єлизавета Петрівна	80	ММД, СПБ	добрий	2043,2
Рубль	24,0	1762–1768	срібло, 750	Російська імперія, Катерина II	77	ММД, СПБ	добрий	1848,0
Полтина	12,4	1732–1762	срібло, 750–802	Російська імперія (Анна Іванівна, Єлизавета Петрівна, Катерина II)	30	ММД, СПБ	добрий	372,0
Разом	—	—	—	—	**230**	—	—	**5438,7**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Рубль, 1721 р.
Наймолодша монета	Рубль, 1768 р.
Хронологічний діапазон	1721–1768 рр.
Тезаврація	47 років

Таблиця 6. Скарб із с. Обложки Шосткинського району Сумської області (1968 р.)

Складено А. Клюєвим за даними мешканця с. Обложки І. Куценка

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Рубль	28,3	1721–1729	срібло, 720	Російська імперія (Петро I, Катерина I, Петро II)	36	ММД, СПБ	добрий	1018,8
Рубль	25,54	1732–1740	срібло, 802	Російська імперія (Анна Іванівна)	42	ММД, СПБ	добрий	1072,68
Рубль	25,54	1741–1761	срібло, 802	Російська імперія (Єлизавета Петрівна)	150	ММД, СПБ	добрий	3831,0
Рубль	25,54	1740	срібло, 802	Російська імперія, Іван VI (Іван Антонович)	1	СПБ	добрий	25,54
Рубль	25,54	1741	срібло, 802	Російська імперія (Єлизавета Петрівна)	1	СПБ	добрий	25,54
Разом	—	—	—	—	**230**	—	—	**5973,56**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Рубль, 1721 р.
Наймолодша монета	Рубль, 1761 р.
Хронологічний діапазон	1721–1761 рр.
Тезаврація	40 років

Таблиця 7. Скарб м. Глухова Шосткинського району Сумської області (2011 р.)

Складено А. Клюєвим за даними мешканців міста

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
5 копійок	54,0	1757–1761	мідь	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761)	9	Москва	задовільний	486
10 копійок	54,0	1762	мідь	Російська імперія, Петро III (1762)	2	—	задовільний	108
Разом	—	—	—	—	**11**	—	—	**594**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	5 копійок, 1757 р.
Наймолодша монета	10 копійок, 1762 р.
Хронологічний діапазон	1757–1762 рр.
Тезаврація	5 років

Таблиця 8. Скарб м. Глухова Шосткинського району Сумської області (2012 р.)
Складено А. Клюєвим да даними мешканців міста

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
2 копійки	20,41	1758–1773	мідь	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761), Катерина II (1762–1796)	28	ЄМ, СПБ, ММ	задовільний	571,48
5 копійок	54,0	1757–1794	мідь	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761), Катерина II (1762–1796)	250	ЄМ, СПБ, ММ, КМ, СМ	задовільний	13500
5 копійок	54,0	1787–1788	мідь	Російська імперія, Катерина II (1762–1796)	2	ТМ	задовільний	108
10 копійок	54,0	1762	мідь	Російська імперія, Петро III (1761–1762)	3	—	задовільний	162
Разом	—	—	—	—	**283**	—	—	**14341,48**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	5 копійок, 1757 р.
Наймолодша монета	5 копійок, 1794 р.
Тезаврація	37 років

Таблиця 9а. Скарб с. Пустогород Шосткинського району Сумської області (1978 р.) – золоті монети

Складено А. Клюєвим за даними співробітника ГРУ УМВС І. Мосіяшенка

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
5 рублів	8,26	1756	золото, 917	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761)	1	СПБ	добрий	8,26
5 рублів	6,54	1765–1796	золото, 917	Російська імперія, Катерина II (1762–1796)	18	СПБ	задовільний	117,72
10 рублів	16,57	1762	золото, 917	Російська імперія, Петро III (1761–1762)	1	СПБ	добрий	16,57
10 рублів	13,09	1765–1794	золото, 917	Російська імперія, Катерина II (1762–1796)	380	СПБ	задовільний	4974,2
Разом	—	—	—	—	**400**	—	—	**5116,75**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	5 рублів, 1756 р.
Наймолодша монета	10 рублів, 1794 р.
Тезаврація	38 років

Таблиця 9б. Скарб с. Пустогород Шосткинського району Сумської області (1978 р.) – срібні рублі

Складено А. Клюєвим за даними співробітника ГРУ УМВС І. Мосіяшенка

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Рубль	28,3	1722–1729	срібло, 720	Російська імперія, Петро I, Катерина I, Петро II	11	СПБ, ММД	добрий	311,3
Рубль	25,54	1730–1740	срібло, 802	Російська імперія, Анна Іванівна (1730–1740)	13	СПБ, ММД	добрий	332,02
Рубль	25,54	1741–1761	срібло, 802	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761)	75	СПБ, ММД	добрий	1915,5
Рубль	24,0	1762–1796	срібло, 750	Російська імперія, Катерина II (1762–1796)	480	СПБ, ММД	добрий	11520
Разом	—	—	—	—	**579**	—	—	**14078,82**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Рубль, 1722 р.
Наймолодша монета	Рубль, 1796 р.
Тезаврація	74 роки

Таблиця 10. Скарб с. Пустогород Шосткинського району Сумської області (1983 р.)

Складено А. Клюєвим да даними співробітника ГРУ УМВС І. Мосіяшенка

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Рубль	28,38	1722–1729	срібло, 720	Російська імперія, Петро I, Катерина I, Петро II	40	ММД, СПБ	задовільний	1135,2
Рубль	25,54	1737–1740	срібло, 802	Російська імперія, Анна Іванівна	60	ММД, СПБ	добрий	1532,4
Рубль	25,54	1741–1761	срібло, 802	Російська імперія, Єлизавета Петрівна	95	ММД, СПБ	добрий	2426,3
Рубль	24,0	1762	срібло, 750	Російська імперія, Петро III	10	СПБ	добрий	240
Рубль	24,0	1762–1774	срібло, 750	Російська імперія, Катерина II	25	СПБ, ММД	задовільний	600
Полтина	13,98	1722–1729	срібло, 720	Російська імперія, Петро I, Катерина I, Петро II	5	СПБ, ММД	добрий	69,9
Разом	—	—	—	—	**235**	—	—	**6003,8**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Полтина, 1722 р.
Наймолодша монета	Рубль, 1774 р.
Тезаврація	52 роки

Таблиця 11. Скарб с. Пустогород Шосткинського району Сумської області (1987 р.)

Складено А. Клюєвим да даними співробітника ГРУ УМВС І. Мосіяшенка

Номінал	Вага, г	Роки карбування	Матеріал	Емітент	Кількість, екз.	Монетний двір	Стан збереження	Загальна вага, г
Рубль	25,54	1733–1740	срібло, 802	Російська імперія, Анна Іванівна (1730–1740)	90	ММД, СПБ	добрий	2298,6
Рубль	25,54	1741–1761	срібло, 802	Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761)	93	ММД, СПБ	добрий	2375,22
Разом	—	—	—	—	**183**	—	—	**4673,82**

Хронологічні показники

Показник	Значення
Найстаріша монета	Рубль, 1733 р.
Наймолодша монета	Рубль, 1761 р.
Тезаврація	28 років

Таблиця 12. Зведений склад номіналів, що перебували в обігу на території Сіверщини у XVIII ст.

Складено А. Клюєвим за матеріалами виявлених скарбових комплексів XVIII ст.

Номінал	Кількість, шт.	Частка, %
Талер	9	0,27
Півталер	2	0,06
Денга	300	9,11
Полушка	70	2,13
5 копійок	701	21,29
Копійка срібна	83	2,52
Копійка мідна	75	2,28
Копійка (Петра II)	100	3,04
10 копійок	23	0,70
4 копійки	20	0,61
2 копійки	53	1,61
Рубль срібний	1422	43,18
Полтина срібна	35	1,06
5 рублів золотом	19	0,58
10 рублів золотом	381	11,57
Усього	**3293**	**100,00**

Додаток Е

ТОПОГРАФІЯ СКАРБОВИХ КОМПЛЕКСІВ СІВЕРЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

1. **Топографія розміщення скарбів монет Сіверщини другої половини XVII ст.**
   Карту скарбових знахідок Сіверщини укладено та опрацьовано А. Клюєвим на основі польових досліджень і зібраних матеріалів у 2017–2024 рр.

2. Топографія розміщення скарбів монет Сіверщини першої половини XVIII ст.

Карту скарбових знахідок Сіверщини укладено та опрацьовано А. Клюєвим на основі польових досліджень і зібраних матеріалів у 2017–2024 рр.

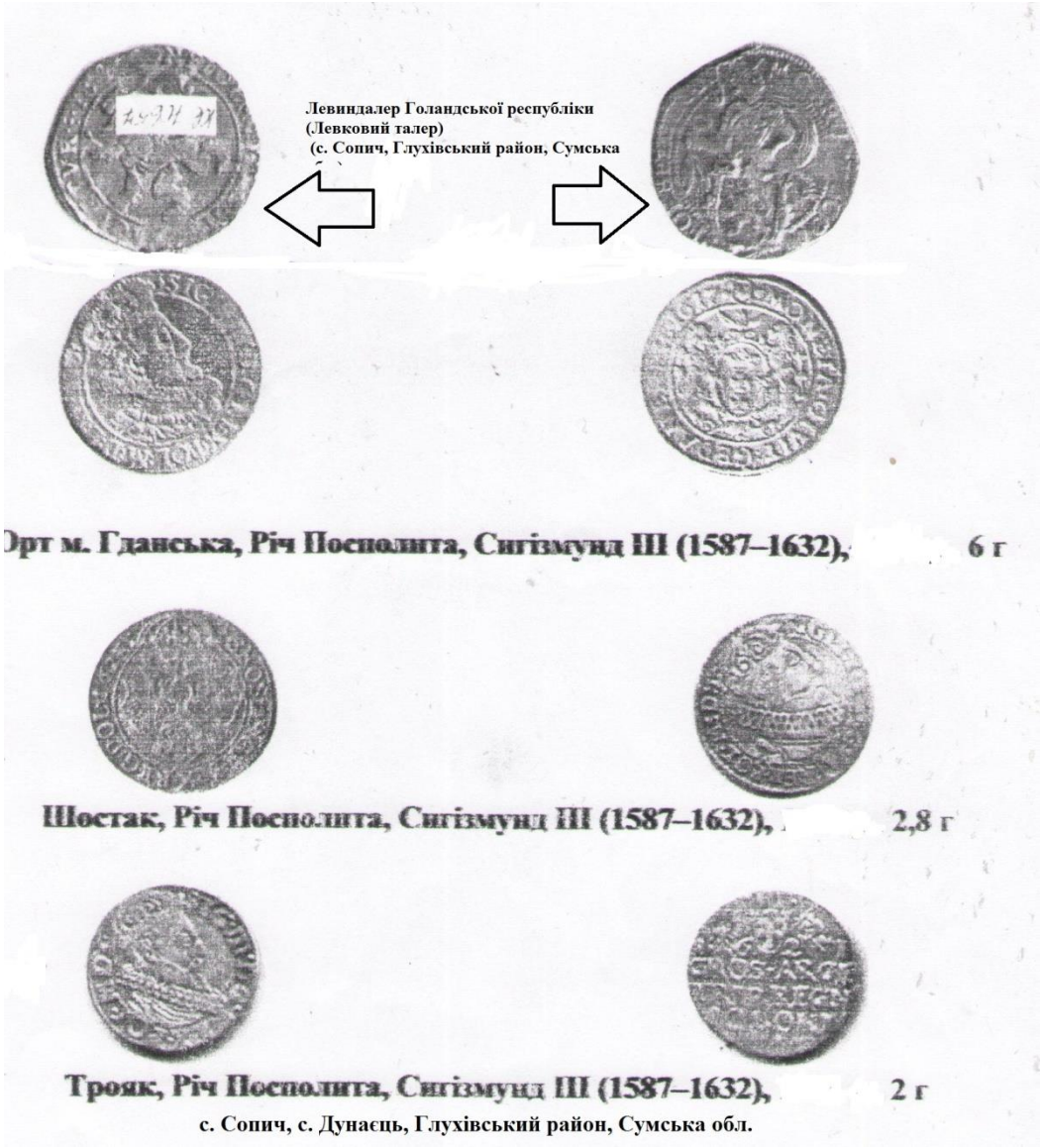
3. Топографія розміщення скарбів монет Сіверщини другої половини XVIII ст.

Карту скарбових знахідок Сіверщини укладено та опрацьовано А. Клюєвим на основі польових досліджень і зібраних матеріалів у 2017–2024 рр.

Додаток Є

Ілюстрації монет другої половини XVII–XVIII ст., виявлених на території Сіверщини на початку XXI ст.

Російська імперія, срібний карбованець Петра I (1689-1725), 1723 р. с. Обложки, Глухівський р-н

Карбованець, Російська імперія, Анна Іванівна (1730 –1740), 1733 р.

Карбованець, Російська імперія, Павло I (1796 –1801), 1799 р.

Російська імперія, срібні карбованці Анни Іоанівни (1730-1740), 1730 р. (ММ)

Російська імперія, срібні карбованці Анни Іоанівни (1730-1740), 1738 р. (СПМ)

Російська імперія, срібний карбованець Анни Іоанівни (1730-1740), 1738 р. (ММ)

Монети із с. Пустогород, с. Обложки Глухівського р-ну Сумської області

Голландська республіка, левендальдер 1695? р.

Голландська республіка, 1/2 левендальдера

Московське царство, срібна копійка Олексія Михайловича (1648-1676)

(зі скарбу с. Сопич Глухівського району Сумської області)

Московське царство, срібна копійка Петра Олексійовича

Орт коронний, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1622 р.

Річ Посполита, срібний коронний орт Сигізмунда III (1587-1632), 1622 р.

Річ Посполита, срібний орт (1/ талера) Сигізмунда III (1587-1632)
м. Гданська, 1616 р.

Священна Римська імперія, Фердинанд III, срібний флорин
(монета зі скарбу с. Сопич Глухівського району Сумської області)

Російська імперія, срібний карбованець Петра I (1689-1725), 1725 р.

Російська імперія, срібний карбованець Катерини I (1725-1727), 1725 р.

Російська імперія, срібний карбованець Петра II (1727-1730), 1728 р.

Російська імперія, срібний карбованець Анни Іоанівни (1730-1740), 1732 р.

Монети зі скарбу с. Обложки Глухівського району Сумської області

Російська імперія, срібний карбованець Іоана Антоновича (1740 р.)

Російська імперія, срібний карбованець Єлизавети Петрівни (1741-1761), 1741 р.

Монети зі скарбу с. Пустогород Глухівського району Сумської області

Російська імперія, срібний карбованець Анни Іоанівни (1730-1740), 1740 р.

Російська імперія, срібний карбованець Петра III (1761-1762), 1762 р.

Російська імперія, золотий імперіал (10 рублів) Петра III (1761-1762), 1762 р.

Російська імперія, золотий імперіал (10 рублів), Катерина II (1762 -1796), 1773 р.

Російська імперія, золотий імперіал (10 рублів), Катерина II (1762 -1796), 1777 р.

Монети зі скарбу м. Глухів Шосткинського району Сумської області

Десять копійок, мідь, Петро III (1761–1762), 1762 р.

П`ять копійок, мідь, Єлизавета Петрівна (1741–1761), 1760 р.

П’ять копійок, мідь, Російська імперія, Катерина II (1762 –1796), 1775 р.

П`ять копійок, мідь, Росія, Петро II (1727–1730), 1729 р.

Копійка, мідь, Росія, Єлизавета Петрівна (1741 –1761), 1756 р.

Дві копійки, мідь, Катерина II (1761–1796), 1768 р.

Дві копійки, мідь, Єлизавета Петрівна (1741 –1761), 1759 р.

Копійка, мідь, Петро I (1682–1725), поч. XVIII ст.

Копійка, мідь, Петро I (1682–1725), поч. XVIII ст.

Денга, мідь, Росія, Петро I (1682–1725), поч. XVIII ст.

Полушка, мідь, Анна Іванівна (1730–1740), 1731 р.

Срібні копійки зі скарбу с. Сопич Шосткинського району Сумської області

Додаток Ж

Мідні соліди 1659-1666 рр. з експозиції №2

Глухівського археологічного музею

Національний заповідник Глухів

Додаток З

Мідні полушки, денги, копійки, п’ять копійок Росії XVIII ст. з експозиції № 3 Глухівського археологічного музею Національний заповідник Глухів

Додаток И

Срібні копійки XVI – XVIII ст. Івана IV Грозного, Федора Івановича, Бориса Годунова, Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Петра I з експозиції № 6 археологічного музею м. Глухова

Національний заповідник Глухів

Додаток І

Окремі знахідки російських монет (п’ять копійок, одна копійка срібний гривеник 1700-1751 рр.) XVIII ст. з під Глухівського Петро-Павлівського монастиря

Додаток Й

Експозиція № 4 Путивльського краєзнавчого музею із холодною зброєю, ядрами, мушкетами, кахлями та мідними монетами першої половини XVIII ст.

Додаток К

Російські срібні монети XVIII – поч. XIX ст.

Європейські монети другої половини XVI-XVII ст.

5 і 10 мідних російських копійок XVIII ст.

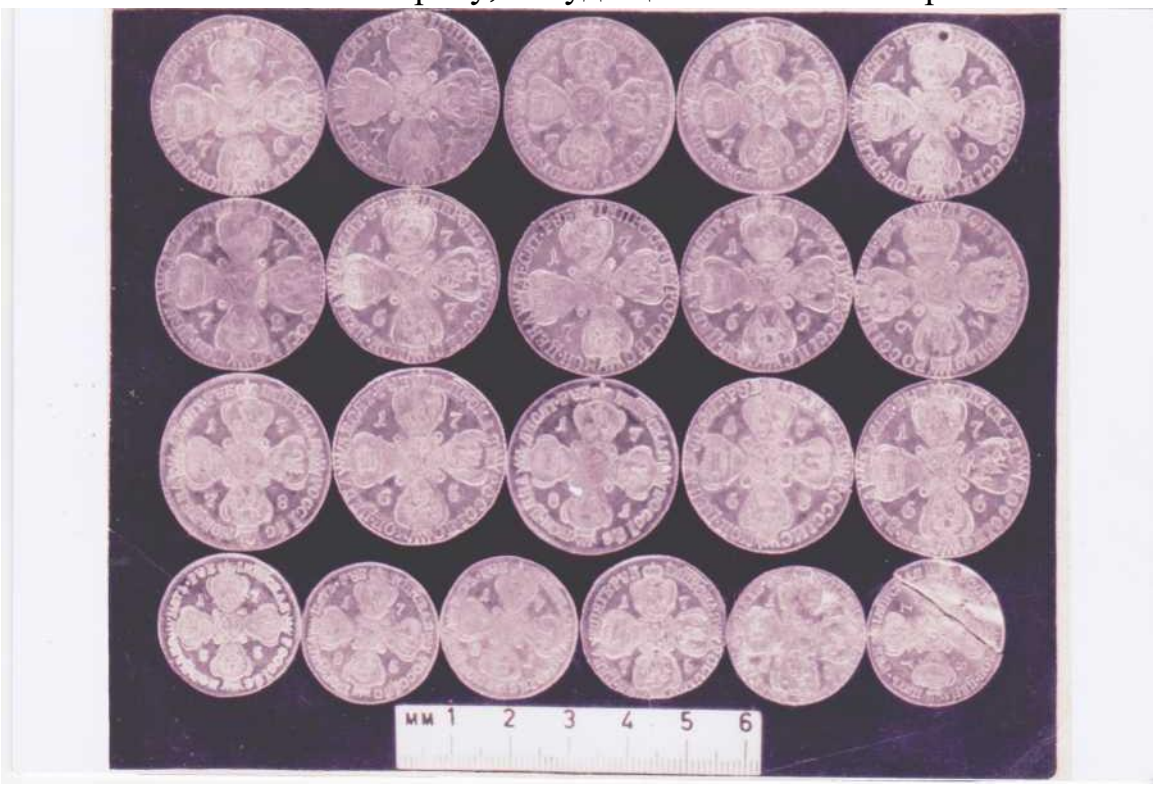

Фальшиві 5 копійок 1727 року, с. Будище Шосткинський р-н

№ 1. с. Пустогород. Матеріали з архіву І. Мосіяшенка, ГРВУ МВС України. 11 жовтня 1978 р.

№ 2. с. Пустогород. Матеріали з архіву І. Мосіяшенка, ГРВУ МВС України. 11 жовтня 1978 р.

№ 3. с. Пустогород. Матеріали з архіву І. Мосіяшенка, ГРВУ МВС України. 11 жовтня 1978 р.

Додаток Л

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертації в наукових фахових виданнях України

1. Клюєв А. Актуальні питання дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини XVII-XVIII ст. *Український літопис.* 2025. Вип. 6. С. 44–50. DOI:10.31470/2786-8583-2025-6-44-50
2. Клюєв А. Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.* 2025. Вип. 54. С. 9–17. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-9-17
3. Клюєв А. Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.* 2025. Вип. 51. С. 9–15. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-9-15.
4. Клюєв А. Загальна характеристика грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст. Літопис Волині. *Всеукраїнський науковий часопис.* 2025. Вип. 32. С. 57–63. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.10.
5. Клюєв А. Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). *Українські історичні студії*. 2025. Вип. 17/59. С. 33–38. DOI: https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4.
6. Клюєв А. Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2024. Випуск 50. С. 17–21. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-17-21
7. Клюєв А., Чумаченко О. Українські літописи, щоденники-хроніки 17–18 ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. XXXIX. С. 5–15. DOI: https://doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Клюєв А. Знахідка фальшивої литовської гривні на Глухівщині. *Money & Banking: історія та майбутнє грошей* : тези доповідей ІІ Міжнародної наукової конференції «Money & Banking: історія та майбутнє грошей» (м. Київ, 18–19 вересня 2025 року). Київ, 2025. С. 97–99.
9. Клюєв А. Аналіз монетно-речових скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. *Гроші та банки в історії Європи* : тези доповідей І щорічної конференції «Гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 16–18 вересня 2024 року). Київ, 2024. С. 117–121.
10. Клюєв А. Дослідження скарбового матеріалу Сіверщини у першій половині XVII ст. *Наука та освіта в умовах війни* : збірник матеріалів звітної науково-практичної конференції здобувачів вищої та фахової передвищої освіти / за заг. ред. Г. В. Луценка. Глухів, 2024. Ч. 2. С. 127–130.
11. Клюєв А. Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. Ніжин, 2023. Вип. 32. С. 18–20.
12. Клюєв А. Талер та його фракції у грошовому обігу Сіверщини у XVII – першій третині XVIII ст. за скарбовими та письмовими джерелами. *Драгоманівські історичні студії* : зб. наук. пр. молодих істориків. Київ, 2023. Вип. 8 (12). С. 270–272.
13. Клюєв А. Товарно-грошові відносини на Лівобережній Україні в період занепаду Гетьманщини (1701–1782 рр.). *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування* : збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Глухів, 28 листопада 2023 року). Глухів, 2023. С. 92–96.
14. Kliuiev A. Thaler and Its Fractions in Money Circulation of the Sivershchyna in the 17th and the First Third of the 18th Century According to Treasury and Written Sources. *The 21st Century Challenges in Education and Science: Materials of the*

11th All-Ukrainian Scientific Pedagogical Readings of Young Scientists, Master's and Bachelor's Degree Students (Hlukhiv, April 20–21, 2023). Hlukhiv, 2023. P. 118–121.

15. Клюєв А., Чумаченко О. Срібна російська копійка «чешуйка» (дротяна) в грошовому обігу Сіверщини в XVII–XVIII ст. *Сумські історико-краєзнавчі студії* : збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Суми, 2021. С. 85–90.
16. Курок О. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Балтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Глухів–Київ, 2020. Вип. 13. С. 121–129.
17. Клюєв А. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Глухів–Київ, 2018. Вип. 11. С. 96–104.
18. Бєлашов В. І., Бакалець О. А., Клюєв А. М. Монетно-речові скарби Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. (с. Будищі). *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2017. Вип. 5. С. 109–124.
19. Бєлашов В. І., Клюєв А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ ; Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Вип. 8. С. 127–132.
20. Клюєв А. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : тези доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Кіровоград, 5–6 листопада 2015 р.). Київ; Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66–68.